REPRINT FROM THE PANDIT.

पातञ्जलदर्शनम्

Nageśakṛtabhāṣyachāyākhyavṛttisahitam

नागेशकृतभाष्यछायाख्यवृत्तिसहितम्

काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयन्यायाध्यापक-
तर्कतीर्थन्यायरत्नश्रीजीवनाथमिश्रेण
परिशोधितम्।

BENARES:

PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1908

Price Rs 2-12-0

मूल्यम् ॥।)

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमन्नागेशभट्टरचिता पातञ्जलसूत्रवृत्तिः ।

नत्वा पतञ्जलिं देवं योगवृत्तिं लिखाम्यहम् ।
छायया व्यासभाष्यस्य तद्गूढार्थप्रकाशिकाम् ॥ १ ॥

ननु 'एतेन योगः प्रत्युक्त'(१) इति व्याससूत्रेणास्य शास्त्रस्य प्रत्याख्यानात्किमेतच्छास्त्रविस्तारेणेति चेन्न, 'साङ्ख्यज्ञानेन योगमार्गेण वा न निःश्रेयसमधिगम्यत इती'ति तद्भाष्यमुपादाय 'उपनिषद्वाच्यस्य तत्त्वज्ञानस्य योगापेक्षाऽस्त्येव, न जातु योगशास्त्रोक्तयमनियमादिबहिरङ्गोपायमन्तरङ्गं च ध्यानधारणासमाध्यादिमन्तरा औपनिषदाऽऽत्मसाक्षात्कार उदेति' इति मिश्रग्रन्थेन समाधानात् ।

(१) तत्र हि भाष्ये यथा साङ्ख्यस्मृतिः श्रुतिप्रतिकूलतया स्वातन्त्र्येण प्रधानस्य कारणत्वं महदादीनां च कार्यत्वं प्रतिपादयति तथा योगस्मृतिरपीति साङ्ख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेनेयमपि प्रत्याख्याता वेदितव्येत्यतिदेशार्थं सूत्रम् । न चैवं तुल्यन्यायेन साङ्ख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेनैव गतार्थत्वादतिदेशो व्यर्थः, 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' 'त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं' इत्यादिना श्वेताश्वतरोपनिषदि योगस्यासनादिकल्पनापुरस्सरं बहुप्रपञ्चितत्वात् 'तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणां' 'विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नं' इत्याद्यनेकलिङ्गैश्च वेदबोधिततत्त्वतत्त्वज्ञानाभ्युपायत्वप्रतिपत्तावष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतेरपि प्रामाण्यपक्षे तद्बोधितप्रधानादिष्वपि वेदाविरुद्धत्वप्राप्तावतिदेशस्य सार्थक्यात् । तथा च वेदनिरपेक्षेण साङ्ख्यमार्गेण योगमार्गेण वा न निःश्रेयसाधिगमः 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'त्यादिश्रुतिविरोधात् । तत्रोक्तानि ज्ञानध्यानादीनि तु वैदिकान्येव प्रत्यासत्तेः । येन स्वांशेनाविरोधस्तेनेष्टमेव तयोः प्रामाण्यमिति प्रतिपादितम् । मिश्रैश्च तुल्यन्यायेन प्रधानादिष्वप्रमाण्यं यमादिष्वपि तथा स्यादित्याशङ्क्यास्य शास्त्रस्य प्रधानादिनिरूपणमात्रतात्पर्यकत्वे वेदान्तश्रुतिविरोधादप्रामाण्यं स्यात्स्याच्च तेन यमादिष्वप्यनास्था न चेह तथा योगव्युत्पादनपरं शास्त्रं प्रधानादि निमित्तीकरोति । अविषयेऽप्रामाण्येन विषयेऽप्यप्रामाण्यं चेद्रसादावप्रमाणं चक्षू रूपेऽप्यप्रमाणतामश्नुयात्तस्माद्वेदान्तश्रुतिविरोधात्प्रधानादिरस्याविषयो न तु ध्यानादिसप्रपञ्चयोगेऽप्यप्रामाण्यमित्यादिना व्यवस्थापितमस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति ॥

श्रुतिविरुद्धं प्रधानादिसत्त्वमिति मिश्रोक्तेश्च । तत्प्रकरणे एव 'द्वैतिनो-हिते साङ्ख्या योग इव नात्मैकत्वदर्शिन' इति भाष्यमुपादाय ये प्रधानादिनिरूपणमात्रतात्पर्यकतया तच्छास्त्रं व्याचक्षते इत्यर्थ इति मिश्रैरुक्तम् । तथा तत्प्रकरण एव भाष्ये सर्वाणि तर्कस्मरणानि एतेन प्रतिवक्तव्यानि, ननु तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानायोपकुर्व-न्तीति चेदुपकुर्वन्तु फलपर्यवसायि तत्त्वज्ञानन्तु वेदान्तवाक्यभमेव, 'नावेदविन्मनुते तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'त्यादिवाक्येभ्य इत्यु-क्तम् । अत एव ।

मुक्तिर्योगात्तथा योगात्सम्यग् ज्ञानं महीयते ।
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योपि मतोऽधिकः ॥
इत्यादिस्मृतिषु योगो मोक्षहेतुतयोक्तः ॥

स किं स्वरूपः किमुपायः किं द्वारा च ज्ञानमोक्षयोः कार-णमित्यादिजिज्ञासुशिष्यावधानाय भगवान्पतञ्जलिस्तदनुशासनारम्भ-म्प्रतिजानीते ।

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

अत्राथशब्द आरम्भरूपाधिकारार्थः, स्वरूपेण दध्यादिव-न्मङ्गलमपि । योगोऽनुशास्यते विविच्य बोध्यतेऽनेनेति योगानुशा-सनं शास्त्रम् । अनेन (२) हिरण्यगर्भाद्युपदिष्टस्यैव योगस्य विविच्य बोधनमत्र ध्वनयता प्रामाण्यमस्य सूचितम् । एवञ्च योगानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमित्यर्थः ॥

तत्र योगलक्षणमाह ।

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

अत्र सर्वशब्दाग्रहणात्सम्प्रज्ञातयोगस्यापि लक्ष्यत्वं बोधि-

(२) 'हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातन'इति याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

नम् । सर्वचित्तवृत्तिनिरोधरूपासम्प्रज्ञातस्य चेत्युभयस्येदं लक्षणम् । युज समाधावित्यनुशासनादिदं लब्धम्, समाधिश्च वृत्तिनिरोध एव । अङ्गभूतसमाधिस्त्वग्रे वक्ष्यते । नन्वेवं यत्किञ्चिद्वृत्तिनिरोधः सम्प्रज्ञात इति लब्धं तच्चायुक्तं सर्वभूमिषु वृत्तेः सत्त्वात् । तथा हि क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तं एकाग्रं निरुद्धमिति पञ्च चित्तस्यावस्थाः । चित्तं हि सात्त्विकराजसतामसगुणयुक्तं सत्त्वरजस्तमश्चात्मकत्वाच्च, तत्र तत्त्वज्ञानादयः सात्त्विकाः प्रवृत्त्यादयो राजसाः निद्रादयस्तामसाः । एते हि सत्त्वादिद्रव्याश्रितत्वाद्गुणा उच्यन्ते सत्त्वादीनि तु द्रव्याण्यपि रज्ज्वारम्भकतन्तुवदेव गुणा उच्यन्ते । तत्र सत्त्वप्रधानमपि चित्तं यदा स्वोपसर्जनरजस्तमःसंसर्गादणिमादैश्वर्यशब्दादिविषयानुरक्तं तदा क्षिप्तावस्थमित्युच्यते यथा दैत्यदानवानाम्, तदेव यदाभिभूतरजस्कतमसानुविद्धं तत्संसर्गादधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यनिद्रादिमद्भवति तदा मूढावस्थं यथा रक्षःपिशाचादीनाम्, तदेव यदा प्रक्षीणतमस्कंरजोमात्रासंसर्गात्सर्वविषयाकारवृत्तिमद्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यप्रियं तदा विक्षिप्तावस्थं यथा हिरण्यगर्भादिदेवानाम् । ऐश्वर्यमप्रतिहतेच्छत्वं तद्विपरीतमनैश्वर्यं, तत्र विक्षिप्तं क्षिप्ताद्विशिष्टं सत्त्वाधिक्येन समादधदपि चित्तं रजोमात्रयाऽन्तराऽन्तरा विषयान्तरवृत्तिमत्त्वादास्वपि यत्किञ्चिद्वृत्तिनिरोधसत्त्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न । 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानमि'त्युत्तरसूत्रसाहित्येनास्य लक्षणत्वात् । द्रष्टुरात्यन्तिकस्वरूपावस्थितिहेतुचित्तवृत्तिनिरोधत्वस्यैव लक्षणत्वात् । यद्वा क्लेशकर्मादिपरिपन्थिचित्तवृत्तिनिरोधत्वं लक्षणं, प्रलयकालीनस्य समयसुषुप्तिकालिकस्य च निरोधस्य व्यावृत्तये चात्यन्तिकेति । उक्तासु च तिसृषु भूमिषु सन्नपि निरोधो बहुलविक्षेपशेषभूतत्वान्न स्वरूपावस्थितिहेतुर्नापि क्लेशादिपरिपन्थीति

नातिव्याप्तिः । एकाग्रं तु यदा विक्षेपहेतुरजस्तमोलेशेनापि रहितं बुद्ध्यात्मरूपयोस्सत्वपुरुषयोरन्यथाख्यातिरूपविवेकख्यातिमात्रवृत्तिकं तदोच्यते । यत्र वर्तमानः समाधिः परमार्थभूतं वस्तु साक्षात्कारयति अविद्यादिपञ्चक्लेशान् क्षिणोति कारणोच्छेदाच्च धर्म्माधर्मरूपाणि बुद्धिपुरुषयोर्बन्धकारणानि अदृष्टोत्पादाक्षमाणि करोति, असम्प्रज्ञातं प्रत्यासन्नं करोति अयमेव सम्प्रज्ञातस्समाधिः । सम्यक् प्रज्ञायते साक्षात्क्रियते ध्येयमस्मिन्नित्यर्थात् । अयञ्च वितर्कानुगतो विचारानुगत आनन्दानुगतोऽस्मितानुगत इति चतुर्धाऽग्रे वक्ष्यते । एतेष्वेव क्रमेण मधुमती मधुप्रतीका विशोका संस्कारशेषा भूमिरिति च संज्ञा वक्ष्यन्ते अस्यैव पराकाष्ठा धर्ममेघसमाधिरित्युच्यते । अस्यैव परं प्रसङ्ख्यानमिति तान्त्रिकी संज्ञा । अत्र च सम्प्रज्ञाते धर्मादिषु संसारहेतुत्वदोषदर्शनात्सात्विकीं वृत्तिमुपादाय रजस्तमोरूपेतरवृत्तिनिरोधे विवेकख्यातिनिष्ठा ततो विवेकख्यातेरप्यनात्मत्वसाक्षात्करणात् तत्रापि वैराग्ये सर्ववृत्तिनिरोधरूपोऽसम्प्रज्ञातस्समाधिः । तथा हि चितिशक्तिः पुरुषाख्याऽप्रकाशरूपं द्रव्यं पूर्वधर्म्मापाये धर्म्मान्तरोत्पत्तिरूपपरिणामरहिता अत एव कूटस्थनित्या अक्रियत्वेन बुद्धिवद्विषयदेशागमनादसंचाररूपाऽप्रतिसङ्क्रमवती, अत एवासङ्गा बुध्यानिवेदितविषया सुखदुःखमोहात्मकत्वरूपाऽशुद्धिरहिता पूर्णत्वरूपानन्तत्ववती । विवेकख्यातिस्तु सत्वगुणकार्यत्वात्तदात्मिका परिणामिनी अत एव विवेकाकारधारिणी दीपशिखावद्विषयेषु सञ्चरणशीला सुखाद्यशुद्धिमती परिच्छिन्ना चेति तस्यामनात्मत्वादिदोषदर्शनात्तत्फलसिद्धेश्च तस्यामप्यलम्प्रत्ययरूपवैराग्यवच्चित्तं तामपि निरुणद्धि परवैराग्येण हेतुना सा स्वयमेव लीयते तदा निरुद्धावस्थमित्युच्यते सुषुप्तौ जाग्रदादिवृत्तिवत् । शर्करास्वादेनैव गुडदोषाभि-

व्यक्तेर्विवेकख्यातेर्दोषदर्शने पुरुषदर्शनोपयोगः । किन्तु यावद्वृत्तिदो-
षालिप्तत्वेनात्मा न गृह्यते तावच्चित्ते परमप्रियात्मत्वभ्रमाद्दोषदर्श-
नेऽपि न वृत्तिविषयवैराग्योत्पत्तिः । निरोधश्चात्र चित्तस्य वृत्तिसंस्कार-
शेषावस्थारूपः । अभावस्याधिकरणावस्थाविशेषमात्ररूपत्वात् । सा
चावस्था संस्कारपरिणामधारा तत्तत्काले संस्कारतारतम्यस्यैव चित्ते
स्वीकारात् । न तु वृत्त्यभावमात्रम् । तत्त्वे संस्कारसौक्ष्म्यानुभवा-
ज्जनकत्वानुपपत्तेः । निवृत्त्याख्ययत्नवत्कश्चिद्भावपदार्थो निरोध
इत्यन्ये । अत एवायं निर्बीज इत्युच्यते । बीजस्य संस्कारस्य
तत्त्वज्ञानपर्यन्तस्याशेषतो दाहात् । अत एवास्य स्वरूपावस्थितिहेतुत्वं
क्लेशादिपरिपन्थित्वं च । एतेनासम्प्रज्ञातेऽपि निर्विकल्पकमात्मज्ञानं
स्वरूपसद्बुद्धिरूपं तिष्ठतीत्यपास्तम् । सम्प्रज्ञात एव निर्विकल्पकात्म-
ज्ञानस्य वक्ष्यमाणत्वात्सम्प्रज्ञातस्य तु स्वरूपावस्थानहेतुत्वं ज्ञानद्वारा
एतद्द्वारा च बोद्धव्यम् । ननु विषयान्तरसञ्चाररूपप्रतिबन्धकनिवृ-
त्तिरूपतया सम्प्रज्ञातस्य ज्ञानहेतुताया तदङ्गानां च ज्ञानहेतु-
ताया वक्ष्यमाणत्वेन ज्ञानेनैव मोक्षस्य 'तस्य तावदेव चिर'
मित्यादिश्रुतिसिद्धतया सिद्धावसम्प्रज्ञातो व्यर्थ इति चेन्न । ज्ञाने
जातेऽपि प्रारब्धकर्मणा देहधारणस्यावश्यकत्वेन तदानीमपि बाह्या-
भ्यन्तरवृत्तिभिर्दुःखस्य जायमानत्वेन तद्धानार्थं तदुपयोगात् ।
ज्ञानेन तु प्रारब्धकर्म्मोपभोगोत्तरमेव मोक्षोऽन्यथा जीवन्मुक्तिप्रति-
पादकश्रुत्यसङ्गतिः स्यात् । असम्प्रज्ञातयोगस्तु अखिलसंस्कारदाहक-
तया भोगसंस्काराख्यसहकार्यभावेन तस्य फलादातृतया प्रारब्धक-
र्माप्यतिक्रम्य शीघ्रमोक्षदायक इति विशेषात् । न हि भोगसंस्का-
रस्य निःशेषतो दाहे प्रारब्धकर्म्मापि फलायालं दृष्टकारणाभावात् ।
'योगाग्निदग्धकर्मा च योचिरादि'त्युक्तेस्तत्र संकोचे मानाभावाच्च ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादौ त्वगत्या संकोचः । 'तस्य तावदेव चिर'मिति ज्ञानविषयकश्रुतेः जीवन्मुक्तिश्रुतेश्च । अदृष्टभुक्तप्रारब्धकर्मणामपि नाशः कर्मविपाकोक्तप्रायश्चित्तादिनैव । तदुक्तम् । 'नास्ति साङ्ख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बल'मिति । बलं प्रारब्धातिक्रमेण शीघ्रमोक्षहेतुः । किन्तु सर्ववृत्तिनिरोधं विना न मोक्षः आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्हि सः, दुःखञ्च पुरुषस्य चित्तवृत्त्यौपाधिकमुपाधिनिवृत्त्यैव चौपाधिकनिवृत्तिः अत्यन्तवृत्तिनिरोधेनैव च चित्तस्य प्रलयः । 'मुक्तिर्हित्वाऽन्यथाभावं स्वरूपेण व्यवस्थिति'रिति स्मृतेरात्यन्तिकस्वरूपावस्थानस्यैव मोक्षत्वादित्याहुः । केचित्तु प्रारब्धनाशेऽपि संस्काराणां सत्वेन विदेहादिवत्पुनर्बन्धपरामर्शायाखिलसंस्कारदाहकासम्प्रज्ञातोऽपेक्षित एवेत्याहुः । सुषुप्तावपि निद्रारूपा वृत्तिरस्त्येवेति न तत्रातिव्याप्तिः । तदोक्तविशेषणाभावाच्च ॥

नन्वसम्प्रज्ञातावस्थे चित्ते विषयाकारवृत्तिविषयकबोधस्वरूपः पुरुषः केन रूपेण तिष्ठति किं व्युत्थानवत्प्रकाशरूप एव किन्तु वृत्त्याख्यदृश्याभावान्न पश्यति, अथ वा दशादिक्षये दीपवन्नश्यतीत्याशङ्कायामाह ॥

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

तदेत्यनेन योग्यताबलात्सर्ववृत्तिनिरोधः परामृश्यते । तदाऽसम्प्रज्ञातयोगकाले द्रष्टुः चितिशक्तेः पुरुषस्य स्वरूपे निर्विषयचैतन्यमात्रे आरोपितशान्तघोरमूढरहिते प्रकाशेऽवस्थानमित्यर्थः । यथा जपाऽपाये स्फटिकस्यालोहिते स्वस्वरूपेऽवस्थानमेवञ्च तदा वृत्त्यात्मकदुःखाभावः पुरुषार्थ इति बोध्यम् । पुरुषस्य चैतदेव स्वरूपं न बुद्धिवृत्तिविषयबोधस्तस्यौपाधिकत्वात् उपाधिनिवृत्तावप्युपहि-

तानिवृत्तेर्न तन्नाशप्रसङ्गः। तत्र चरमासम्प्रज्ञातेऽशेषसंस्कारक्षया-च्चित्तेन सह वृत्तीनां निरोधे औपाधिकरूपनिवृत्तावात्यन्तिकस्वरूपा-वस्थानं मोक्ष इति दिक्॥

ननु व्युत्थानदशायामप्यात्मा एवं रूप एव तदा दुःखित्वा-द्यङ्गीकारे परिणामित्वापत्तिस्तथा रूपश्च नानुभूयते कुत इत्यत आह॥

वृत्तिसारूप्यमितरत्र॥ ४॥

इतरत्र व्युत्थाने चित्तेन सह द्रष्टुर्वृत्तौ तदवच्छेदेन सारू-प्यमित्यर्थः। व्युत्थाने हि बिम्बप्रतिबिम्बरूपयोर्बुद्धिवृत्तिपुरुषवृ-त्त्योस्सारूप्यम्। तदुक्तम्भाष्ये 'व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयस्तदविशिष्ट-वृत्तिः पुरुष' इति। वृत्तयश्च दीपस्य शिखा इव भङ्गुराश्चित्तस्या-वस्थापरिणामा द्रव्यरूपास्त्रिगुणकार्यत्वात्सुखदुःखमोहाश्रयतया शा-न्तघोरमूढाख्याः स्वसंयुक्तार्थाकारास्तदविलक्षणाश्च पुरुषस्यापि। तस्य दर्शितविषयत्वात्। विषयदर्शनं च स्ववृत्त्यारूढविषयस्य प्रति-बिम्बरूपेण चित्याधानम्। एवञ्च तत्प्रतिबिम्बान्येव पुरुषस्य वृत्तयः प्रतिबिम्बनमपि तासु स्वीयत्वाभिमान एव नैतावता तस्य कूटस्थ-त्वहानिः। एवञ्च तादृशवृत्तिसारूप्याच्चितिरपि दुःखादिमतीवा कर्त्र्यपि कर्त्रीवाभोक्त्र्यपि भोक्त्रीव यद्भवति स एव पुरुषस्य दुःखा-द्यवहरणरूपो दुःखभोगस्तादृशदुःखहानमेव चास्य मोक्षः। इदमेव वृत्त्योस्सारूप्यमभिप्रेत्य पञ्चशिखाचार्यैरुक्तम् 'एकमेव दर्शनं ख्याति-रेव दर्शनम्' इति। ख्यातिर्बुद्धिवृत्तेः पुरुषस्य दर्शनं तदेव दर्शनं चानमत एकमेव दर्शनमिति भ्रमो लोकानामिति तदर्थः। वस्तुत इदं चित्तस्य दर्शनमपरं पुरुषस्य दर्शनं चैतन्यरूपं तत्तु न लोकप्रत्यक्ष-गोचरोऽपित्वागमानुमानगोचर एवेति भावः। यत्त्वहं सुखीत्यादि-प्रत्ययान्मनः संयोगेन निमित्तेनात्मन एव पारमार्थिकीवृत्तिरित्या-

तुस्तत्र, परिणामित्वापत्तेः । मनःसंयोगात्मनोरुभयोः कारणतामपेक्ष्य मनस्त्वेनैव हेतुत्वे लाघवाच्च । अहं कर्ता अहं सुखीत्यादिप्रत्ययास्त्वहं गौर इत्यादिभ्रमशतान्तःपातित्वेन न प्रमाणभूताः

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥

इत्यादिस्मृतिविरोधाच्च । ननु सविषयवृत्तिस्फुरणं चेतनसम्बन्धादेव भवतु सम्बन्धश्च दूरस्थवनस्पत्योरिव दोषवशाज्जायमानो यो बुद्धिपुरुषयोरेकताभ्रमः 'सुख्यहं जानामी'त्याकारस्तद्विषयत्वमतः परस्परप्रतिबिम्बकल्पना व्यर्थेति चेन्न । विभोश्चैतन्यस्य सर्वसम्बन्धात्सर्वदा सर्ववस्तुभानवारणाय चेतने बुद्धिवृत्तितद्विषयमात्रग्राहकत्वाय च प्रतिबिम्बस्वीकारात् । नचाज्ञानं ज्ञानप्रतिबन्धकं चैतन्ये कल्पनीयं, 'दुःखाज्ञानमया धर्म्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मन' इति स्मृतिविरोधात् । तस्मादर्थभानस्य कादाचित्कत्वायार्थाकारतेवार्थग्रहणं वाच्यं बुद्धिवृत्तौ तथा दृष्टत्वात् । सा च तत्प्रतिबिम्बनं विनाऽनुपपन्ना, यद्यप्यर्थाकारता बुद्धौ परिणामरूपा न प्रतिबिम्बरूपा स्वप्नादौ विषयाभावेन तत्प्रतिबिम्बासम्भवात् । तथापि पुरुषे प्रतिबिम्बरूपैव, विद्यमानवृत्तिमात्रग्राहके पुंसि तेनैवोपपत्तेः ।

संलक्ष्यते यथा रक्तः केवलः स्फटिको जनैः ।

रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत्परमपूरुषः ॥

इति स्मृतेश्च । संस्कारशेषाया बुद्धेस्तु न प्रतिबिम्बः, वृत्त्यतिरेकेण प्रतिबिम्बनासामर्थ्यात् । अतो नासम्प्रज्ञातयोगानुपपत्तिः । एवं बुद्धावपि चित्प्रतिबिम्ब आवश्यकः, अन्यथा चैतन्यभानानुपपत्तिः साक्षात्स्वदर्शने कर्तृकर्मविरोधात् । एतच्च बुद्ध्यारूढस्यैवात्मनो घटादिवज्ज्ञेयत्वमयमेव चिच्छायापत्तिश्चिदाकारतेति

सोच्यते । उपाधेः प्रतिबिम्बश्च बिम्बाकारो बुद्धेः परिणाम एव स च सान्निभास्यः । जलादावपि सूर्य्याद्याकारबुद्धिपरिणाम एव सूर्य्या-दिप्रतिबिम्बः एवं चितिप्रतिबिम्बोऽपि वृत्त्याकारो बुद्धिपरिणाम एव सोयमभिमानात्मको द्विविधोऽपि । एतेनारूपत्वात्प्रतिबिम्बासम्भव इति परास्तम् । अस्मादेव परस्परप्रतिबिम्बरूपाद्दोषादेकताभ्रमो ऽहं कर्ता सुखी जानामीत्यादिरूपः, यश्चैतन्ये बुद्धिवृत्त्याकारतारूपं बुद्धिवृत्तिसारूप्यमेतदेव चैतन्यस्यार्थोपरक्तवृत्तिभानं तदाकारश्च घटमहं जानामीत्यादिः, वृत्त्यंशस्य दोषविशेषवशात्प्रमोषे अयं घट इत्यप्याकारः । यद्यपि चित्प्रतिबिम्बेनैव तत्प्रतिबिम्बविशिष्टाया वृत्तेर्विषयाकारत्वेनैव वृत्तिप्रकाशनं वक्तुं शक्यते, तथापि जानामीत्येवं बुद्धिवृत्तौ भासमानं प्रतिबिम्बचैतन्यं स्वज्ञेयं न सम्भवति कर्तृक-र्मविरोधादतस्तत्र बिम्बचैतन्येन भानावश्यकत्वे सर्वत्र तथैव कल्पनं युक्तम् । ननु चित्तवृत्तीनां प्रतिनियततत्तत्पुरुषमात्रबोध्यत्वे किं नियामकमिति चेन्न, बुद्धिपुरुषयोः प्रतिनियतानादिस्वस्वामि-भावसम्बन्धस्य नियामकत्वात्तथाहि, यथाऽयस्कान्तमणिः स्वस्मिन्ने-वायस्संनिधीकरणाच्छल्यनिष्कर्षाख्यमुपकारं कुर्वन् स्वामिनः स्वं भवति भोगसाधनत्वादेवं चित्तमप्ययःसदृशविषयस्य स्वस्मिन्स-न्निधीकरणेन दृश्यत्वरूपमुपकारं कुर्वन्पुरुषस्य स्वं भवति स्वामिनो भोगसाधनत्वादतो न परचित्तवृत्तिसारूप्यं परस्परयोः स्वस्वामिसम्ब-न्धाभावात् अयमेव भोक्तृभोग्यभावः, नचास्य प्रलयेऽभावात्कथम-नादित्वं, स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वस्यैव बुद्धौ पुरुषस्वत्वरूपत्वात्, इद-मेव च तस्य भोग्यत्वम् । एवञ्चानाद्योश्चित्तपुरुषयोरनादिरेवायं सम्बन्धः प्रलयेऽपि कारणावस्थतया चित्तं तिष्ठत्येव । अन्यथा धर्म्माधर्मसं-स्कारादीनामाश्रयं विना प्रलयेऽवस्थानानुपपत्तेः । सृष्टिकाले च पुन-

स्तादृशवासनाविशिष्टमेव तत उत्पद्यते तत्पुरुषसम्बद्धमेव । वर्षाऽपगमे मृद्भावमुपगतोऽपि मण्डूकः पुनर्वर्षाकाले तथैव प्रादुर्भवति यथा तद्वत् ॥

चित्तस्य कृत्यादिलक्षणबहुवृत्तिकत्वे सत्यपि निरोद्धव्या वृत्तयः पञ्च प्रकारा एवेत्याह ।

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

यैः प्रमाणादिलक्षणव्यापारैश्चित्तं जीवति ते तद्वृत्तय उच्यन्ते द्विजादीनां याजनादिवत् । वृत्तय इत्युद्भूतावयवभेदसमूहपरमिति बहुवचनम् । स च समूहो वक्ष्यमाणपञ्चप्रकारावयवक इत्यर्थः । तत्र क्लिष्टावदक्लिष्टा अपि निरोद्धव्या एव, तत्राक्लिष्टा उपादाय क्लिष्टानां निरोधः ताभ्यां परवैराग्येणेति क्रमः । 'सत्त्वेनान्यतमे हन्यात्सत्त्वं सत्त्वेन चैवही'ति स्मृतेः । तत्र सर्वासां वृत्तीनां त्रिगुणात्मकत्वेपि दुःखाख्यक्लेशफलिका विषयाकारवृत्तयः क्लिष्टाः, यतो विषयाकारवृत्तिजन्यतृष्णया तत्साधनार्थं यजमानस्य परपीडानुग्रहाभ्यां धर्माधर्मोत्पत्तौ दुःखधारा भवति । यास्त्वविद्याकामकर्मादिरूपकारणनाशकत्वात्सत्त्वादिगुणारभ्या विवेकख्यातितत्साधनसम्बद्धास्ता अक्लेशफलकत्वादक्लिष्टाः । तत्राद्यास्तामस्यः । अन्त्याः सात्त्विक्यः । क्लिष्टाक्लिष्टमिश्रा राजस्यस्त्वत्रैवान्तर्भूताः । तथा हि क्लिष्टप्रवाहे पतिता अक्लिष्टाः क्लिष्टशब्देनैव गृहीता भवन्ति एवमक्लिष्टच्छिद्रेषु क्लिष्टाक्लिष्टशब्देनैव गृहीता भवन्ति ताभ्यां क्लिष्टाक्लिष्टा एव संस्काराः । संस्कारैश्च पुनर्वृत्तय इत्येवं संसारानर्थबीजं जीवभ्रामकं चक्रमनिशमावर्तते तस्य च स्तम्भने प्रलये च निरोध एवोपायः । यतो निरोधावस्थं चित्तं क्रमेण समाप्यमानाधिकारमात्मा-

विभागेन निर्दुःखतया तिष्ठति व्युत्थानपर्यन्तं सम्प्रज्ञाते, असम्प्रज्ञाते त्वभ्यासपाटवेनाखिलसंस्कारैः सहात्यन्तिकं लयं गच्छतीति दिक् ।

ताश्च पञ्च प्रकारा वृत्तय आह ॥

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

स्पष्टम् । वृत्तयस्त्वेतैः प्रकारैः पञ्चप्रकारत्वात्पञ्चावयविका एवेति सिद्धम् ।

तत्र प्रमाणान्याह ॥

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

अनधिगततत्त्वबोधः प्रमा अविसंवादिज्ञानं वा प्रमा तत्करणं प्रमाणमिति सामान्यलक्षणं, तत्रेन्द्रियरूपसञ्चारमार्गेण चित्तं बाह्यवस्तूपरागात्सर्ववस्तुवासनावत्त्वेन तदर्थाकारतया परिणमते, स च परिणाम इन्द्रियेण सहैव चित्तस्य शङ्खपीत्याद्याकारतायां नयनादिगतपित्ताद्यन्वयात् । एतावतैव चक्षुरादीनां करणत्वोपचारः । तत्र तद्विषया उपरक्तवस्त्वाकाराः सामान्यविशेषात्मनो न तु सामान्यमात्ररूपस्य नापि विशेषमात्ररूपस्य नाप्युभयवतोऽवयविरूपस्यार्थस्य सामान्योपसर्जना विशेषावधारणप्रधाना या चित्तस्य परिणामभूता प्रभावद्द्रव्यरूपा वृत्तिः सा प्रत्यक्षं प्रमाणम् । अर्थस्येत्यनेन विपर्ययव्यावृत्तिः, विशेषावधारणप्रधानेत्यनेनानुमानागमयोर्व्यावृत्तिः, उपरक्तवस्त्वाकारेत्यनेन स्मृतिव्यावृत्तिस्तस्य च वृत्तिरूपकरणस्य फलम्पुरुषनिष्ठश्चित्तवृत्तिविषयकस्तया वृत्त्या विशिष्टो बोधः पुरुषार्थमेव करणानाम्प्रवृत्तेः । स च बोधो विषयदेशएव विभुत्वात् । वृत्तिपुरुषयोर्विशेषः क्षीरेक्ष्वादिमाधुर्यस्येव विवेकिनामनुभवगोचरः यद्यपि पुरुषस्वरूप एव बोधस्तथापि परेषां गगने शोषमितिवद्ग-

न्नकार्ये ऽप्येवमितिवच्च विशिष्टाविशिष्टभेदेन पुरुषनिष्ठ इति फलमिति चेत्याद्युपपाद्यम् । वृत्तेः करणत्वञ्च फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वरूपं चक्षुरादीनां वृत्त्याख्यप्रमाकरणत्वञ्च व्यापारवत्कारणत्वरूपं, तदुक्तमभियुक्तैः ।

प्रमाता चेतनश्शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव च ।
प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ॥
प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते ।
वृत्तयः साक्षिभास्याः स्युः करणस्यानपेक्षणात् ॥
साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं साङ्ख्यसूचितम् ।

इति । वृत्तेस्तदाकारचेतन्यस्य च साक्षात्परम्परया वा बुध्यात्मकत्वेन कार्यकारणयोस्सामानाधिकरण्यम्बोध्यम् । एवमनुमेयस्य साध्यविशिष्टपक्षस्य साध्यवत्त्वेन तुल्यजातीयेषु सपक्षेष्वनुवृत्तो विजातीयविपक्षेभ्यो व्यावृत्तस्तथैव पक्षे सम्बन्धो यो हेतुस्तद्विष(१)यज्ञानजन्या सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमानम् । प्रत्यक्षव्यावृत्तस्वरूपकथनं सामान्येत्यादि । यथा चन्द्रतारकं गतिमत्, देशान्तरसंयोगात् । अन्वये दृष्टान्तश्चैत्रः व्यतिरेके त्वप्राप्तिरगतिर्विन्ध्यः । एवं भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणपाटवादिदोषराहित्यरूपाप्तत्वविशिष्टेन वक्त्रा दृष्टोऽनुमितः श्रुतो वाऽर्थः परस्य स्वबोधसदृशबोधोत्पत्त्यर्थं यश्शब्देनोपदिश्यते तत्र शब्दज्ञानात्तदर्थाकाराश्रोतुर्वृत्तिरागमः । यस्य शब्दस्य दृष्टानुमितार्थकत्वाभावेनाश्रद्धेयार्थो वक्ता स आगमः चैत्यं वन्देतेत्यादिः शब्दरूपप्रमाणवृत्तिजननासमर्थः । मूलभूतवेदे दृष्टानुमितार्थत्वनिर्णयात्तन्मूलकमन्वाद्यागमः प्रमा-

१ तद्विषया तन्निबन्धना, विज्ञबन्धने इत्यनुशासनात्, इति योगवार्तिककाराः ।

यमेव इतरप्रमाणानि त्वेष्वेवान्तर्भवन्तीति निरूपितं साङ्ख्यसूत्रवृ[1]त्तौ।

विपर्ययं लक्षयति ॥

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

विपर्यय इति लक्ष्यं मिथ्याज्ञानमिति लक्षणं, मिथ्येत्यस्य विवरणमतद्रूपप्रतिष्ठमिति । अतद्रूपोऽस्वसमानाकारो यो बाह्यो विषयस्तत्प्रतिष्ठं तद्विशेष्यकमित्यर्थः । भ्रमस्थले ज्ञानाकारस्यैव सदसद्रूपस्यानिर्वचनीयस्य वा विषये समारोपात् । अनुभवसिद्धसन्निकृष्टज्ञानाकारं विहायासन्निकृष्टदूरस्थरजताद्यारोपे मानाभावात् । तदा दृष्टमधुना नास्तीति स्वरूपतो बाधानुभवानुपपत्तेश्च । केचित्तु मिथ्यात्वे हेतुगर्भविशेषणमतद्रूपेत्यादि । न विद्यते तद्रूपस्य ज्ञानाकारस्य प्रतिष्ठा चिरस्थितिर्यस्येत्यनबाधज्ञानबाध्यत्वादित्यर्थमाहुः । मिश्रास्तु अश्राद्ध[2]भोजिवदतद्रूपप्रतिष्ठमित्यस्य तद्रूपाप्रतिष्ठमित्यर्थः । यज्ज्ञानप्रतिभासिरूपं तद्रूपं तत्प्रतिष्ठा तदाश्रयत्वं तदभाववद्विशेष्यकमित्यर्थ इत्याहुः । ननु कुतो न स प्रमाणमिति चेन्न । सदर्थविषयतया बलवता प्रमाणज्ञानेन बाध्यत्वात् । यथा सद्विषयेणैकचन्द्रदर्शनेन प्रमाणेन द्विचन्द्रदर्शनस्य बाध्यत्वं, एतेनोत्तरेणोपजातविरोधिना ज्ञानेन न पूर्वं बाधनीयं किन्तु पूर्वेणैवानुपजातविरोधिना परमित्यपास्तम् । किञ्च यत्र पूर्वापेक्षापरोत्पत्तिस्तत्रैवमिह तु स्वकारणा-

१ विवृताविति पा० २ पु० ।

२ यथाश्राद्धभोजीत्यत्राश्राद्धं भुङ्क्त इति विग्रहस्तर्हि व्रतलोपप्रसङ्गोऽश्राद्धभोजनाभावे, न श्राद्धभोजीति विग्रहे त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्ततापत्तिरिष्यते तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वं तदर्थं न श्राद्धं भुङ्क्त इति वाक्यं कृत्वा नञः क्रियान्वयाच्छ्राद्धशब्देनानन्वयादसमर्थसमासस्तथात्रापि तद्रूपे न प्रतिष्ठत इत्यतद्रूपप्रतिष्ठमित्यसमर्थसमास इति भावः । स्पष्टं चेदं व्रते इति सूत्रे महाभाष्ये ॥

दन्योन्यानपेक्षे ज्ञाने जायेते तेनोत्तरस्य पूर्वमनुपमृद्योदयमनास्रादयतस्तद्बाधात्मैवोदयो न तु पूर्वस्योत्तरबाधात्मा तस्य तदानीमप्रसक्तेस्तस्मादनुपजातविरोधिता बाध्यत्वे हेतुरुपजातविरोधिता च बाधकत्वे इति दिक् । सेयं विपर्य्ययवृत्तिरेवाविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशरूपपञ्चपर्वाऽविद्या संसारानर्थबीजमेतत्पञ्चकस्यैव क्लेशसंज्ञा । रागादीनां मिथ्याज्ञानत्वाभावेऽपि तद्रूपाविद्यानुगतत्वात्तत्त्वम् । एतएव तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञा इति सर्वथा ह्येयाः । न च मोहास्मितयोः पर्यायत्वे मोहस्य वृत्तिरूपत्वात्कथं शान्तघोरमूढत्वं वृत्तीनां, धर्मधर्मिणोरभेदेनाच वृत्तीनां विपर्ययादिरूपत्वव्यवहारात् । वस्तुतो वृत्तयो विपर्ययादिमत्य एवेति दिक् । अविद्यादयश्चाग्रे चित्तमलप्रसङ्गेन वक्ष्यन्ते ।

विकल्पं लक्षयति ॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

शब्दश्च तज्जन्यज्ञानञ्च ते अनुपातिनी यस्य सः, एवञ्च बाधाबाधकालाविशेषेण सदैव तदुभयजनको वस्तुशून्यः प्रत्ययो विकल्प इत्यर्थः । शब्दज्ञानजन्य इत्यर्थ इति मिश्राः । इदमेव भाष्यसम्मतम् । स न प्रमाणान्तर्भूतो वस्तुशून्यत्वात्, नापि विपर्ययान्तर्भूतः ज्ञानस्य याथार्थ्ये सति यादृशस्तद्याथार्थ्यनिबन्धनो व्यवहारः शब्दप्रयोगरूपस्तादृशव्यवहारस्यैतेऽपि दर्शनात् । विपर्ययस्तु नैवं बाधोत्तरमिदं रजतमिति शब्दप्रत्यययोरभावात् । एवञ्च विपर्ययलक्षणे शब्दज्ञानाननुपातित्वं विशेषणं देयम् । यथा चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति, अन्यथा चितेरेव पुरुषत्वाद्भेदनियतसम्बन्धरूपस्य षष्ठ्यर्थस्याप्रतीत्यापत्तिः । भवति च चैत्रस्य

गौरिति यथार्थशब्दवत् । अथापि षष्ठ्यर्थे वृत्तिस्तस्यास्ततो विवेकिनामपि बोधश्च । एवं प्रतिषिद्धवस्तु[1]धर्मा निष्क्रियः पुरुष इति, शास्त्रेण प्रतिषिद्धा वस्तुधर्माः सुखादयो यथेति क्रियारहित इति च[2] तदर्थः । अन्यथाऽभावस्याधिकरणमात्ररूपत्वेनाधाराधेयभावानुपपत्तिः । एवं तिष्ठति बाणः स्थास्यति स्थित इति । अत्र गतिनिवृत्तिरभावरूपत्वाद्धात्वर्थत्वेन कल्पिता तथापि भावरूपता तथापि पूर्वापरीभाव इति कल्पनापरम्परा । पूर्वापरीभूतकर्मप्रचयस्यैकफलावच्छिन्नस्यावगतेः । 'एवमनुत्पत्तिधर्मा पुरुष' इत्यत्रोत्पत्तिधर्मस्याभावमात्ररूपः पुरुषोऽवगम्यते न तु पुरुषान्वय्यनुत्पत्तिरूपो धर्मोऽस्ति शब्देन त्वनुत्पत्तिर्धर्मो यस्येत्यर्थकेन विकल्पितः स धर्मः प्रतीयते तन्मूलकश्चायं व्यवहारः पुरुषस्य सर्वधर्मशून्यत्वात् । एवं खपुष्पशशशृङ्गादयोऽपि विकल्पा एव वैशेषिकाणां त्वसावाहार्यज्ञानविशेषरूप इति[3] दिक् ।

निद्रां लक्षयति ।

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

निद्राया वृत्तित्वस्फुटीकरणाय पुनर्वृत्तिपदं तस्या वृत्तित्वे वादिनां विप्रतिपत्तेर्जाग्रत्स्वप्नवृत्तीनामभावस्य यः प्रत्ययः कारणं चित्तसत्त्वरजसोराच्छादकस्तमोद्रव्यरूपस्तदालम्बना तद्विषया स्वपिमीत्याकारा वृत्तिरित्यर्थः । तामेव बुद्ध्यमानः पुरुषः सुषुप्तस्थानोऽन्तः प्रज्ञ इत्युच्यते श्रुतिभिः । ननु सा वृत्त्यभाव एवास्तु किन्त-

१ भाष्ये तु प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा-इति पाठः ।

२ वार्तिके निष्क्रियः पुरुष इत्युदाहरणान्तरमित्युक्तं तदनुसारेण 'च' शब्दः ।

३ प्रमाणविपर्ययातिरिक्तायां विकल्पवृत्तौ बहुवादिविप्रतिपत्तेस्तन्निरासाय बहून्युदाहरणानीति योगवार्तिके ।

स्या वृत्तित्वकल्पनेनेति चेन्न, जागरे स्मरणविशेषदर्शनेन तस्या वृत्तिरूपत्वकल्पनात् । तथा हि यस्यां सत्वसचिवतमस आविर्भावः सा सात्त्विकी निद्रा तदुत्थितो ह्येवं स्मरति सुखमहमस्वाप्समिति ततस्तदभिनयति निर्मलं मे मनः प्रज्ञां सूक्ष्मार्थवृत्तिप्रतिबिम्बग्राहिणीं करोतीति, यदा रजःसचिवतमस आविर्भावस्तदा राजसी निद्रा तदुत्थितो ह्येवं स्मरति दुःखमहमस्वाप्समिति तदभिनयत्यकर्मण्यं मे मनो भ्रमत्यनवस्थितमिति । तमः सचिवतमसा तामसी निद्रा तदुत्थित एवं स्मरति गाढं मूढोऽहमस्वाप्समिति तदभिनयति गुरूणि मे गात्राणि क्लान्तं मे चित्तमलमत्यन्तं मुषितमिव परैरपहृतमिव कर्मेन्द्रिणिचक्षु चेति । तदिदमस्वाप्समिति स्मरणमसत्यनुभवे न स्यात् । ननु वृत्तिं विनापि स्वापस्य साक्षिभास्यत्वेनैव स्मरणमस्त्विति चेन्न । तद्विषयस्मृतेश्चित्ताश्रितत्वाभावापत्तेः । अन्येनान्यदृष्टास्मरणात्साक्षिणि तु स्मरणमसम्भवि संस्काराभावात्स्मृत्याख्यपरिणामासम्भवाच्च । अत एव 'त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवे'दिति श्रुत्या सुषुप्तेऽपि भोग्यसत्तोक्ता । न च 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्ये'दि'ति सुषुप्तश्रुतिविरोधः तया हि तदानीं ज्ञानाभाव एवावगम्यत इति वाच्यम् । श्रद्धसमयभेदेन सुषुप्तेर्द्वैविध्यात् । श्रद्धपराऽऽद्या श्रुतिरन्यपरा द्वितीयेत्यविरोधः । तत्राप्यावरकतमोमात्रगोचरा वृत्तिरस्त्येव, अत एव तत्रापि सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति स्मृतिः । इतरवृत्त्युत्थदुःखाभावादेव च सुखमिति परामर्शः । 'जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तय' इति स्मृतेश्च । सैषा निद्रावृत्तिरपीतरवृत्तिवत्सुखदुःखमोहात्मकतया समाधिप्रतिपन्थेति समा-

धो निरोद्धव्येति बोध्यम् । यत्तु त्वङ्मनोयोगरूपकारणाभावात्सुषुप्तौ ज्ञानसामान्याभाव इति तन्न । इन्द्रियाद्युत्पत्तेः प्रागेव हिरण्यगर्भस्य ज्ञानोत्पत्त्या ज्ञानसामान्ये तस्य हेतुत्वाभावात् । गाढतमोरूपदोषेणेतरसर्ववृत्त्यभावस्यास्माभिरप्यङ्गीकारात् ॥

अथ स्मृतिं लक्षयति ।

अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

पूर्वमनुभूतो यो विषयो वृत्तिस्तदारूढार्थविषयरूपा तयोरसम्प्रमोषोऽस्तेयमनपहरणं धर्मधर्म्यभेदात्तद्वती तदुभयविषया वृत्तिः स्मृतिरित्यर्थः । एवं च स देवदत्त इत्येव स्मरणाकारः । तत्ता च पूर्वानुभूततैव । यद्यपि समूहालम्बनात्मकनानापदार्थानुभवेऽपि दृश्यते कस्य चिदेव स्मरणं, तथाप्यनुभवबलाद्विषयांशप्रमोषस्वीकारोऽस्तु न तु वृत्त्यंशप्रमोषः विषयोद्बोधकस्य नियमेन वृत्त्यंशोद्बोधकत्वात् । तथा हि वृत्तिग्राह्यविषयं ज्ञानं चैतन्यरूपं विषयवृत्त्युभयाकारप्रतिबिम्बवत्स्वबिम्बाश्रये तज्जातीयमेव संस्कारमारभते तादृशस्य च संस्कारस्य स्वाभिव्यञ्जककालाद्युद्बुद्धस्य स्वसमानाकारग्राह्यग्रहणोभयविषयकस्मृतिजनकत्वात् । समानाकारत्वेनैवानुभवसंस्कारस्मृतीनां कार्य्यकारणभावात् । एतेन स्मृतिर्ग्राह्यविषयैव वृत्तिविषयसंस्कारे मानाभावादिति प्रलपितमपास्तम् । ननु समानप्रकारकानुभवस्य स्मृतिं प्रति कारणत्वं प्रकृते च तव मतेऽयं घटो घटमहं जानामीत्यनुभवो विषयप्रकारकज्ञानविशेष्यकः स्मृतिस्त्वयं स घट इत्याकारा विषयविशेष्यिका ज्ञानप्रकारिकेति तादृशानुभवेन नेदृशं स्मरणमिति चेन्न । लाघवेन समानाकारत्वेनैव कार्य्यकारणभावान्न तु प्रकारतानिवेशोऽपि गौरवात् । तदुक्तं भाष्ये "ग्रहणाकारपूर्वा बुद्धिर्ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिरिति"। पूर्वशब्दो विशेष्यपरः, बुद्धिरनुभवः, सा च द्विविधा

भावितत्वेन सूचितस्मर्तव्यार्था यथा स्वप्ने, तद्भिन्ना च यथा जाग्रत्समये । सर्वोऽपि स्वप्न एतज्जन्मनि जन्मान्तरे वा पूर्वदृष्टविषय एवेति बोध्यम् । सर्वाश्चैताः स्मृतयः प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतीनां प्रभावाज्जायन्ते इति स्मृतेरन्ते उपन्यासः । सर्वाश्चैता वृत्तयश्चित्तद्रव्यस्य विषयाकारा द्रव्यरूपाः परिणामाः सुखदुःखमोहगुणिका रूपादिमत्यो भार्या इव पुरुषस्य भोग्या अतो निरोद्धव्याः । न च सुखात्मकत्वेनोपादेया एव किं न स्युः । सुखानुशयी सुखविषयो रागो, दुःखानुशयी द्वेषो, मोहः पुनरविद्येत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वेन सुखस्यापि रागजनकत्वेन दुःखतया क्लेशत्वात् । आसां च निरोधे संप्रज्ञातासम्प्रज्ञातयोगो भवतः ॥

अथ.सां निरोधे क उपाय इत्यत्राह ।

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

प्रयाजादीनामपूर्वरूपव्यापारभेदादिव चित्तस्थितिदोषदर्शनं ज्ञानप्रसादरूपव्यापारभेदाभ्यां समुच्चिताभ्यां तन्निरोध इत्यर्थः । यथा कदाचिन्नदी समुद्राभिमुखं वहति कदाचिद्विपरीत्येन भूम्यभिमुखी तथैषा चित्तनदी उभयतो वहति मोक्षाय संसाराय च तत्र यदा कैवल्याभिमुखी विवेकविषयनिम्ना तदा मोक्षार्था । यदा तु संसाराभिमुखी अविवेकविषयनिम्ना तदा संसारार्था । तत्र वैराग्येण विषयमार्गगं स्रोतः क्रमेण खिलीक्रियते शोषं प्राप्यते विवेकदर्शनाभ्यासेन च विवेकमार्गगं स्रोत उद्घाट्यते बलवत् क्रियते येन कैवल्यसागरे सा लीयत इत्युभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोध इति भावः ।

उक्तं च गीतायाम् ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥

इति ।

तत्राभ्यासं लक्षयति ।

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

तत्र तयोर्मध्ये वृत्त्यन्तरशून्यस्य चित्तस्य या हर्षशोकादितरङ्गरहिते कार्यवृत्तिधारा सा स्थितिः । स्थिताविति च विषयसप्त[1]मी । तदर्थो यो यत्नो वीर्योत्साहापरपर्य्यायः सोऽभ्यास इत्यर्थः । उक्तस्थितिसंपादनेच्छया श्रद्धावीर्य्यस्मृतिप्रज्ञादिरूपवत्त्यमाणतत्साधनानुष्ठानविषयो यत्न इति यावत् ॥

नन्वनादिव्युत्थानसंस्कारेण प्रतिबन्धात्कथमभ्यासस्तां संपादयेदत आह ।

स तु दीर्घकालनैरन्तर्य्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः॥१४॥

स तु अभ्यासस्तु दीर्घकालं नैरन्तर्य्येण तयोर्ब्रह्मचर्य्यविद्याश्रद्धादिसम्पादितस्वरूपसत्कारवान्यथा भवति तथा आसेवितः कृतो दृढभूमिः । व्युत्थानसंस्कारेण सहसाऽनभिभूतस्थितिविषयो भवतीत्यर्थः ॥

अथ वैराग्यं लक्षयति ।

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

अपरवैराग्यं चतुर्विधं यतमानसंज्ञा व्यतिरेकसंज्ञा एकेन्द्रियसंज्ञारूपवितृष्णाचयरूपं वशीकारसंज्ञा च । तत्र वैराग्यसाधनानामर्ज्जनरक्षणक्षयहिंसाद्यनन्तदोषदर्शनानां ज्ञानपूर्वमनुष्ठानमाद्या, विरक्तिर्दोषदर्शनादिति स्मृतेः । जितान्येतानीन्द्रियाणि एतानि जेत-

---

(१) अत्र यद्यपि वार्त्तिके कर्मणि द्वीपिनर्मित्यादिवर्त्तिमित्तसप्तमीत्युक्ते, तथाऽपि तस्याः कर्मयोग एवानुशासनात्सकते कर्मयोगाभावाच्छदृर्विषयसप्तमीत्युक्तम् । वैषयिके आधारइति तदर्थः ।

व्यानीति व्यतिरेकसंज्ञा द्वितीया । बाह्येन्द्रियविषयेषु रागद्वेषादिविषये सति मानापमानादिविषयकरागद्वेषाद्यप्रसारणं तृतीया । एतत्त्रितयाभ्यासेन हि विषयसंयोगेऽपि दोषदर्शनमप्रतिबद्धं जायते । वैराग्याद्दोषदर्शनमिति स्मृतेः । चतुर्थलक्षणमिदं, रागाभावमात्रं तु न वैराग्यं रोगादिनिमित्तकारुचौ तद्व्यवहाराभावात् । उक्तवैराग्यत्रयमपि न निरोधहेतुः तद्वैराग्यानन्तरमपि विषयसान्निध्येन चित्तक्षोभतः सौभर्य्यादेर्योगानिष्पत्तेः । स्त्रियोऽन्नपानमैश्वर्य्यमिति दृष्टविषये वितृष्णस्य स्वर्गवैदेह्यप्रकृतिलयत्वप्राप्तिरूपानुश्रविकविषये वितृष्णस्य पूर्वोक्तत्रिविधवैतृष्ण्याभ्यासवतो दिव्यादिव्यविषयसंनिधानेऽपि विषयदोषदर्शिनश्चित्तस्य दोषसाक्षात्काररूपप्रसंख्यानस्य बलवत्त्वाद्धेयोपादेयत्वबुद्धिशून्यत्वरूपा वशीकारसंज्ञा तद्वैराग्यमित्यर्थः । अनुश्रूयते गुरोरित्यनुश्रवो वेदस्तद्बोधित आनुश्रविकः स्थूलदेहविरहेऽपि लिङ्गदेहेनैव भोगभाजो महदाद्युपासका देवा विदेहास्तद्भावो वैदेह्यम् । ये तु प्रकृतावात्मत्वोपासनया सावरणब्रह्माण्डाद्बहिर्भूतप्रकृत्याख्यावरणलिङ्गदेहेन सह मतास्तेषां भावः प्रकृतिलयत्वं, विदेहास्तु सावरणब्रह्माण्डान्तर्गता इति भेदः ते च मलिनाल्पैश्वर्य्यभोगाः । प्रकृतिलयास्तु तेषामपीशाः स्वसङ्कल्पमात्रनिर्मितसत्त्वप्रधाननिर्मलविषयभोगास्त ईश्वरकोटय उच्यन्ते । प्रलयकालीनप्रकृतिलयास्तु नेह गृह्यन्ते तेषां भोगाभावात् । एतदपरं वैराग्यमुत्तरसूत्रे परग्रहणात् ॥

परं वैराग्यमाह ।

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥

तद्वैराग्यमात्मसाक्षात्काराभ्यासाद्धेतोरुत्पद्यमानं सकलगुणेषु वैतृष्ण्यं परं श्रेष्ठं वैराग्यमित्यर्थः । किमस्य श्रेष्ठत्वमिति चेच्छृणु, पूर्वं विषयदोषदर्शनाद्विषयेष्वेव वैराग्यं न तु ज्ञाने । यद्यपि

ज्ञानेऽपि विनाशित्वादिदोषदर्शनं तदाऽस्ति तथापि तत्र नालं बुद्धिरूपं वैराग्यमविद्यानिवृत्याख्यतत्प्रयोजनेऽपेक्षासत्वाद्दृष्टानुश्रविकदोषदर्शी तेभ्यो विषयेभ्यो विरक्तः पुरुषसाक्षात्काराभ्यासाद्दूषरिणामित्यादिज्ञानरूपपुरुषविवेकेन स्थूलरूपव्यक्तसूक्ष्मरूपाव्यक्तधर्मकेभ्यः सत्वादिगुणेभ्यो विरक्तो भवति । एवं द्विविधं परस्परभिन्नं वैराग्यं ततः समूलाविद्यानिवृत्तौ यदुत्तरं ज्ञानप्रसादरूपं वैराग्यं तत् श्रेष्ठम् । यद्यपि सूत्रे वैतृष्ण्यं तृष्णाभावरूपमुक्तं तथापि अभावस्याधिकरणावस्थाविशेषरूपत्वेन चित्तस्येदृशज्ञानावस्थैव तृष्णाभावः । यद्वा ज्ञानप्रसादेन वैतृष्ण्यागतविशेषज्ञानुमानाल्लिङ्गलिङ्गिनोरभेदोपचाराद्भाष्ये एवमुक्तम् । यस्योदये सति निष्पन्नात्मज्ञानो योगी प्रापणीयं ज्ञानं प्राप्तमविद्यादयः क्षेतव्याः क्लेशाः क्षीणाः देहाद्देहान्तरसंचाराख्यो भवसङ्क्रमो धर्माधर्मकार्यभूतो विच्छिन्नो न पुनर्भविता यस्याविच्छेदाज्जननमरणधारेति मन्यते. स ज्ञानप्रसादो ज्ञानस्यैव पराकाष्ठा दुःखात्मिका विवेकख्यातिरपि शाम्यत्वित्येवं रूपा तत्परं वैराग्यं यस्य नान्तरीयकं नियतं फलं कैवल्यमिति दिक् ॥

अथाभ्यासवैराग्यरूपोपायद्वयेन निरुद्धराजसतामसवृत्तेः कति प्रकारः संप्रज्ञातयोग इत्याशङ्कायामाह ॥

वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात्संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥

साक्षात्काररूपवितर्कादिभिरनुगमात्सम्प्रज्ञातो वितर्कादिभूमिभेदैश्चतुः प्रकार इत्यर्थः । अत्र भाष्ये वितर्कविकलः सविचार इत्येव प्रयोगाद्रूपानुगमादिति सूत्रपाठः प्रामादिकः । वस्तुतस्तु चतुर्थेऽस्मितामात्र इत्युक्तं न तु सास्मिता इति तेन मात्रार्थकरूपशब्दघटितः पाठो युक्त इति । तत्र वितर्कश्चित्तस्य स्थूले आलम्बने

आभोगः स्वरूपसाक्षात्कारः । तथाहि यन्निजं शरीरं वा चतुर्भुजादिकं वा स्थूलं षड्विंशतितत्त्वसङ्घातमाश्रित्य प्रथमं भावना प्रवर्तते तदालम्बनं स्थूलम्, अदृष्टजातीयचैतन्यपर्य्यन्तेषु विवेकेन पूर्वं चिन्तनाऽसम्भवात् । योगबलादेव हि तानि पश्चात्साक्षाक्रियन्ते । एवं च स्थूलभूतेन्द्रिययोरदृष्टाश्रुतामतविशेषसाक्षात्कारः सवितर्कः वितर्को विपरीततर्कणं तच्च शब्दार्थज्ञानविकल्पादित्यग्रे स्फुटीभविष्यति । सवितर्कनिर्वितर्कौ चास्य वितर्कस्यावान्तरभेदौ वक्ष्यति । अदृष्टाश्रुतादीनां साक्षात्कारो योगबलादेवेत्युक्तम् । विचारस्तु तत्रैवालम्बने भूतेन्द्रियकारणत्वेनानुगता ये पञ्चतन्मात्राहङ्कारमहत्प्रकृतिरूपा उत्तरोत्तरसूक्ष्मा अर्थास्तदाकारत्वात्सूक्ष्मचित्तस्याभोगः सूक्ष्मगताशेषविशेषसाक्षात्कारस्तदनुगतः सविचारः सूक्ष्मवस्तुपर्यन्तं विशेषेण चरणं विचारः सविचारनिर्विचारौ चास्य विचारस्यावान्तरभेदौ वक्ष्यति । आनन्दस्तु तत्रैवालम्बने चित्तस्य सूक्ष्मभूम्यारोहात्सत्त्वप्रकर्षेण जायमाने ल्हादाख्यसुखविशेषे आभोगः साक्षात्कारः स आनन्दविषयत्वादानन्दस्तदनुगतः सानन्दः । अत्राहं सुखीत्यानन्दगोचरैव वृत्तिः । यत्त्वानन्दशब्देन तद्वानिन्द्रियवर्ग इति तन्न, ततः सूक्ष्मपञ्चतन्मात्रादियोगोत्तरं पुनः स्थूलारोहस्यानौचित्यात् । एवमग्रेऽस्मितापदस्याहङ्कारपरतया व्याख्यानमपि चिन्त्यम् । अस्मिता तु केवलपुरुषविषया संवित्साक्षात्कारोऽस्मीत्येतावन्मात्राकारा देहादिभिन्नोऽस्मीत्येतावन्मात्राकारा वा । अस्य जीवात्मपरमात्मविषयकत्वेन द्वैविध्यं वक्ष्यते । विविक्तचेतनाकारस्यैवास्मिताशब्देनोपलक्षणात्तदनुगतः सास्मित इति । सोपाधिकेश्वरसमाधानस्तु सविचारे प्रवेशमर्हति । क्वचित्तु आनन्दं विचारे प्रवेश्य त्रेधा विभाग एवोक्तः ।

तत्र पूर्वपूर्वभूमिकात्यागेनोत्तरोत्तरभूम्यारोह एकत्रैवालम्बने कार्य्यो ऽन्यथा पूर्वपूर्वोपासनात्यागदोषापत्तेः। चित्तचाञ्चल्यदोषापतेश्च। वितर्कादिक्रम औत्सर्गिक एकदा चित्तस्य परमसूक्ष्मे प्रवेशासम्भवात् 'स्थूले विनिर्जितं चित्तं ततः सूक्ष्मे निवेशयेदि'ति स्मृतेः। धानुष्कादौ तथा दृष्टत्वाच्च। तत्र स्थूलादिविषयरागे उत्तरभूमौ चित्तसमाधानाऽसम्भवोऽतः स्थूलादिसाक्षात्कारे तत्र तत्र दोषदृष्ट्योत्तरोत्तरभूम्यारोहः। यदि तु कस्य चिदीश्वरप्रसादादादावेवोत्तरभूम्यारोहो भवति तेन पूर्वभूमिकाऽभ्यासस्तत्सिद्धिकामनां विना न कार्य्यः तत्सिध्येतज्जन्य सद्गुयोऽपि भवन्तीत्यन्ये। जपादिजन्याध्रुवादीनां चतुर्भुजादिसाक्षात्कारादयं सवितर्को विलक्षणः। तेषां हि तपोध्यानादितुष्टः परमेश्वरः स्वयं शरीरं निर्माय पुरः प्रकटीभूय वागादि व्यवहारं चक्रे। योगिनस्तु योगबलेन श्वेतद्वीपादिस्थमेव तच्छरीरमन्यत्र स्थिताः पश्यन्ति तद्गतं बाह्याभ्यन्तरमतीतादिकं गुणादि च पश्यन्तीति। न च स्थूले प्रथमे आलम्बने कथं सूक्ष्मदृष्टिर्यथार्थो सर्वेषां, षड्विंशतितत्वकार्यतया कार्यकारणयोश्चाभेदेन तद्रूपत्वात्। तथाऽपि कार्यरूपताऽस्थिरा तदपेक्षया कारणरूपता सत्या। यद्यपि सुखदुःखमोहावपि सर्वत्र तथाऽपि सुखरागेणैव संसारादात्मदर्शनप्रतिबन्धाच्च। तदेवाशेषतो द्रष्टव्यमित्यानन्दमात्रे तदुपदेशः येन तथाऽपि दोषदर्शनेन योगजसिद्धिष्वपि वैराग्यं भवत्वित्याशयेन। अस्मिता चरमभूमिका तदुत्तरं स्थातव्याभावात्। तत्राऽपि पूर्वं जीवात्मविषयाऽस्मिता ततः परमात्मविषया सूक्ष्मतरत्वात्। जीवस्वरूपज्ञानं हि प्रत्यक्षं तत्रापरिच्छिन्नकूटस्थत्वादिज्ञानस्यैव तत्साक्षात्कारत्वात्। तत्रान्त्यः कोर्मे उक्तः।

यत्र पश्यति चात्मानं नित्यानन्दं निरञ्जनम् ।
मामेकं स महायोगी भावितः पारमेश्वरः ॥

इति । 'यत्र साक्षात्प्रपश्यन्ति विमुक्ता विश्वमीश्वरमि'ति । कारणरूपेण विभुत्वेन च सर्वत्रानुगमादस्मितायाः अचेतनघटाद्यालम्बनेष्वपि सम्भव इति दिक् । एवञ्च पूर्वपूर्वभूमिषूत्तरोत्तरभूमिविषयस्याऽपि चिन्तनादाद्यस्यचतुष्टयानुगतः, उत्तरोत्तरभूमौ च पूर्वपूर्वपरित्यागाद्द्वितीयस्त्र्यनुगतः, तृतीयो द्व्यनुगतः, चतुर्थस्त्वस्मितामात्र इति । तत्राद्ये तप्तायःपिण्डवदेकीभावेन सर्वेषां भानम् । अत्र सामान्यतो विचारादित्रयविषयग्राहकतामात्रेण तदनुगतत्वमुक्तमतो न साङ्कर्यम् । चत्वारोऽप्येते सालम्बनाः सबीजा योगा इत्युच्यन्ते ध्येयरूपालम्बनयोगादिति दिक् ॥

अथासम्प्रज्ञातस्य क उपायः किञ्च स्वरूपमित्याकाङ्क्षायामाह ।

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

वृत्त्यापि विरम्यतामिति प्रत्ययो विरामप्रत्ययः परवैराग्यं तस्याभ्यासात्पौनःपुन्याज्जायत इति उपायकथनं तदभ्यासः पूर्वो यस्येति विग्रहः । संस्कारशेष इति स्वरूपकथनम् । अन्य इति लक्ष्यं असम्प्रज्ञात इत्यर्थः । सर्ववृत्तिविलये संस्कारशेषो निरोधश्चित्तस्य यत्र स समाधिरसम्प्रज्ञातः तस्योक्तं परवैराग्यमुपायः । सालम्बनो ह्येकाग्रतारूपोऽभ्यासो वृत्तिरूपत्वेन विरोधित्वान्न तदुत्पत्तये समर्थ इति परवैराग्याख्यश्चिन्तनीयवस्तुरहितो विरामप्रत्यय एवाखिलध्येयवैराग्यरूपो ध्येयार्थशून्येन तेन साधनतयाऽऽश्रीयते । एवं हि कृतवैराग्याभ्यासं चित्तं निर्विषयवृत्तिरूपकार्याकरणादभावप्राप्तमिव

मृतवद्भवति । अत एवोऽसम्प्रज्ञातो जन्मबीजकर्मशून्याऽस्य इत्युच्यते ॥

सोऽयं पूर्वाचार्यैरुपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्चेति द्विधोक्तः । तत्राद्यो योगिनामेवेति बहुवक्तव्य इति सूचीकटाहन्यायेनान्त्यं प्रथमं निरूपयति ।

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

भवो जन्म तदेव प्रत्ययः कारणं यस्येत्यर्थः । तत्र स्थूलशरीरनैरपेक्ष्येण बुद्धिवृत्तिमन्तो महदादयो देवास्तेषां साधनानुष्ठानं विनैवाऽसम्प्रज्ञात एतद्देहपातानन्तरं तत्तत्त्वे प्रादुर्भावरूपजन्मनिमित्तको भवति तत्तत्स्थानशाद्गुण्यनोत्पत्तिकाज्ञ्ज्ञानात् । ते हि दैनन्दिने प्रलये कदाचित्सर्गकालेऽपि स्वसंस्कारमात्रशेषेण निरोधावस्थेन चित्तेन पदमिवकैवल्यं प्राप्नुवन्तो व्युत्थानकाले देवभावयोग्यं देवभावप्रापकसंस्कारफलमैश्वर्यभोगं प्रारब्धकर्मयन्त्रिता अतिवाहयन्ति ततो मुच्यन्ते । तथेश्वरोपासनया प्रकृतिदेवतोपासनया वा ब्रह्माण्डावरणानि भित्वा लिङ्गशरीरेण सह प्रकृत्यावरणं गतास्ते प्रकृतिलयास्तेऽप्यसमाप्तकार्यत्वात्साधिकारे चेतसि उपासनाबलेन प्रकृतिलीने संस्कारमात्रशेषतया कैवल्यपदमिवानुभवन्ति तावद्यावदधिकारशेषवशाच्चित्तं व्युत्थितं न भवति व्युत्थानोत्तरञ्च तत्तदेव भोगेनाधिकारसमाप्तौ मुच्यन्ते । यत्तु ।

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।
भौतिकाश्च शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ।
बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।
पूर्णं शतसहस्रन्तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥

इति । तत्तु इन्द्रियाद्युपासकानामनुत्पन्नज्ञानानां क्रमेदेवानां तत्तत्पदावस्थितिकालपरिच्छेदकं न तु तेषामसम्प्रज्ञातसमाधिकाल-परिच्छेदकं, इन्द्रियाद्युपासकानां तत्तदभिमानिसूर्यादिपदप्राप्तेरन्यत्र श्रवणात् । सम्प्रज्ञातस्य तु न भवप्रत्ययरूपो विशेषः धारणाध्यान-समाधीनां सम्प्रज्ञातेन्तरङ्गत्वेन तेषान्निष्पत्तौ तत्रैव जन्मनि सम्प्रज्ञा-तावश्यम्भावादिति दिक् ॥

अथ द्वितीयमसम्प्रज्ञातं तदधिकारिणश्चाह ॥

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥

इतरेषां विदेहप्रकृतिलयातिरिक्तानां देवानां वा मनुष्याणां वा न जन्ममात्रादसम्प्रज्ञातो भवति किं तु श्रद्धादिपञ्चकेभ्य एवे त्यर्थः । तत्पञ्चकसम्पत्तिमन्तो हि योगिनः । तत्र श्रद्धा योगे मे प्रीतिर्भूयादित्यभिलाषरूपश्चेतसः सम्प्रसादः, सा हि कल्याणी समर्था मातेव योगप्रतिबन्धसहस्रतिरस्कारेण योगिनं याति ततः श्रद्धायु-क्तस्य तस्य विवेकार्थिनो वीर्य्यं धारणारूपं भवति ततः प्राप्तधारणस्य स्मृतिर्ध्यानमुपतिष्ठते तदुपस्थितावनाकुलं चित्तं क्रमेण समाधिमद्भु-वति । एवं धारणाद्यङ्गत्रयात्सम्प्रज्ञातयोगवत्त आत्मतत्वसाक्षात्का-ररूपो विवेक उपजायते । येन यथार्थवस्तु सम्यक् जानाति ततस्त-त्साक्षात्काराभ्यासात्तद्विषयवैराग्ये सत्यसम्प्रज्ञातः समाधिरिति भावः । ते योगिनस्त्रिविधाः मृदूपाया मध्योपायोऽधिमात्रोपाय इति । उपायः श्रद्धादिः तस्याधिमात्रताऽतिप्रमाणता इतरे प्रसिद्धे । ते प्रत्येकं त्रिविधाः । मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेग इति नव । संवेग उपायानुष्ठाने शैघ्र्यम् । यत्तु वैराग्यमिति, तन्न उपायकार्य्यं वैराग्यस्योपायमृदुत्वादिकं विहाय स्वातन्त्र्येण मृदुत्वाद्यसम्भवात् । संवेगशब्दस्य तदवाचकत्वाच्च ।

तेषु मध्येऽधिमात्रोपायानां क्षेपीयसीसिद्धिस्तां दर्शयति ।

तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥

समाधिनिष्पत्तिस्तत्फललाभश्च भवतीति शेषः ।

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ॥ २२ ॥

तीव्रत्वस्यापि मृद्वादिभेदेन त्रैविध्यात्ततोऽप्यासन्नादपि विशेषस्तारतमरूपो भवति तीव्रत्वविशेषादित्यर्थः । एवञ्चाधिमात्रोपायस्य मृदुतीव्रसंवेगस्यासन्नः । ततोऽपि मध्यतीव्रसंवेगस्यासन्नतरः । ततोऽप्यधिमात्रतीव्रसंवेगस्यासन्नतमः समाधिलाभस्तत्फलं चेति शेषः ॥

ननु किमयमेवोपाय आसन्नतमः समाधावथोपायान्तरमप्यस्तीत्याशङ्कायामस्तीत्याह ॥

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

पूर्वसूत्रस्थविशेष इत्यनुवर्तते । प्रणिधानमत्र तद्वाचकप्रणवजपस्तदर्थभावनमिति वक्ष्यमाणो भावनाविशेष एव, तेन जीवात्मसम्प्रज्ञातवतः पुरुषस्य पूर्वोपायेनैवासम्प्रज्ञात आसन्नतमः परमात्मविषयकसम्प्रज्ञातवतस्तु तदभावेप्यासन्नतमः स इति तात्पर्यम् । एवञ्चातितीव्राभ्यासनैरपेक्ष्येणायं श्रेष्ठ आद्योऽनुकल्प इति बोध्यम् । अत एव श्रुत्यादिषु बहुशो ब्रह्मज्ञानमेवोपदिश्यते मोक्षहेतुत्वेन क्वचिदेव तु स्वातन्त्र्येण जीवतत्त्वज्ञानमिति । नन्वेश्वरस्य सम्प्रज्ञातस्य कुतस्तदनपेक्षत्वमिति चेन्न । श्रुतिवाक्यैर्ब्रह्मण आत्मताज्ञाते तत्र प्रेमलक्षणभक्तितो जायमानाद्ब्रह्मात्मताचिन्तनरूपाद्वक्ष्यमाणात्प्रणिधानादभिमुखीकृत ईश्वरस्तं ध्यायिनमस्य समाधिमोक्षावासन्नतमौ भवेतामित्यभिध्यानमात्रेणासन्नतमासम्प्रज्ञातसिध्याऽनुगृह्णातीति भावः । अत्राऽपि वैराग्यं सहकारितयाऽपेक्षितमेवेति बोध्यम् ॥

अथ प्रधानपुरुषातिरिक्ततत्त्वसत्त्वे मानाभावः । उपाधिशुद्धस्य कस्य चिज्जीवस्यैवेश्वरत्वेन श्रुत्यादौ व्यवहारसम्भवादिति साङ्ख्याक्षेपे उत्तररूपन्तदतिरिक्तेश्वरलक्षणमाह ॥

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥

पुरुषविशेष एवेश्वरो नातिरिक्तः, तदुपाधिश्च प्रधानमेवेति भावः । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः । कुशलाकुशलसाधनधर्म्माधर्माः कर्माणि । तत्फलजात्यायुर्भोगरूपो विपाकः । भोगोऽत्र शब्दादिवृत्तिः । विपाककारणीभूता वासना आशयः । करभजातिनिर्वर्तकस्य कर्मणः प्राग्भवीयकरभभोगभावितवासनाभिव्यक्तिं विना करभोचितभोगाजनकत्वेन वासनानां विपाककारणत्वात् । एतैरपरामृष्ट इत्यर्थः । यद्यपि जीवोऽपि स्वतस्तदपरामृष्ट एव तेषां चित्तधर्मत्वात् । तथापि पुरुषयोद्धृनिष्ठजयपराजययोस्तत्स्वामिनि राजनीव चित्तफलभोक्तृत्वरूपचित्तस्वामित्वात्तत्र व्यपदिश्यन्ते । तत्फलभोक्तृत्वं तत्फलसुखदुःखादिवृत्तिप्रतिबिम्बवत्त्वात् । तावतैव तत्र क्लेशादिमत्त्वव्यवहारो विदुषां समवायेन पुरुषे सुखादिबुद्धिस्त्वविद्या । ईश्वरस्तु ईदृशेन भोगेनापरामृष्ट एव पुरुषविशेषः । विवेकग्रहणे सत्येव सोपाधिसुखसाक्षितारूपो भोगस्तु तस्याप्यस्त्येव । 'उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वर' इति स्मृतेः । अभिमानपूर्वकसुखाद्यनुभवरूपो मुख्यो भोगस्तु तस्य 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीती' ति श्रुत्या प्रतिषिध्यते । एकशरीरस्थत्वेन जीवभोग्यदुःखादिभोक्तृत्वञ्च प्रतिषिध्यते । अपरामृष्टत्वं तत्परामर्शशून्यता । एतेन 'आद्यस्तु मोक्षो ज्ञानात्मे' ति वाक्येन ज्ञानस्यापि कैवल्यमोक्षादिशब्दार्थत्वात्कैवल्यं ज्ञानं प्राप्ताः केवलानां जीवन्मुक्तानां स्वामिनः केवलिनो

हिरण्यगर्भादयः सन्ति एतएवेश्वराः सन्त्वित्यत्रास्तम् । ते हि पूर्वस्थितान्येव प्रकृतिलयसम्बन्धीन्यष्टप्रकृतिष्वभिमानरूपाणि प्राकृताख्यानि विदेहसम्बन्धीनि वैकारिकाख्यानि शब्दादिविषयरागरूपाणि गृहस्थसम्बन्धीनि दानाध्ययनादिष्वभिष्वङ्गरूपाणि दक्षिणाख्यानि त्रीणि बन्धनानि छित्त्वा कैवल्यं प्राप्ता इति तेषु तत्परामर्शशून्यत्वाभावात् । यथा च मुक्तानां पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते प्रकृतिलयानाञ्चोत्तराऽपि बन्धकोटिः सम्भाव्यते नैवमीश्वरस्येति तस्य तत्परामर्शशून्यत्वमतः स सदैव मुक्तः सदैवेश्वरश्च । तदुक्तम् ।

तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः ।
कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते ॥

निर्गुणत्वं गुणाभिमानशून्यत्वम् 'परस्तु निर्गुणः प्रोक्तो ह्यहङ्कारयुतोऽपर' इति नारदीयात् । सदैवेश्वरत्वं सदैवाप्रतिहतेच्छायुक्तत्वम् । ईश्वरोपाधिसत्वस्य नित्यज्ञानेच्छासुखादिमत्वात् । तादृशस्याऽपि त्रिसदृशपरिणामाभावरूपसाम्यावस्थोपपत्तेः । प्रलयेपि प्रधानस्य साम्यावस्थत्वमप्युपपन्नं द्विपरार्द्धान्ते तस्य लयोऽपि स्वकार्याकरणरूप एव । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मीषदि'ति श्रुत्या प्रलयेऽपि तस्याऽर्थद्रष्टृत्वसिद्धेश्च । तस्मात्तदुपाधेर्ज्ञानादिलक्षणा वृत्तिः प्रलयेप्यस्ति, तद्वृत्तिं विनैव तस्य ज्ञातृत्वाङ्गीकारे दृष्टानुसारत्यागापत्तिः 'ज्ञानशक्तिरहं परे'ति प्रकृत्यभिमानिदेवतावाक्यविरोधश्च 'तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाती'ति श्रुतावीश्वरयत्नेनैव गुणवैषम्यश्रवणाच्च ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।
क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले महेश्वरः ॥

इति स्मृत्या वैषम्यहेतुत्वेनाभजनकेच्छाया अपि तस्य स्मरणाच्च । प्रलये तदस्वीकारे तु प्रलये स्वसङ्कल्पेन स्वोपाधिं स्वस्माद्वियोज्येश्वरः शेते, पूर्वसर्गीयसङ्कल्पसंस्काराभ्यां च सर्गादावुपाधिरीश्वरेण सह संयुज्यत इति स्वीकार्यं स्यात् । तच्चायुक्तं प्रकृतसूत्रेण

क्लेशकर्मविपाकाद्यैर्वासनाभिस्तथैव च ।
अपरामृष्टमेवाह पुरुषं हीश्वरं श्रुतिः ॥

इति स्मृत्या चेश्वरोपाधौ संस्कारस्य प्रतिषिद्धत्वात् । किं चाग्रे वक्ष्यमाणं कालानवच्छिन्नत्वमपि भज्येत । उपाधिवृत्त्यभावेन तस्य कालावच्छिन्नत्वसम्भवात् । यत्तु प्रलये निरुद्धोऽप्युपाधिः पूर्वसर्गीयसङ्कल्पवासनाभ्यां स्वयं व्युत्थितो भवतीति शास्त्रं तद्वैनन्दिनप्रलये योगनिद्रया शयानस्य स्वयम्भोरुपाधिपरम् । तदुक्तं भाष्ये 'योऽसौ प्रकृष्टसत्त्वोपादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्ष' इति । प्रकृष्टसत्त्वं रजस्तमोलेशेनाप्यस्पृष्टं कारणसत्त्वमुपादानादित्यनेन तदनभिभूतत्वं सूचयति । नचेच्छयोपादानमुपादानेनेच्छेत्यन्योन्याश्रयः, अनादित्वात् । तथा च श्रुतिः । 'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर' इति । 'तदैक्षत सोऽकामयत स एको ब्रह्मण आनन्दः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'ति । आनन्दान्तमौपाधिकं स्वतो निर्गुणश्चाभिमानरहितत्वादित्यविरोधः । ननु तस्य तादृश उत्कर्षः किं प्रमाणक इति चेन्न । तस्य श्रुत्यादिरूपशास्त्रप्रमाणकत्वात् । ननु शास्त्रप्रामाण्यमेव कुत इति चेन्न । तदुपाधिरूपं यत्प्रकृष्टसत्त्वं तद्वृत्तिरूपार्थज्ञानजन्यत्वेन तस्य प्रमाणत्वात् । नचान्योन्याश्रयः, शास्त्रप्रामाण्यात्प्रकृष्टसत्त्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तन्मूलकतया तत्प्रामाण्यसिद्धिरिति वाच्यम् । ईश्वरसिद्धेः प्रागपि मन्त्रायुर्वेदादावर्थाव्यभिचारनिश्चयात्प्रामाण्यस्य दृष्टत्वेनान्यत्रापि शास्त्रे प्रामाण्यसिद्धेः ।

प्रकृष्टसत्त्वस्य च शास्त्रप्रामाण्यनिर्वाहकतामाश्रमणोक्तमिति तदभावात् । न च तस्यान्यकर्तृत्वं भवति । औषधीनां तत्संयोगस्य वर्णापोद्धारस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां सामर्थ्यज्ञानस्यान्यस्य पुरुषायुषसहस्रेणाप्यशक्यत्वात् । नचागमादन्वयव्यतिरेकौ ताभ्यां चागम इति तत्सन्तानयोरनादित्वान्न दोषः, महाप्रलये तयोर्विच्छेदात् । विसदृशपरिणामक्षीरेक्षुरसादेर्दधिगुडादिरूपपरिणामात्पूर्वं सदृशपरिणामताया दृष्टत्वेन महदादिविसदृशपरिणामवतः प्रधानस्य कदाचित्सदृशपरिणामावश्यकत्वेन साम्यावस्थारूपसदृशपरिणामस्यैव महाप्रलयत्वात् । विषयताकार्यकारणभाववाच्यवाचकभावैः समवायेन चेश्वरसत्त्वे वर्तमानयोः शास्त्रोत्कर्षयोरनादिसंबन्धोऽतः सदेवेश्वरः प्रलयेऽपि ज्ञानेच्छाकृतिमान्सदेव क्लेशादिराहित्यरूपमुक्तत्ववांश्चेति सिद्धम् । एतेन स्वस्य प्रकर्षकार्यतया प्रकर्षं बोधयच्छास्त्रमनुमानमेव स्यान्नागम इत्यपास्तम् । स चाद्वितीयो यतस्तस्यैश्वर्यं साम्यातिशयाभ्यां रहितं यतस्तदैश्वर्यान्तरेण नातिक्रम्यतेऽतो निरतिशयं यदेव च सर्वातिशयि तदेवैश्वर्यमन्यथैश्वर्यमेव न, अप्रतिहतेच्छत्वरूपाभावात् । यच्च चैश्वर्येण काष्ठा प्राप्यते स ईश्वरः । अन्यत्र त्वैश्वर्यमौपचारिकमेव । तत्समानैश्वर्यस्य क्वाप्यभावात् । सत्त्वे हि द्वयोस्तुल्ययोरेकत्र वस्तुनि इदमल्पकालस्थायित्वरूपनवत्ववदस्तु, तद्विपरीतपुराणत्ववदस्त्विति कामनायामेकस्य सङ्कल्पसिद्धावपरेच्छाविघातादूनत्वं स्यादिति न समानानेकेश्वरसम्भवः । उभयोः सङ्कल्पसिद्धिस्तु विरुद्धत्वान्न भवत्येव । तस्मादस्य साम्येनातिशयप्रतियोगित्वेन च निर्मुक्तमैश्वर्यं स ईश्वरः स च पुरुषविशेष एवेति न

प्रधानपुरुषातिरिक्ततत्त्वापत्तिः । अविरुद्धाभिप्रायत्वे कृतमन्येरेकेनेव कृतत्वात् । सम्भूयकारित्वेन कश्चिदीश्वरः स्यात्परिषद्वदिति दिक् । नन्वेकस्यैवात्मन आकाशस्येवोपाधिभेदैर्जीवेश्वरादिरूपत्वसम्भवेन लाघवादैकात्म्यमेवास्तु तत्त्वमस्यादिश्रुतिभिरात्मैक्यस्यैव प्रतीतेश्च भेदाभेदश्रुतिमध्ये भेदनिन्दयाऽभेदज्ञानस्य मोक्षफलकत्वकथनेन चाभेदवाक्यान्येव स्वार्थपराणि भेदवाक्यानि त्वारोपितभेदानुवादपराण्येव तत्तदुपाधिविशिष्टयोश्च जीवत्वेश्वरत्वे इति चेन्न । विशिष्टस्यानतिरेके जीवत्वेश्वरत्वबन्धमोक्षादिसाङ्कर्यापत्तेः । अतिरेकेऽनित्यत्वे तस्य विनाशितया बन्धमोक्षसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । अवच्छेद्यांशस्य नित्यतया तदुपपत्तिः कार्य्योपाध्यवच्छेद्यत्वमेव बन्धः तत्त्याग एव मोक्षः, विशिष्टश्च सामान्यात्मनो भेदाभेदाविति चेदिष्टापत्तेः । अस्यैवास्मन्मते स्वीकारेण बाधकाभावात् । अस्माभिरपि सामान्यरूपेणाभेदो वैधर्म्यलक्षणभेदनिराशायेष्यते विशेषतस्तु भेद इति । एवं चाग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्ता उपपन्नाः । आकाशादिदृष्टान्ताश्चांशांशिभावेनाविभागलक्षणाभेदस्य सार्वकालिकत्वेन पारमार्थिकत्वेपि किञ्चिदवच्छेदेन फेनबुद्बुदादिवदतिभङ्गुरस्य विभागलक्षणस्य भेदस्यापरमार्थिकस्योपाधिकत्वप्रतिपादकाः, विवेकाख्यभेदज्ञानं हि पारमार्थिकाभेदज्ञानफलकमिति न तस्य मोक्षहेतुत्वे विरोध इति दिक् ॥

अथ तस्येश्वरस्य निरतिशयसार्वज्ञरूपं विशेषान्तरमाह ॥

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥

सूत्रे सर्वज्ञेति भावप्रधानं, सर्वज्ञत्वस्य बी-

वमनुमापकं यज्ज्ञानस्य सातिशयत्वं तत्तचेश्वरे निरतिशयमित्यर्थः । यदिदमतीतानागतवर्तमानानामतीन्द्रियाणां च प्रत्येकं समुच्चयेन वाऽस्य बहुज्ञानमित्येतत्सार्वज्ञ्यबीजम् । एतद्बीजं सातिशयज्ञानं विवर्धमानं यत्र निरतिशयं भवति स सर्वज्ञो ऽन्यथाऽनवस्थाऽऽपत्तेः । प्रयोगस्तु सार्वज्ञ्यबीजं सातिशयज्ञानं क्वचित्प्राप्तकाष्ठं सातिशयत्वात्परिमाणवदिति । श्रुतिश्चात्रानुकूलस्तर्कः । एवं गुरुत्वाद्यतिशयानामपि काष्ठा क्वचिदनुमेयाऽतो न तेषु व्यभिचारः । यदि तु कार्यमात्रेऽतिशयप्रतियोगित्वनियमानुपपत्तिस्तेषां काष्ठाप्राप्तौ बाधकमुच्यते तदा बाधकाभावे सतीति हेतौ विशेषणं देयम् । ज्ञानादीनां तु नित्यानां स्वीकारान्नास्ति तद्बाधकम् । एवं च यत्र ज्ञानस्य काष्ठाप्राप्तिः स सर्वज्ञः, स च पुरुषविशेष इति । नन्वनुमानस्य सामान्यमात्रे निश्चये कृतपर्य्यवसानस्य संज्ञाऽऽदिरूपविशेषप्रतिपादनेऽसामर्थ्येन कथं तदवगतिरिति चेन्न । ब्रह्म, अन्तर्यामी, परमात्मा, शिवो, विष्णुरित्यादिसंज्ञानां पूर्णानन्दत्वपरमकारुणिकत्वपारमार्थिकात्मत्वजगदाधारत्वकारणत्वादीनां सर्वज्ञत्वतृप्तिचैतन्यस्वातन्त्र्यालुप्तशक्तित्वानन्तशक्तित्वरूपषडङ्गवत्त्वस्य ज्ञानवैराग्यैश्वर्य्यतपःसत्यक्षमाधृतिस्रष्टृत्वात्मसंबोधाधिष्ठातृत्वरूपदशाव्ययवत्त्वस्य च वेदादवगतेः । सत्यलोकादिस्थहरिहरब्रह्मादिमूर्तयस्तु शक्तिशक्तिमदभेदेनोपासनाऽर्थमेव परमेश्वरस्योच्यन्ते, न तु साक्षात् ।

ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन् ! प्रधाना ब्रह्मशक्तयः ।
ततो न्यूनाश्च मैत्रेय ! देवा दक्षादयस्ततः ॥
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां यः परः स महेश्वरः ।

इत्यादिस्मृतेः । कृष्णरामाद्यवतारा अपि सत्यलोकस्थविष्ण्वादीनामेव । तेषां च परमात्मन्यहम्भावात्तदवताराणाम

पीश्वरावतारत्वं श्रुत्यादिषूच्यते । तेषामपि ते लीलाऽवतारा एव । अत एव "न तस्य कार्यं करणं च विद्यत" इत्यादिश्रुत्या, "अनादिमत्परं ब्रह्म सर्वदेहविवर्जितमि"ति स्मृत्या, चेश्वरस्य कार्यकारणाख्यशरीरद्वयप्रतिषेधोपपत्तिरिति दिक् । ननु नित्यमुक्तस्य नित्यतृप्तस्य पुरुषार्थाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेन्न । तत्प्रवृत्तेर्नित्यतया निमित्तानपेक्षत्वात् । किं च तस्येश्वरस्य स्वोपकाररूपात्मानुग्रहाभावेऽपि दैनंदिनप्रलयरूप कल्पप्रलयप्राकृतप्रलयरूपमहाप्रलयेष्वपि स्वकारणगामित्वरूपसंसारवतः पुरुषान् ज्ञानधर्मोपदेशेनोद्धरिष्यामीत्येव भूतानुग्रहरूपप्रयोजनेन प्रवृत्त्युपपत्तेः । तृणारणिमणिन्यायेन स्वेष्टसाधनताज्ञानपरानुग्रहयोर्विजातीयेच्छां प्रति फलबलेन हेतुतायाः सिद्धेः । तज्ज्ञानेच्छाप्रवृत्तेर्नित्यत्वं प्रवाहानादित्वानन्तत्वाभ्यामेवेति बोध्यम् । न चैवमपि "भक्तानेवानुगृह्णामी"ति वैषम्यमीश्वरस्येति वाच्यम् । अग्नेरुष्णत्वस्वाभाव्यवद् विशुद्धसत्त्वस्य भक्तवशतास्वाभाव्यस्यापर्यनुयोज्यत्वात् । रागद्वेषाभ्यामेव वैषम्यं भवति न प्रवृत्तिमात्रेण । एवं कर्मवशतास्वभावं च तत् । किं च दुःखबहुललोकसर्जनमपि परस्परदर्शनेन तेषां वैराग्यदार्ढ्यायेति दिक् । उक्तं च पञ्चशिखाचार्यैः । "आदिविद्वान् स्वयंभूर्भगवान् विष्णुर्योगबलेन स्वनिर्मितचित्तं प्रविश्य कपिलाख्यपरमर्षिर्भूत्वा कारुण्याज्जिज्ञासमानायासुरये साङ्ख्यसूत्राख्यं तन्त्रं प्रोवाचे"ति, अनेन स्वार्थाभावेऽपि परार्था प्रवृत्तिर्दर्शिता ॥

ईश्वरगतं विशेषान्तरमाह ।

स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥

स एष ईश्वरः पूर्वेषां ब्रह्मविष्णुप्रभृतीनामपि, अपिना

अन्येषां जीवानां, प्रधानस्य, च गुरुः पिता, ऽन्तर्यामिविधया ज्ञानच-क्षुःप्रदश्च प्रवर्त्तकश्च कालेनानवच्छेदादित्यर्थः । "यो ब्रह्माणं विद-धाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै"इतिश्रुतेः । न च प्रकृतिस्वातन्त्र्यक्षतिः । अस्य निमित्तकारणत्वेन तत्स्वातन्त्र्यावि-घातकतायाः वक्ष्यमाणत्वात् । पूर्वे हि गुरवो ब्रह्मादयः कालेन द्विपरार्धादिना परिच्छिद्यन्ते, अस्य च परिच्छेदार्थं कालो न प्रवर्त्त-तेऽत ईदृशं विना तेषां तत्प्रवृत्तेश्चासम्भवादयं तेषामपि गुरुः, यथा चास्य वर्त्तमानसर्गस्यादौ तद्गुरुत्वेन प्रकर्षगत्या ज्ञानोत्कर्षेण स्वतः सिद्धस्तथाऽतिक्रान्तसर्गादावपि प्रत्येतव्यम् । अथेश्वरस्य तत्पितृ-त्वान्तर्यामित्वरूपगुरुत्वोक्त्या जीवानामपीश्वर आत्मेति सूचितं यो हि यस्याधिष्ठाता स तस्यात्मेति दृष्टं, यथा सूर्यश्चक्षुषो, जीवो वा देहस्य । एवं सर्वजीवपितृत्वेन पितापुत्रवज्जीवब्रह्मणोरंशांशिभावोऽपि सूचितः । "अग्निविस्फुलिङ्गवच्च", "जीवोऽसौ खात्पृथग् बुद्ध"इति स्मृतेश्च । अभेदश्च दुग्धजलयोरिवाविभागः । स च स्वरूपसम्ब-न्धविशेष आधारतावल्लक्षणानन्यत्वं वा । तत्त्वं तूक्तमेवेति दिक् ॥

अथ तत्प्रणिधानाङ्गं मन्त्रमाह ।

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

तस्येश्वरस्य प्रणवो वाचकः । एवमेवेश्वरेण सङ्केतकरणा-दित्यर्थः ।

अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः ।

तस्योङ्कारः स्मृतो नाम तेनाहूतः प्रसीदतीतिस्मृतेः ।

अदृष्टेति, अश्रुतेत्यपि बोध्यम् । भावो भक्तिः । मनस्तुल्य-कारणोपाधिरित्यर्थः । एवं चेश्वरः प्रणवस्य वाच्य इति फलितम् ।

नन्वीदृशः सङ्केतोऽयुक्तो वाचकत्वस्य सङ्केतकृतत्वात् । न च स्वाभाविकं वाचकत्वं सङ्केतेन बोध्यते । यच्च तन्नास्ति तच्च सङ्केतेनाव्यञ्जकत्वापत्तेः । अविद्यमानघटस्य दीपेनाव्यञ्जनात्तस्मात्सङ्केतकृत एव वाच्यवाचकभावः शक्तिविशेषरूप इति चेन्न । दीपस्य प्रकाशवत्स्थित एवास्य वाच्यस्य वाचकेन सहाविभागरूपः सम्बन्धस्तदेव वाचकत्वम् । अन्योन्याध्यासरूप ईश्वरस्य सङ्केतस्त्वनादिवासनासिद्धं स्थितमेव तं प्रकाशयति । यथा विद्यमान एव पितापुत्रयोः सम्बन्धोऽयमस्य पिताऽयमस्य पुत्र इति सङ्केतेन प्रकाश्यते । यद्यपि शब्दार्थविषयेऽन्योन्याध्यासरूपं सङ्केतं तृतीये वक्ष्यति भाष्यकृत्तथाऽपि राहोः शिर इति वदयमस्य वाचकोऽयमस्य वाच्य इति च सङ्केत इत्यत्रान्यभाष्याल्लभ्यते । अनेन शब्दार्थयोर्भेदाभेदौ दर्शितौ । सङ्केत एव वाचकत्वमिति तु न युक्तं जनकत्वादेरपीश्वरसङ्केतरूपत्वापत्तेः । एवं च योऽयं शब्दः सोऽर्थ इत्यध्यासविषयस्तन्मूलं चाविभागरूपं तादात्म्यमेव शक्तिरिति बोध्यम् । यच्च चेश्वरसङ्केतः स वाच्य इतरो लक्ष्य इत्यादिव्यवस्थाः । प्रलये च शब्देषु प्रधानसाम्यमुपगतेष्वपि संस्कारवशात्सर्गान्तरे पूर्ववच्छक्तियुक्तानामाविर्भावाद्वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षः सङ्केत ईश्वरेणापि पूर्ववत्तथैव क्रियत इति न कदाचिदीश्वरसङ्केतभेदेनार्थभेदः प्रणवस्य । ननु प्रलये नाशे नित्यः शब्दार्थसम्बन्ध इत्ययुक्तं स्यादिति चेन्न । व्यवहाररूपसम्प्रतिपत्तिनित्यतया नित्यः शब्दार्थसम्बन्ध इत्यागमिनां प्रतिज्ञासत्त्वादिति दिक् ॥

एवं पूर्वोक्तसङ्केतेन विज्ञातवाच्यवाचकभावस्य योगिनः प्रणिधानं दर्शयति ॥

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

प्रणवस्य जपस्तेन सह तदभिधेयस्येश्वरस्य ध्यानरूपं भावनं तत्प्रणिधानमित्यर्थः । अर्थभावनस्य सङ्केतग्रहाभिव्यङ्ग्यश-क्तिज्ञानं विनाऽसम्भवात्पूर्वं सङ्केतो दर्शितः । प्रणवाक्षरार्थो गारुड उक्तः ।

व्यक्ताव्यक्ते च पुरुषस्तिस्रो मात्राः प्रकीर्तिताः ।
अर्धमात्रा परं ब्रह्म ज्ञेयमध्यात्मचिन्तकैः ॥

इति । प्रणवार्थचिन्तनं च द्वेधा । एकं स्वप्रकृतितत्कार्येभ्यो विविक्ते केवले ब्रह्मचैतन्य आत्मत्वचिन्तनमेतच्चास्मत्प्रतिपाद्यम् । अपरं चांशांशिकार्यकारणशक्तिशक्तिमदादिभिस्तप्राय:पिण्डादविभा-गलक्षणेनाभेदेन 'अहं ब्रह्म' "सर्वं खलु ब्रह्मे"त्यादिरूपम् । तदुक्तम् ।

एकः समस्तं यदिहास्ति किञ्चि-
त्तदच्युतो, नास्ति परं ततोऽन्यत् ॥
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेत-
दात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥

इति । आद्यं 'त्वथात आदेशो नेति नेती'त्यादिश्रुतिमूलकम् । के चित्तु ।

प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ।
अहं ब्रह्म परं ज्योतिः प्रसङ्ख्याय विमुच्यते ॥

इति स्मृतिः । तत्र प्रकृतेः पुरुषे स्थापनं तद्भुदनारम्भकत्व-सम्पादनं, पुरुषस्य च ब्रह्मणि न्यासस्तत्र लयो विलापनरूपः । अनेन च प्रकृत्यादिवज्जीवानामनात्मत्वं लभ्यते ।

तत्त्वैः सम्पादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः ।
ईश्वरेच्छावशात्सोऽपि जडात्मा कथ्यते बुधैः ॥

इति मात्स्योक्तेश्च । तस्मात्प्रकृतिपुरुषौ विलाप्य यच्छिष्टं ब्रह्म तस्मिन्नहम्भावबचनान्न जीवे मुख्योऽहंशब्द इत्याहुः । ताद्दृश्यप्रणिधानस्य किं फलमिति चेदस्य योगिनः प्रणवं जपतस्तदर्थं भावयतश्चेश्वरैकाग्रं चित्तं भवति, ततः परमात्मसाक्षात्कारादिकमिति गृहाण । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमामनेत् ।
स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते ।

इति । योगजपयोरेकदासम्भवाद्योगस्याद्यन्तयोर्व्युत्थानकाले जप उक्तः । स्वाध्यायः प्रणवः परमात्मप्रकाशनमप्यात्मत्वेनैवेति । अथ के चित् । एवं च जीवात्मतत्त्वज्ञानाद्बुद्धिपर्यन्तमभिमाननिवृत्तिवत्परमात्मतत्त्वज्ञानाज्जीवेष्वप्यभिमाननिवृत्तिः पञ्चविंशतितत्त्वविलापनेसोऽहमित्येवाधिष्ठानसाक्षात्कारात् । एवं च जीवानां व्यावहारिकमात्मत्वं, पारमार्थिकं तु क्षेत्रज्ञत्वरूपमीश्वरस्यैव जीवानां परतन्त्रत्वाद्धर्माधर्माद्यज्ञातृत्वाच्च । चितिशक्तिसत्तामात्रेण तु बुद्ध्याद्यपेक्षं गौणमात्मत्वम् । यथा हिरण्यगर्भादीनामीश्वरत्वं, तच्च बन्धमोक्षादिभागितया व्यवहारगोचरतया च व्यावहारिकमेव । एवमहंशब्दोऽपि परमात्मन्येव मुख्यो न तु जीवे । तस्य स्वातन्त्र्याभावेन स्वातन्त्र्येण प्रयुक्तात्मत्वादिरूपस्याहमादिप्रवृत्तिनिमित्तस्य तथाभावात् । यद्यपि स मुख्य आत्मा न भवति, तथाऽपि तज्ज्ञानाद्धर्माधर्मरागादिनिवृत्तिरूपो मोक्षो भवत्येव । एवञ्च व्यवहारपरमार्थभेदान्नानात्मतैकात्मतावादौ श्रुत्यादिषु दृश्यमानावविरुद्धावेवेत्याहुः ।

ईश्वरप्रणिधानस्य मुख्योपायत्वं दर्शयितुमन्यदप्यस्य द्वारा-धकं भवतीत्याह ।

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९ ॥

तत ईश्वरप्रणिधानात् । ये तावदन्तराया व्याधिप्रभृतय-स्तेऽस्य न भवन्ति स्वतो नोत्पद्यन्त एवेत्यर्थः । "नस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा येषां सम्भवती"ति श्रुतेः । प्रत्यक्चेतनस्य जीवस्य यत्स्वरूपं निर्दुःखत्वादि नाम्विकं तस्याधिगमो दर्शनमपि भवतीत्यर्थः । यद्यपि 'प्रत्यक् प्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञ'मित्यादौ प्रति-वस्तु अञ्चतीति व्युत्पत्या ईश्वरेऽपि प्रत्यक्छब्दो दृश्यते, तथाऽप्यत्र प्रतिकूलमञ्चतीति व्युत्पत्या जीवपरः । अन्यप्रणिधानेनान्यसाक्षात्का-रोऽदृष्टद्वारा बोध्यः । किञ्च यथैवेश्वरः पुरुषश्चेतनः पापपुण्यवर्जि-तत्वरूपशुद्धिमान् निर्दुःखत्वरूपप्रसन्नत्ववान्केवलचिन्मात्रो जात्या-युर्भोगराहित्यरूपानुपसर्गत्ववांस्तथाऽयं बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बग्राहित्वाद् बुद्धेः प्रतिसंवेद्यपि साक्षात्तदसम्बन्धात्स्वतस्तादृश इत्येवंप्रकारेण तदधिगमात्सदृशानुचिन्तनस्य सदृशान्तरसाक्षात्कारोपयोगिताया दर्श-नात् । यथैकदर्शनाभ्यासस्तत्सदृगर्थशास्त्रान्तरज्ञानोपयोगी दृष्टः ।

ननु केऽन्तराया इत्युच्यन्त इति चेत्, ये चित्तस्य विक्षेपका इति गृहाण ।

अथ किंस्वरूपास्ते कियन्तश्चेत्याकाङ्क्षायामाह ।

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्श-नालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरा-याः ॥ ३० ॥

एते नव सूक्ष्मकालानाकलनात्तदुत्थदुःखगोचरवृत्तिभिस्तन्नि-

वृत्त्युपायगोचरवृत्तिभिर्वा सह भवन्ति, एषामभावे चैताश्चित्तवृत्तयो न भवन्तीत्यतश्चित्तविक्षेपका योगान्तरायास्तत्प्रतिबन्धका इत्यर्थः। विक्षेपश्चानेकवृत्तिकत्वम् । तत्र व्याधिर्धातूनां वातपित्तकफाना, माहारपरिणामात्मकानां रसानां, चक्षुरादीनां करणानां, च विसदृशभावः । स्त्यानं चित्तस्य योगानुष्ठानाक्षमत्वरूपाकर्मण्यता । संशयः गुरुशास्त्रोक्तं ज्ञानसाधनं तथा स्यान्न वेत्युभयकोटिस्पृग् ज्ञानम् । प्रमादः समाधिसाधनानामननुसन्धानरूपभावनम् । आलस्यं कफादिकृतकायगुरुत्वेन तमःकृतचित्तगुरुत्वेन च समाधिसाधनेष्वप्रवृत्तिः । अविरतिश्चित्तविषयसम्प्रयोगात्मा तत्सन्निकर्षजन्याभिलाषरूपो गर्धः । भ्रान्तिदर्शनं गुर्वाद्युक्तार्थविपरीतार्थनिश्चयः । यद्यपि संशयोऽप्यतद्रूपप्रतिष्ठत्वाद् भ्रान्तिरेव तथाऽप्युभयकोटिस्पर्शरूपावान्तरविशेषविवक्षया पृथगुक्तः । अलब्धभूमिकत्वं साधनानुष्ठाने वक्ष्यमाणमधुमत्याद्यन्यतमभूमेरप्यलाभः । अनवस्थितत्वं भूमिलाभेऽपि चित्तस्य ततो भ्रंशः । ननु तल्लाभोत्तरं भ्रंशेऽपि का क्षतिरिति चेन्न । समाधेर्ध्येयसाक्षात्कारपर्यन्तत्वरूपप्रतिलम्भपर्यन्तं तदवस्थानापेक्षत्वात् ।

आरूढयोगोऽपि निपात्यतेऽधः सङ्गेन योगी किमुताल्पसिद्धि'
रिति स्मृतेः । एते चित्तविक्षेपा नव योगमला इति योगप्रतिपक्षा इति योगान्तराया इति च तान्त्रिकैरुच्यन्ते ।

एषां दुःखादिरूपयोगान्तरायान्तरहेतुत्वमप्याह ।

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥ ३१ ॥

प्रतिकूलवेदनीयं दुःखमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च । तत्राद्यं व्याध्यादिजं कामादिजं च । द्वितीयं व्याघ्राद्युत्थम् । तृतीयं शीतोष्णाद्युत्थम् । किं च येनाभिहताः प्राणिनस्तदुपघाताय

यतन्ते तद् दुःखमिति तत्सामान्यलक्षणम् । दौर्मनस्यमिच्छाऽभिघातेन मनश्चाञ्चल्यम् । अङ्गकम्पोऽङ्गमेजयत्वम् । पुरुषयत्नं विना स्वयमेव प्राणो यद् बाह्यं वायुमाचामत्यतिशयेन स श्वासो, ऽयं समाध्यङ्गरेचकविरोधी । यस्तु कोष्ठ्यमुदरस्थं वायुं बहिः करोति स प्रश्वासो, ऽयं तदङ्गपूरकविरोधी । एते विक्षेपसहभुवो व्याध्यादिविक्षेपोद्भवाः । एते विक्षिप्तचित्तस्यैते भवन्ति विक्षेपनिवृत्तौ समाहितचित्तस्य न भवन्ति, अत इत्यर्थः ।

एतेऽन्तराया ईश्वरप्रणिधानरहितेनापि योगिनाऽभ्यासवैराग्याभ्यां निरस्यास्तत्राभ्यासविषयमाह ।

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥

तस्य विक्षेपस्य प्रतिषेधार्थमेकं स्थूलादि यत्किञ्चित्तत्त्वं तदालम्बनं चित्तमभ्यसेत्पुनः पुनः कुर्यादित्यर्थः । मिश्रास्तु उक्तस्यैवोपसंहारः, एकतत्त्वशब्देन प्रकृतत्वादीश्वरः अत एव भाष्येऽभ्यासविषयमुपसंहरन्नित्युक्तमित्याहुः । ननु वैनाशिकैश्चित्तं क्षणिकं स्वीक्रियते । तथाहि प्रत्यर्थनियतमर्थादर्थान्तरं न गच्छति तादृशो यः प्रत्ययः निराधारवृत्तिमात्रं तन्मात्रं चित्तं क्षणिकं चेति । तस्य मते सर्वस्यैव चित्तस्यैकाग्र्यत्वादुक्तविक्षिप्तचित्ताभावादेकाग्रत्वार्थोपदेशानां वैयर्थ्यमिति चेन्न । एवं हि तेषामपि स्वशिष्येभ्यः स्वशास्त्रेषु समाध्युपदेशवैफल्यापत्तेः । यदि पुनरिदं सर्वतः प्रत्याहृत्यैकत्रार्थे समाधीयते स्थाप्यते तदा भवत्यैकाग्रमिति समाध्युपदेशस्य साफल्यं स्यात्तदा न प्रत्यर्थनियतं, न च सदृशप्रत्ययप्रवाहरूपतैव चित्तस्यैकाग्र्यं तत्प्रवाहमध्ये च विसदृशत्वं विक्षेप इति वाच्यम् । एवमपि क्षणिकत्वाच्चित्तस्यैकस्याभावेनाश्रयाभावादेकाग्रता-

प्रसादस्यैव साधनान्तरमाह ।

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

वाशब्दोऽप्यर्थे । आभ्यामपि चित्तस्य प्रसादनं कुर्यादित्यर्थः । कोष्ठ्यस्य वायोर्नासिकापुटयोरन्यतरेण योगशास्त्रोक्तसूक्ष्मसंचारक-प्रयत्नविशेषाद्रेचनाख्यवमनरूपं प्रच्छर्दनं, ततः पूरणानन्तरं कुम्भक-रूपप्राणायामाख्यं विधारणं, ताभ्यां वा प्रसादद्वारा मनसः स्थितिं संपादयेदिति ।

इन्द्रियाणां बलं प्राणास्तेषां यत्नेन निग्रहात् ।
विक्षेपहेतवोऽन्याणां दह्यन्ते दोषराशयः ॥

इति स्मृतिः । अत्र यमादिनिरपेक्ष एव प्राणायामो योग-साधनतयोत्तमाधिकारिणं प्रत्युक्तः, द्वितीये च मन्दाधिकारिणं प्रति यमादिसाहित्येन स वक्ष्यत इत्यपौनरुक्त्यम् । के चित्त्वनेन सूत्रेण रेचककुम्भकद्वयरूप एव प्राणायाम उक्त इत्याहुः ।

प्रसादापेक्षया स्थितिनिबन्धनं परिकर्मान्तरमाह ।

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिब-न्धनी ॥ ३५ ॥

प्रकृष्टा वृत्तिः प्रवृत्तिः साक्षात्काररूपा, विषया गन्धादयः पञ्च, तद्वती तद्विषया सा स्वसाधनादुत्पन्ना स्वाविषयेष्वपि विवेकपर्य-न्तेषु श्रद्धाऽव्यप्रतिबन्धहेतुतया स्थितिप्रयोजिका भवतीत्यर्थः । वाश-ब्दोऽत्रापि समुच्चये । मनश्चित्तं तथा हि नासिकाऽग्रे धारणां कुर्वतो योगिनो यो दिव्यगन्धसाक्षात्कारोऽल्पेनैव कालेन भवति सा गन्धप्र-वृत्तिः । एवं जिह्वाऽग्रे दिव्यरससंवित् । तालुनि दिव्यरूपसंवित् । जि-ह्वामध्ये दिव्यस्पर्शसंवित् । जिह्वामूले दिव्यशब्दसंविद् इत्येताः

प्रवृत्तय उत्पन्नाश्चित्तं संस्कारद्वाराऽतिसूक्ष्मेष्वर्थान्तरेषु दृढस्थितियोग्यं कुर्वन्ति शास्त्रीयेऽर्थे संशयं च निराकुर्वन्ति एतच्चागमात्प्रत्येतव्यं न युक्तितः । यद्यपि तैस्तैः शास्त्रैः स्वानुमानैराचार्योपदेशैश्च ज्ञातमर्थतत्त्वं निर्णीतमेव भवतीति न तत्र संशयः तेषां परमार्थभूततत्त्वप्रतिपादनसामर्थ्यात् तथाऽपि यावच्छास्त्रार्थैकदेशः कश्चित्स्वकरणैश्चक्षुरादिभिर्न साक्षात् क्रियते तावत्सर्वं शास्त्रादि व्याजोक्तिवत् सन्दिग्धतात्पर्यकं भवतीति सूक्ष्मेष्वपवर्गादिषु निश्चयात्मिकां दृढां बुद्धिं न जनयति तात्पर्यसन्देहान्निर्णीतेष्वर्थेषु संशयो भवति अतः शास्त्रानुमानाचार्योपदेशावधृतेऽर्थे संशयापसारस्वरूपोपोद्बलनार्थमवश्यं कश्चिदर्थविशेषः प्रत्यक्षः कार्यः तदुपदिष्टार्थैकदेशस्य च प्रत्यक्षत्वे सति सर्वमपवर्गपर्यन्तं सूक्ष्ममपि इदमित्थमेवेति विश्वस्यते । निश्चयाख्यश्रद्धोत्पादनार्थमेवेदं परिकर्मोपदिश्यत इत्यावश्यकमेतदनुष्ठानं योगस्य श्रद्धामूलत्वात् । किं च समाधौ जायमाने सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारे वैराग्यादिद्वारोपकारिकाश्चैताः प्रवृत्तयः । तथा हि अव्यवस्थितवृत्तिषु तत्तद्गन्धादिप्रवृत्त्या तेषां दोषदर्शनात् तद्विषयकवशीकारसंज्ञावैराग्ये जाते विक्षेपह्रासात् तस्य तस्योत्तरोत्तरभूमिरूपस्यार्थस्य साक्षात्काराय चित्तं समर्थं भवति यतस्तद्वैराग्ये श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधयोऽस्य विक्षेपाख्यप्रतिबन्धनिवृत्त्या पूर्णा भवन्ति । एवं चन्द्रादित्यग्रहमणिप्रदीपरश्म्यादिषु प्रवृत्तिरपि रूपप्रवृत्तिवद्विषयवत्येव बोध्येति दिक् ।

चित्तस्थैर्यनिबन्धनं परिकर्मान्तरमाह ।

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धिनीति वर्तते यतो विगतशोकाऽतो वक्ष्यमाणा ज्योतिष्मती श्रेष्ठः स्थितिहेतुरित्यर्थः सा

द्विविधा तथाद्या ज्योतिष्मती यथा हृदयपुण्डरीके आलम्बने चित्तं धारयतो या बुद्धिसंवित् तत्साक्षात्कारः सा यतो बुद्धिरूपं सत्त्व-प्रकर्षेण भास्वरं स्वपरप्रकाशकमाकाशसदृशं च तत्र बुद्धौ निर्मलैका-ग्र्याद् या बुद्धिविषया प्रवृत्तिः सा सूर्येन्दुमणिप्रभासदृशाकारेण विक-ल्पते विशेषेणोत्पद्यतेऽतो विषयस्य ज्योतिष्मत्त्वेन तद्विषयप्रवृत्तिरपि ज्योतिष्मती प्रकाशरूपा । अथेयं प्रक्रिया । उदरोरसोर्मध्येऽधोमुखम-ष्टदलं पद्मं तद्रेचकप्राणायामेनोर्ध्वमुखं कृत्वा तत्रालम्बने चित्तं धारयेत् तन्मध्ये हि सूर्यमण्डलमकारो जागरितस्थानं, तदूर्ध्वं चन्द्रमण्डलमुकारः स्वप्नस्थानं, तदूर्ध्वं वह्निमण्डलं मकारः सुषुप्ति स्थानं, तदूर्ध्वं ब्रह्मव्योमात्मकं नादस्तुरीयस्थानं यमर्धमात्रेति यो-गिनः तत्कर्णिकायां वष्काद्यापिशाखासहस्रवत्यां मनोवहनाड्या मूलं तिष्ठति यस्या ऊर्ध्वमुखी एकशाखा सुषुम्नाख्यान्तरसूर्यादिमण्डलम ध्यगतया च शाखारूपया ब्रह्मनाड्या बाह्यान्यपि सूर्यादिमण्डलानि प्रोतानि सैव मनोवहा नाडी चित्तस्थानं तस्यां धारणातः चित्तसा-क्षात्कारो भवति । द्वितीया यथा आत्मतत्त्वरूपास्मितायां निर्विशेष-सामान्यरूपास्मिभावे विविक्तचिन्मात्ररूपे पुरुषे समापन्नं तद्रूपता-पन्नं चित्तं तद्रूपापन्नत्वात् । निस्तरङ्गमहोदधिकल्पं शान्तं शोकादि-जवाभरहितम्, अनन्तं सर्वतोऽनावृतमन्याकारशून्यतयाऽस्मीत्येताव-न्मात्राकारतारूपास्मितामात्रं न चैतावतैव कृतार्थं परवैराग्यार्थं-तदभ्यासापेक्षणात् । एषा च स्वस्मिन् परमात्मनि च चित्तस्थिति-हेतुत्वात् पूर्वतो विशिष्टा यथेदं पूर्वाचार्यैरुक्तं तं सूक्ष्मतमं श्रवणम-ननाभ्यामवधार्यास्मीत्येतावन्मात्राकारेण साक्षात्करोतीति एषाऽप्या-त्मनश्चिज्ज्योतिर्मयत्वाज्ज्योतिष्मती । एषा द्वयी चित्तरूपविषयवती, अस्मितामात्रा, च विशोका ज्योतिष्मतीत्युच्यते शास्त्रकृद्भिः । आभ्यां

च योगिनश्चित्तं स्थितियोग्यतां प्राप्नोति, न बाह्या विषयवतीति पूर्वसूत्रेण सङ्गृहीतागन्धादिपञ्चक एव विषयशब्दस्य मुख्यत्वात् तथास्मितायां विशोकात्वं साक्षादेव, तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेः बुद्धिसंविदस्तु सङ्कल्पसिद्धा विवेकख्यातिद्वारा वा तत्त्वं बोध्यम् ॥

स्थितिकारणं परिकर्मान्तरमाह ।

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

वीतरागाणां सनकादीनां यच्चित्तं तद्रूपालम्बनेनोपरक्तं तद्वासनया तदाकारताऽऽपन्नं योगिचित्तं विरक्तं तदालम्बनान्तरेऽपि स्थितियोग्यतां लभत इत्यर्थः ।

तादृशमेव परिकर्मान्तरमाह ।

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

स्वप्नज्ञानालम्बनं प्रपञ्चे स्वप्नदृष्टिमच्चित्तं दीर्घस्वप्नमिमं विद्धीतिस्मृतेः । निद्राज्ञानालम्बनं सर्वजीवेष्वनात्मज्ञेषु सुषुप्तदृष्टिमच्चित्तं, तत्राद्यं क्षणभङ्गुरत्वज्ञानेन वैराग्यद्वारा चित्तस्थैर्यहेतुः, द्वितीयेनापि व्यवहारेषु मिथ्यात्वबुद्ध्या वैराग्यमिति दिक् ॥

परिकर्मान्तरमाह ।

यथाऽभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

यदेवाभिमतं हरिहरमूर्त्यादि तदेव ध्यायेत् तत्र ध्यानाल्लब्धस्थितिकं चित्तम् । अन्यत्रापि विवेकपर्यन्तसूक्ष्मविषयेषु विनैव साधनान्तरं स्थितियोग्यतां लभत इत्यर्थः ॥

परिकर्मनिष्पत्तेर्लक्षणमाह ।

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

अस्य परिकर्मितचेतसः परमं महत्त्वं येषां पुरुषादीनां ते

परममहत्त्वाः योगी सूक्ष्मेऽल्पपरिमाणे निविशमानस्यावतिष्ठमानस्य चित्तस्य परमाण्वन्तस्थितिपदं लभते एवं स्थूले महत्परिमाणे निविशमानस्य चित्तस्य परममहत्त्वान्तं स्थितिपदं लभते योगी ।एवं स्थूलसूक्ष्मरूपं कोटिद्वयं संचरतोऽस्य चित्तस्य योऽप्रतिघातः केनाप्यप्रतिबद्धता तद्रूपो दोषदर्शनजन्यवशीकारसंज्ञारूपाद्वैराग्यात्पर उत्कृष्टो वशीकार इत्यर्थः । तद्रूपवैराग्यानन्तरमपि चित्तस्याभ्यासकृतवशीकारापेक्षत्वात् तन्निकृष्टं तेन परेण वशीकारेण परिपूर्णे समाप्तस्थैर्यसाधनाकाङ्क्षं योगिनश्चित्तं न पुनरभ्याससाध्यं परिकर्मपरिष्कारमपेक्षते ऽत एतदुत्कृष्टं चित्तपरिष्कारकत्वाच्चैषां परिकर्मेति संज्ञा ॥

अथैतैः प्रकारैर्लब्धस्थितिकस्य चित्तस्य किं स्वरूपं किंविषया वा समापत्तिस्तत्राह ॥

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिः ॥ ४१ ॥

क्षीणवृत्तेरपगतप्रत्ययान्तरस्य समापत्तेरपि प्रत्ययरूपवृत्तित्वात् समापत्तिः सम्यगालम्बनाकारत्वापत्तिः प्रत्ययवृत्तिरिति यावत् तत्स्थतदञ्जनता तेषु स्थितत्वेन या तदञ्जनता सम्यक् तदाकारता सा समापत्तिशब्दवाच्येत्यर्थः एवं च संप्रज्ञातफलीभूतप्रज्ञा समापत्तिरित्युच्यते क्षीणवृत्तेरित्यस्य चायमाशयः स्वतः सत्त्वार्थसाक्षात्कारसमर्थं यदि चित्तं विषयान्तरव्यासङ्गरूपदोषेण प्रतिबद्धं भवति अतो वृत्त्यन्तररूपप्रतिबन्धस्य निःशेषतोऽपगमे स्वत एव ध्येयवस्तुसाक्षात्कारस्तद्रूपापत्त्याख्यो भवति अभिजातस्य निर्मलस्य मणेरिवेति दृष्टान्तः । यथा स्फटिको जपाकुसुमाद्युपाधिभेदात् तत्प्रतिबन्धरहिततया तद्रूपोपरक्तः स उपाधितुल्याकारतयैव प्रतिभासते तथा ग्राह्येणालम्बनेनोपरक्तं चित्तं ग्राह्यगतविशेषाकारत्वरूपग्राह्यस-

मापन्नत्ववद् आत्मीयरूपमपिधाय ग्राह्यरूपाकारेण निर्भासते चेतने प्रतिबिम्बितं भवति। ग्राह्यं च त्रिविधम्। तथा हि तन्मात्रादिप्रकृति-पर्यन्तसूक्ष्मोपरक्तं तत्समापन्नं तत्स्वरूपाभासं भवति। एवं पञ्चमहाभूतरूपस्थूलोपरक्तमित्यादि पूर्ववत्। तथा स्थावरजङ्गमाद्यवान्तरभेदरूपविश्वभेदोपरक्तमित्यादि प्राग्वत्। यद्यपि सूत्रे ग्रहीतृग्रहणग्राह्येष्विति क्रम उक्तस्तथाऽप्युत्पत्तिक्रमानुरोधाद् ग्राह्यमारभ्य व्याख्यातम्। एवं व्याख्यानेऽपि विश्वभेदस्थूलसूक्ष्मेष्विति क्रमो ज्ञेयः। गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणमिन्द्रियं तच्चेन्द्रियालम्बनोपरक्तमिन्द्रियसमापन्नत्ववच्चित्तमिन्द्रियस्वरूपाकारेण निर्भासते। अत्रापि विश्वभेदस्थूलसूक्ष्मरूपं त्रैविध्यं द्रष्टव्यम्। अत्र विश्वभेदः स्थावरजङ्गमानां चक्षुरादिविशेषाः, स्थूलं सामान्यं चक्षुरादिकं, सूक्ष्मं बुद्ध्यहङ्कारौ, ग्रहीता पुरुषो ग्रहीतृत्वं ग्रहणफलोपहितत्वं ग्रहीतृपुरुषोपरक्तं तत्समापन्नं ग्रहीतृपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते। अत्र ग्रहीतृपुरुषप्रतिबिम्बश्चित्तगतं तेन शब्देनोक्तम्। एवं मुक्तपुरुषालम्बनिका, ईश्वरालम्बनिका, च समापत्तिर्ग्रहीतृपदेनैव सूत्रेण गृहीता। अस्यां च न स्थूलसूक्ष्मरूपो विशेषः।

अतो ग्राह्यग्रहणसमापत्त्योर्विशेषानाह—

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा
सवितर्का समापत्तिः ॥ ४२ ॥

तृतीयसूत्रे सूक्ष्मविषयाया वक्ष्यमाणत्वेनात्र सूत्रद्वये स्थूलविषयकत्वं परिशेषात्। स्थूलं पञ्च महाभूतान्यहङ्कारकार्येन्द्रियाणि च। तत्र विकल्पिकाया एतद्विषयसमापत्तेरिदं लक्षणं, गौरिति शब्दो, गौरित्यर्थो, गौरिति ज्ञानमित्येवमभेदेन वस्तुतो भिन्नानामपि विकल्पाख्यं ज्ञानं लोके दृष्टम्। न चाभेदो वास्तव एवास्तीति

वाच्यम् । अतः परीक्षकैर्विविच्यमाना एते तारत्वमन्दत्वादिधर्मवत्त्वादर्थज्ञानाभ्यां भिन्नाः शब्दाः, जडत्वमूर्तत्वादिधर्मवत्त्वादन्येऽर्थाः, प्रकाशामूर्तत्वादिधर्मवत्त्वादन्यदेव ज्ञानमिति एषां स्वरूपभेदोन्नायको धर्माणां मिथो व्यावृत्तस्वरूपो मार्गः । अभेदविकल्पे बीजं तु परस्पराविभाग एव । न च विकल्परूपैव समापत्तिरतो विकल्पैः संकीर्णेत्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । गवादौ स्थूलभूतेन्द्रियेषु समाहितचित्तस्य योगिनः समाधिप्रज्ञायां समारूढो यो गवाद्यर्थः स यदि गौरयं भासत इत्येवं शब्दार्थज्ञानानामभेदभ्रमरूपेण विकल्पेन विषयीकृतो भवति तदा तस्या विकल्पविषयीभवदर्थविषयकत्वमात्रेण विकल्पसङ्कीर्णत्वोक्तेः । अत्र हि गौरयमित्यंशे शब्दार्थयोर्विकल्पो, भासत इत्यंशेऽर्थज्ञानयोः, भासन इत्यस्य हि प्रकाशन इत्यर्थः । विषयस्य ज्ञानकर्तृत्वं चाभेदरूपमेव ज्ञानाकारत्वस्यैव विषयत्वात् । इयं च समापत्तिः सवितर्केति सविकल्पिकेति चोच्यते लोकेऽपीदृशमेव सविकल्पकमित्युच्यते । इयं च समापत्तिरपरं प्रत्यक्षमित्युच्यते ऽविद्यासम्बन्धात् । अत्रेदं बोध्यम् । श्रुतस्यानुमानेन कृतमननस्यार्थस्य समाधिविषयता । तत्र श्रवणं शब्दसङ्केतस्मरणपूर्वकं, सङ्केतश्चायं गौरिति शब्दार्थयोरितरेतराध्यासात्मक एतद्वैतत्परमपरं च ब्रह्म यदोङ्कार इत्यादिश्रुतेः । अमरा निर्जरा देवा इत्यादिकोशेषु च सङ्केतस्य विकल्पिताभेदरूपत्वावधारणादतस्तत्समानाकार एव शाब्दबोधस्तन्मूलकमनुमानं च तथैव भवतीति तन्मूलिका समाधिप्रज्ञाऽपि प्रथमा तादृश्येव भवति । यदा तु तदनन्तरमर्थमात्रादरवता चेतसा सङ्केतस्मृतेः परिशुद्धिस्त्यागः क्रियते तदा तत्स्मृतिनिमित्तकः श्रुतानुमानज्ञानकालिकविकल्पशून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थः स्वरूपाकारेणैव भासत आरोपगन्धस्याप्यभावात्सा निर्वितर्का

समापत्तिः । आरोपसंपर्काभावादेव तत्परं प्रत्यक्षमित्युच्यते । तच्च श्रवणमननयोर्बीजम् । तादृशप्रत्यक्षवतो गुरोर्हि ते भवतः । अशेषविशेषसाक्षात्काररहितेन गुरुणाऽसंदिग्धाविपर्यस्तवस्तूपदेशासंभवात् । अतः सवितर्काऽनधिगतविशेषविषयत्वादस्या एवानधिगतार्थगन्तृत्वरूपं प्रामाण्यम् । न च तादृशगुरूपदेशादेव तत्सिद्धावियं व्यर्था । गुरोर्विशेषज्ञत्वेऽपि इक्षुक्षीरादिमाधुर्यविशेषवद् गुरुणाऽपि तस्य विशेषतो वक्तुमशक्यत्वेन श्रुतानुमानयोस्तत्समानाकारत्वासम्भवात् ।

तस्मात्प्रमाणान्तरासङ्कीर्णं योगिनो निर्वितर्कसमाधिजं दर्शनमतो निर्वितर्कां समापत्तिं लक्षयति ॥

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ ४३ ॥

शब्दसङ्केतस्मृतिजन्या श्रुतानुमानरूपे ज्ञाने या विकल्परूपा स्मृतिः सवितर्ककाले ऽनुवर्तमाना तत्परिशुद्धौ तदपगमे सति स्वं रूपं ग्रहणात्मकं प्रख्यारूपं तच्छून्येव तदग्रहणात् । एवं च ग्राह्यार्थमात्रनिर्भासा तन्मात्रस्वरूपापन्नेव सा निर्वितर्का समापत्तिरित्यर्थः । अस्या एव निर्विकल्पेत्यपि व्यवहारः । वितर्कविचारेति सूत्रे यः स्थूलविषयकाभोगो वितर्क उक्तः स एवायं द्विधोक्तः । नन्वस्या विषया यद्यवयवास्तर्हि वक्ष्यमाणनिर्विचारसमापत्त्या सङ्करो यद्यवयवी तदा तस्य कल्पितत्वेनास्या विकल्पशून्यत्वानुपपत्तिरिति चेन्न, गवादिर्घटादिर्वा लोकोऽवयवातिरिक्तावयविरूपस्यालम्बनमिति पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातत्वात् । न चातिरिक्तावयविनि न प्रमाणम् । एको गौरिति बुद्ध्या तत्सिद्धेः । अन्यथा नानामनेकत्वेनैकबुद्ध्यनिर्वाहकत्वात् । न चैकमेकं विज्ञानमेवावयविव्यवहारहेतुरस्तु दृश्यस्वरूपत्वरूपार्थात्मकत्वात् । विज्ञानस्य

कर्तृकर्मविरोधेन स्वदृश्यत्वानुपपत्तेः । न चावयवेभ्योऽवयविनो भेदे कपालं घटो जात इत्यभेदप्रत्ययानुपपत्तिः । तन्मात्रकार्याणां परमाणुरूपाणामणूनामेव प्रचयाख्यो यः संयोगस्तन्निमित्तकविशेषपरिणामरूपत्वात् । एतेन परमाणव एव नानाऽऽत्मनो निर्विकल्पविषया इत्यपास्तम् । तेषां योगिनो योग्यत्वेऽपि महत्त्वसमानाधिकरणैकत्वग्राहिप्रत्ययविषयत्वायोगात् । न च परमार्थसत्सु परमाणुषु प्रातिभासिकं स्थौल्यम् । असति बाधके वस्तुत्वेन प्रतीयमानस्यापलापायोगात् सामान्यविशेषयोश्च भेदाभेदाङ्गीकारान्नाभेदप्रत्ययानुपपत्तिः । अन्योन्याभावस्य दुग्धजलयोरिवाविभागरूपाभेदस्य चाविरोधात् । न चावयविनः पटस्यैकावयवनाशे नाशापत्त्याऽनुपलब्धिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । ससंस्थानविशेषरूपस्थूलोऽवयवी स्वकारणभूतसूक्ष्माणां साधारणः प्रत्येकपरिसमाप्तो धर्मो न तु द्वित्वादिवद्व्यासज्यवृत्तिः एकावयवव्यवधानेऽप्यप्रत्यक्षत्वापत्तेः । एवं चैकावयवनाशेऽवयवान्तरे तदवस्थित्या तदुपलब्धिसम्भवात् । विजातीयावयवविभाग एव तन्नाशकः फलबलात्कल्प्यते । न चासदुत्पादे शशशृङ्गादिकमपि स्यात् । तस्य सदैव सूक्ष्मभूतेष्वनुगतत्वेन तदात्मभूततयाऽसदुत्पादानङ्गीकारात् । तदात्मभूतत्वे चाभिव्यक्तिलक्षणं कार्यमेवानुमापकम् । असदभिव्यक्तौ सर्वत्र सर्वाभिव्यक्त्यापत्तेः । न चैवं सर्वदाऽभिव्यक्त्यापत्तिः । स्वाभिव्यक्तिहेतुनिमित्तकारणसहकारेण स्ववर्तमानावस्थाप्राप्तिरूपप्रादुर्भावाङ्गीकारात् । मुद्गरघातादिना कपालादिरूपधर्मान्तरोदयेऽतीतावस्थारूपतिरोभावाङ्गीकारात् । स एषोऽवयवानां धर्मोऽवयवीत्युच्यते । अतीतानागतावस्थे एव च ध्वंसप्रागभावौ । घटो वर्तमान इति व्यवहारस्त्वभिव्यक्तया । अभिव्यक्तेरभिव्यक्तिस्तूत्पत्तेरुत्पत्तिवद्, अभावेऽभाववत्, तत्स्वरूपैवेति नानवस्था । यद्वा सत एवाभि-

व्यक्तिरित्येव सत्कार्यवादिनां नियमः अभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यन्तरास्वीका-
रेणासत्या एवोत्पादेऽपि न क्षतिः कार्यस्यानागतावस्थैवाभिव्यक्तेर-
नागतावस्था सैव तदुत्पत्तौ नियामिकाऽस्तु यथा घटाद्विलक्षणम्
अभिव्यक्तेर्घटस्वरूपत्वं तु न घटोऽतीत इति व्यवहारानुरोधेन स्वी
कृता। अतीतावस्थघटेनाभिव्यक्तिव्यवहारोपपत्तेरिति दिक्। सोऽवयवी
एको महान् कार्यं परमसूक्ष्मत्वाभावात् स्पर्शवांश्च क्रियावांश्चानि
त्यश्चेत्यतो नावयवरूपोऽवयवविलक्षणश्चाहरणादिव्यवहारकारी
च। यत्तु वैनाशिक आह। स प्रत्ययनिमित्तको विशेषोऽवयवी अवस्तु
कस्तुच्छः। तथा हि यत्सत्तदनवयवं यथा विज्ञानं, किं च यत्सत्तद्वि-
रुद्धधर्मसंसर्गरहितम्, अस्ति चावयविनि विरुद्धधर्मसंसर्गस्तद्देशत्वा-
तद्देशत्वरक्तत्वारक्तत्वादिरूप इति सत्त्वव्यापकविरुद्धोपलब्ध्या सत्त्वा-
भावे तुच्छत्वं पर्यवसन्नमिति। तन्न। यतस्तस्यावयवाख्यकारणस्य
सूक्ष्मत्वेनाप्रत्यक्षत्वाद् अवयविनश्च तुच्छत्वात् सर्वमेव ज्ञानं मिथ्या-
ज्ञानं स्यात्। अतद्रूपप्रतिष्ठस्यैव मिथ्याज्ञानत्वात्। एवं च विषयाभा-
वात् सम्यग्ज्ञानविलयापत्तिः उपलम्भविषयस्यावयवित्वाक्रान्तत्वात्।
अवयवानामप्रत्यक्षत्वात् तज्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमिति वक्तुमशक्यमेव।
अवयविविषयकत्वेन पराभ्युपगतज्ञानस्यापि रूपादिवन्मिथ्यात्वेन
ज्ञानज्ञानं सम्यग्ज्ञानमित्यपि वक्तुमशक्यम्। सर्वं ज्ञानं भ्रमो ज्ञान
त्वादित्यनुमानसंभवाच्च। यदुक्तं विरुद्धधर्मसंसर्गरहितत्वं सत्त्वव्याप्त-
मिति तन्न। अर्थक्रियाकारित्वरूपं सत्त्वं घटादीनामिष्यते तच्च न
स्थूलत्वादन्यत् तस्य च तथात्वाभावात्। न च सङ्घावृत्तिरेव सत्त्वं तच्च
तज्ज्ञाप्यमेव, अगृहीतपरमसूक्ष्मत्वा निरन्तरसंबद्धा रूपपरमाणव एवानु-
भवविषया इति वाच्यम्। गन्धरसस्पर्शपरमाणुभिः परस्परं सर्वेषां
सान्तरत्वात्। एवं चान्तरालाग्रहेण जायमानस्यास्य विकल्परूपत्वात्

तद्गृहीतत्वस्यानवयवत्वसाधकत्वाभावात्, उक्तयुक्त्या परमाणूनां ज्ञानविषयत्वासंभवाच्च । तस्मादस्यत्वावयवी यो महत्त्वादिव्यवहा-रविषयो निर्वितर्कायाः समापत्तेर्विषय इति ।

सूक्ष्मविषयत्वेऽपि द्वैविध्यमतिदिशति ।

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ ४४ ॥

एतया सवितर्कनिर्विकल्परूपस्थूलविषयसमापत्त्या सूक्ष्मवि-षयाऽपि सविचारनिर्विचारत्वाभ्यां द्वयी व्याख्याता, अन्योपरागानुपरा-गसाम्येनेत्यर्थः । सूक्ष्मविषयकाभोगो विचार इत्युक्तस्तस्येदं द्वैविध्यं मन्तव्यं, भूतानाम्, इन्द्रियाणां यत्सूक्ष्मकारणं तन्मात्रादिप्रकृतिपर्यन्तं तेषु वर्तमानधर्मविशिष्टेषु देशकालनिमित्तैर्विशिष्टतयाऽनुभूयमानेषु या समापत्तिः सा सविचारेत्युच्यते । देश उपर्यधःपार्श्वादिः, कालो वर्तमानः, निमित्तं परिणामप्रयोजकः पुरुषार्थविशेषः । तथा चैकबुद्धिनिर्ग्राह्यं वर्तमानधर्मविशिष्टं भूतसूक्ष्मं तन्मात्राद्यवयविरूपं सूक्ष्ममालम्बनं समाधिप्रज्ञायामारूढं भवति । एवं च स्थूलकार्यो-परागेण सूक्ष्मे समापत्तिः सविचारा कार्यकारणविचारघटितत्वात् तत्र हि स्थूलकार्यघटादिविशिष्टं तत्र चाणूनामुपर्यधोदेशावच्छिन्नत्वं गृह्यते, तत्र पार्थिवपरमाणौ गन्धतन्मात्रप्रधानपञ्चतन्मात्रानुगमः । आप्ये गन्धतन्मात्रं विहाय रसतन्मात्रप्रधाचतुरनुगमः । तैजसे तद्द्वयं विहाय रूपतन्मात्रप्रधानत्र्यनुगमः । वायवीये स्पर्शशब्दत-न्मात्रानुगमः । नाभसे शब्द तन्मात्रानुगम इत्येवं विशिष्टा बुद्धि-रुपजायते, तन्मात्रं च गन्धाद्यणुप्रचयात्मकावयविरूपं या पुनः सर्वैः स्वरूपैर्देशकालाद्यनवच्छेदेन सर्वधर्मानुगतेषु सर्वधर्माश्रयेषु च भूतसूक्ष्मेषु अतीतवर्तमानभविष्यद्धर्मानवच्छिन्नत्वेन समापत्तिः

सा निर्विचारा, उक्तस्वरूपं हि भूतसूक्ष्मं कार्यानवच्छिन्नत्वेन शुद्धस्व-स्वरूपेण समाधिप्रज्ञायामालम्बनं सत्तेनैव रूपेण तामुपरञ्जयति प्रज्ञा च स्वस्वरूपेणापि शून्यार्थमात्रा यदा भवति तदा निर्विचारा, एत-योर्विकल्पत्यागात्यागाभ्यां न भेदद्वयं निर्वितर्करूपायां पूर्वभूमिकायां त्यक्तविकल्पस्योत्तरभूमिकायामसंभवादिति दिक् ।

तत्र सूक्ष्मो विषयः कियत्पर्यन्त इत्याकाङ्क्षायामाह ।

सूक्ष्मविषयत्वञ्चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥

सूक्ष्मत्वं तत्त्वान्तरप्रकृतित्वं तेन पार्थिवादिपरमाणवो न सूक्ष्माः, ते हि उत्तरभूतेष्वाधारकारणानि न तु प्रकृतयः, अष्टौ प्रकृतय इति सिद्धान्तात् । एवञ्च केवलविकृतत्वं स्थूलत्वं परमाणु-साधारणम् । अलिङ्गं प्रकृतिस्तत्पर्यन्तं पञ्चतन्मात्रमारभ्य सूक्ष्मविषयत्व-मित्यर्थः । तथा हि पार्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्रं सूक्ष्मं तत्र पार्थि-वाणवपेक्षया गन्धतन्मात्रं समापत्तेः सूक्ष्मो विषयः । यद्यप्यसौ पञ्चतन्मात्रारब्धस्तथाऽपि गन्धतन्मात्रस्य प्राधान्यात्तदेव तस्य सूक्ष्म-मुक्तम् । एवमाप्यस्य रसतन्मात्रं, तैजसस्य रूपतन्मात्रं, वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रम्, आकाशस्य शब्दतन्मात्रं, यद्यप्यहंकारविशिष्टस्यैवास्य तत्कारणत्वं तथाऽप्युक्तन्यायेनास्यैव तत्सूक्ष्मत्वमुक्तं तेषां तन्मात्राणामहङ्कारः सूक्ष्मः, एवमिन्द्रियाणामपि स सूक्ष्मः, उभयकारणत्वात् । अहंकारस्यापि लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं सूक्ष्मो विषयः तद्धि स्वकारणप्रकृ-त्यनुमापकमात्रत्वात् लिङ्गमात्रमङ्कुरवत् प्रकृतिगतसर्वविशेषाणामहंका-रादिष्वेव प्रकटीभावात्, यथा यव काण्डादिभिर्बीजगतविशेषाभिव्य-क्तिर्नाङ्कुरमात्रेणेति तस्याप्यलिङ्गं प्रधानं सूक्ष्मो विषयः अकार्यत्वेन कस्याप्यननुमापकत्वात् । ततः परसूक्ष्माभावात् । नन्वस्ति पुरुष-

स्ततोऽपि सूक्ष्मो निधर्मकत्वादिति चेन्न । यथोपादानतया लिङ्गापेक्षं सौक्ष्म्यं प्रधानस्य तादृशस्य पुरुषेऽभावात् । उपादानतया सूक्ष्मत्वस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । स च न महदाद्युपादानकारणम् । किन्त्वधिष्ठानकारणरूपं निमित्तकारणमेव तस्य तादृशहेतुत्वमादायैव "यतो वा इमानि भूतानी"त्यादिश्रुतिः । श्रुत्याऽपि अधिष्ठानत्वरूपमेवोपादानत्वेनोच्यत आकाशस्य वायूपादानत्ववत् । "मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचर"मिति गीतोक्तेः पुरुषस्य विकारित्वापत्तेश्च जीवपुरुषाणां महदादिसृष्टिहेतुत्वं संयोगमात्रेण नोपादानत्वेन पुरुषार्थे प्रकृतेः प्रवृत्त्यभ्युपगमादिति दिक् । अतः प्रधाने निरतिशयं सौक्ष्म्यमुक्तम् । एवं ग्राह्यग्रहणसमापत्त्योः स्थूलसूक्ष्मविषयभेदेन विशिष्टाविशिष्टरूपतश्चतुर्धा विभाग उक्तः । ग्रहीतृसमापत्तौ यः सविकल्पकरूपो विशेषः स एतास्वेव चतसृष्वन्तर्भूतः चेतनोपरागेणैवाचेतनयोर्ग्रहस्य व्यवस्थापितत्वात् ।

इदानीं यथोक्तसमापत्त्याख्यकार्यमुखेन सबीजपरिभाषापूर्वकं संप्रज्ञातलक्षणमाह ।

ता एव सबीजः समाधिः ॥ ४६ ॥

ता एव ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु समापत्तयः सबीजः संप्रज्ञातयोग इत्युच्यत इत्यर्थः । समापत्तिरूपसाक्षात्कारहेतुत्वाद्योगोऽपि समापत्तिः, आनन्दोऽपि बुद्धिधर्मत्वात् ग्राह्यमध्य इति आनन्दानुगतस्यापि संग्रहः । एषां सबीजत्वं च बहिर्वस्तुभूतानात्मधर्मसंस्कारधर्मादिरूपबीजजनकसमापत्तिसम्बन्धित्वात्संप्रज्ञातयोगस्यापि संस्कारहेतुत्वात् धर्ममेघत्वाच्च तास्च वितर्कानुगतादिरूपतया प्रागुक्ताश्चतस्रः सवितर्कनिर्वितर्कौ स्थूलानुगतत्वाद्वितर्कानुगतः, सविचारनिर्विचारौ च सूक्ष्मानुगतत्वाद्विचारानुगतः, आनन्दानुगतास्मितामात्रे

चेति । अस्मितेरानन्दानुगतास्मितामात्रयोर्विकल्पाविकल्पभेदावनि-यतो हेत इत्युक्त्वा सबीजस्याष्टविधत्वमुक्तं तच्चिन्त्यम् ।

निर्विचारायां किञ्चिद्विशेषमाह ।

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

वैशारद्यं च रजस्तमोवृद्धिकारणपापाद्यात्मकाशुद्धिरूपावरणलक्षणमलापेतस्य प्रकाशस्वभावस्य बुद्धिरूपसत्त्वस्य कारणाभावादेव रजस्तमोऽनभिभूतोऽतः स्वच्छो ध्येयगताशेषप्रतिबिम्बग्राही एकाग्रताधाराधारारूपो यः स्थितिप्रवाहः स । यदा च निर्विचारस्य समाधेरुक्तं वैशारद्यं जायते तदाऽऽत्मनि बुद्धौ पुरुषे च भूतार्थविषयको युगपत्सर्वार्थग्राही प्रत्यक्षरूपो यः प्रज्ञाऽऽख्य आलोको जायते सोऽध्यात्मप्रसादः । तदुक्तम् ।

प्रज्ञाप्रसादमारुह्य अशोच्यः शोचतो जनान् ।
भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान् प्राज्ञोऽनुपश्यतीति ॥

"तरति शोकमात्मविदिति" श्रुतेरहं दुःखीत्यादिरूपेरशोच्यः सर्वान् जनान् शोचतो दुःखितान्पश्यति स्वयं शोच्यो हि स्वापेक्षया किञ्चित् सुखितमिव पश्यति मोहात्, अशोच्यस्त्वमूढत्वात्सर्वं दुःखसमुद्रमग्नमेव पश्यतीत्यर्थः । एवं च निर्विचारवैशारद्ये जाते स्वयमेव प्रकृतिपुरुषविवेको वा परमेश्वरतत्त्वं वा साक्षात्क्रियते न तु तदर्थं पुनर्योगापेक्षेत्यस्या उत्कर्षः ।

सबीजयोगे जायमानप्रज्ञायास्तात्त्विकीं संज्ञामाह ।

ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

तत्र सबीजयोगे समाहितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्या ऋतम्भरा संज्ञा सत्यमेव बिभर्त्ति न तु तस्यां विपर्यासरूपज्ञान-

लेशोऽप्यस्तीत्यन्वर्थो सा तत्रेत्यनेन पूर्वसूत्रोक्तस्य न परामर्शः उत्तरसूत्रेऽस्य समाधिप्रज्ञासामान्यपरत्वस्यैव लाभात्, अतः तच्छब्देन सबीजस्य चरमा कक्षाऽस्मितामात्ररूपा विवक्षिता अन्वर्थत्वबलात् । आद्यत्रयेऽविद्यालेशसम्पर्कादिति बोध्यम् । तदुक्तम् ।

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति ॥

ध्यानस्य चिन्तनस्याभ्यासे यो रस आदरस्तेन श्रवणमनननिदिध्यासनैस्त्रिभिर्हेतुभिर्योगकाले प्रकर्षेण विपर्यासराहित्येन प्रज्ञां कल्पयन्नुत्पादयन् तत्प्रज्ञया परवैराग्यद्वारेणोत्तमं योगं निर्बीजं लभत इत्यर्थः ।

ननु श्रुतानुमानाभ्यामेवार्थतत्त्वग्रहणे किं योगेनेत्यत आह ।

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४९ ॥

सा तु श्रुतानुमानरूपप्रज्ञाभ्यां श्रवणमननाभ्यां भिन्नविषया विशेषार्थविषयकत्वादित्यर्थः । तथा हि श्रुतमागमजं ज्ञानं हि सामान्यविषयं तस्य विशेषाभिधानेऽसमर्थत्वात् पदार्थताऽवच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्ने हि संकेतग्रहः शब्दस्य, न तु विशेषे तेषामनन्तत्वात् श्रुतेऽप्यर्थे विशेषसंशयदर्शनाच्च । अनुमानमपि व्यापकताऽवच्छेदकगतित्वादिसामान्येनैव भवति, न तु क्रियाऽऽदिगतविशेषरूपेणेति तदपि सामान्यविषयमेवेत्युक्तं प्रमाणलक्षणे । यद्यपि परमाणव आत्मानश्च प्रातिस्विकविशेषशालिनो, द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्तमानत्वाद् इत्यनुमानेन विशेषवत्ता गृह्यते तथाऽपि विशेषत्वेनैव रूपेण न तु तत्तद्रूपेणेति बोध्यमतः श्रुतानुमानविषयो न कोऽपि विशेषः । न च लौकिकप्रत्यक्षेणैव तर्हि विशेषो गृह्यतां किं योगेनेति वाच्यम् ।

सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टविशेषाणां लौकिकप्रत्यक्षागोचरत्वात् । न चेदृशो विशेषोऽप्रामाणिकत्वान्नास्त्येवेति वाच्यम् । प्रमाणस्य प्रमेयसत्ताव्यापकत्वाभावाद् अप्रामाणिकेऽपि चन्द्रवर्त्तिहरिणे प्रामाणिकानां सन्देहदर्शनादिति दिशा । किञ्च न हि निर्विशेषं सामान्यमिति न्यायेन सर्ववस्तुनिर्विशेषसिद्धेः, योगिप्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च । अतः परिशेषात्स विशेषः समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव प्रकाशस्वभावस्य सर्वदर्शनसमर्थस्यापि चित्तस्य तमसा । वृत्त्यावरणेन तमसोद्घाटनं क्रियते तत्रैव ग्राहकत्वं यदा त्वभ्यासवैराग्याभ्यां रजस्तमोमलयोरपगमः तदा प्रकाशानन्त्यात्सर्वविषयग्राहकत्वसम्भवः । यद्यपि स्थूलगतो विशेषः कदा चिल्लौकिकप्रत्यक्षगोचरोऽपि तथाऽपि भूतसूक्ष्मगतस्य पुरुषगतस्य च तद्ग्राह्यत्वमेव पुरुषगतविशेषाश्चातीतानागतवर्त्तमानाः स्वस्वोपाधिप्रतिबिम्बा । एवं मुक्तामुक्तसाधारणाखिलपुरुषेष्वन्योन्यं बोद्धव्याः । अन्तःकरणस्य विभुत्वेनातीतादीनां स्वरूपतः सत्त्वेन सर्वार्थसन्निकर्षो यद्यप्यस्ति तथाऽपि व्यवहितातीतादिज्ञानप्रतिबन्धकतमोनिरासार्थं योगजधर्मापेक्षेति दिक् । एतेन दशमस्त्वमसीति वत् शब्दादेवात्मनः साक्षात्कारो निर्विशेषत्वेन चात्मनो न विशेषग्रहार्थमपि योगजप्रत्यक्षापेक्षेति चिन्त्यम् । एवं समाधिप्रज्ञाऽतिलम्भे योगिनः प्रज्ञाकृतो नवो नवः संस्कारो जायत इति दिक् ।

नन्वेवमपि प्रज्ञापर्यन्तं योगापेक्षाऽस्तु तत्परम्परायाः किं फलमत आह ।

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

प्रतिबन्धः कार्यविरोधित्वं समाधिप्रज्ञाभवः संस्कारो व्युत्थानजमनुद्बुद्धसंस्कारस्वरूपं संस्काराशयं बाधते । उद्बोधप्रतिबन्ध एव

बाधः उद्बुद्धस्य बाधसम्भवात् । अन्यथा, ऽनादिना निरूढेन निबिडेनातिबलीयसा बात्याप्रदीपपरिमाणुरिवायमभिभूयेत । नन्वेकप्रज्ञाव्यक्तयोत्पादितसंस्कारेण व्युत्थानसंस्कारबाधसंभवे पुनः पुनः संप्रज्ञातानुष्ठानं व्यर्थमिति चेन्न । एकदा संप्रज्ञातेन व्युत्थानसंस्कारबाधाभावात् । श्रुतिस्मृतिविरुद्धस्य पुनः पुनर्व्युत्थानस्यानुत्पत्तेः । किन्तु संप्रज्ञातपरम्पराजन्यदृढतरसंस्कारैरेव तद्बाधः, अदृढैस्तु प्राथमिकैः संप्रज्ञातसंस्कारैस्तेषां तनुतापरम्परैव क्रियते । एवञ्च संस्कारदार्ढ्यार्थं प्रज्ञासंस्कारचक्रापेक्षणाददोषः भूतार्थपक्षपातिताया बुद्धेर्यावत्तत्त्वप्रतिलम्भमेव भ्रमणं, तत्प्रतिलम्भे तु तत्र स्थिरपदाऽनादिमपि तादृशं व्युत्थानसंस्कारं बाधत एव । तदुक्तं बाह्यैरपि ।

निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्यये ।

न बाधोऽनादिमत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततइति ॥

तदुक्तं भाष्ये व्युत्थानसंस्काराणां तनूकरणरूपाद् अभिभवात्तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति तत्प्रत्ययनिरोधे समाधिरुपतिष्ठते निरन्तरो भवति ततः समाधिजा प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्कार इति नवो नवः संस्काराशयो जायते ततः प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति । न च प्रज्ञा सत्त्वादेव व्युत्थानसंस्कारबाधिकाऽस्तु एकप्रज्ञयैव तद्बाधे व्युत्थानानुपपत्तेः तज्जसंस्कारे दृढतरत्वरूपवैजात्यसम्भवेन तस्यैव व्युत्थानसंस्कारबाधकताऽवच्छेदकत्वान्नानुपपत्तिः । न च प्रज्ञासंस्कारातिशयेऽपि चित्तस्य स्वकार्यजननक्षमत्वरूपसाधिकारत्वनिवृत्तौ मानाभावेन पुनर्जन्मापत्तिः तेषामेव समाधिप्रज्ञाप्रसवहेतूनां सत्त्वात् । एवञ्च संप्रज्ञातजन्यज्ञानमात्रेणापि प्रारब्धसमाप्त्यनन्तरं मोक्षाभ्युपगमो विरुध्येतेति वाच्यम् । प्रज्ञाकृतसंस्काराणां जन्मकारणावि-

द्यादिक्लेशक्षयहेतुत्वेन चित्तस्य स्वकार्यभोगसमर्थत्वरूपाधिकारविशे-
ष्याकारकत्वात् कर्मनाशाच्च । किञ्च चित्तस्य विवेकख्यातिपर्यन्तमेव
व्यापारेण विवेकख्यातिनिष्पत्तौ सत्यां प्रवर्तकपुरुषार्थाभावेन चित्तस्य
स्वकार्यादवसादात् । एवं । च भोगाधिकारप्रशान्तिः प्रज्ञासंस्काराणां
फलमित्युक्तं भवति ।

इदानीमसंप्रज्ञातस्य फलादि वदन्नेव चित्तस्य प्रज्ञाप्रवाहरूप-
स्वकार्याकरणे हेत्वन्तरमाह ।

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

पूर्वपूर्वसंप्रज्ञाते तावत्प्रज्ञैव निरुध्यते प्रज्ञासंस्कारस्य तु तान-
वं क्रमेण तस्यापि प्रज्ञाकृतसंस्कारस्याप्यसंप्रज्ञातपरंपरया निरोधेऽत्य-
न्ताभिभवे जायमाने प्रज्ञातत्संस्काराणां सर्वेषां निरोधादत्यन्तवि-
लापना दुःखबीजसंस्कारादिशून्यत्वेन प्रज्ञाप्रवाहजनकप्रज्ञासंस्कारशू-
न्यत्वेन च निर्बीजः समाधिरसंप्रज्ञाताख्य इत्यर्थः । एवञ्च चरमा-
संप्रज्ञातव्यक्तिर्निर्बीजयोगस्य परा काष्ठा पूर्वपूर्वासंप्रज्ञातव्यक्तीनां तु
क्रमेण बीजतानवकरणाद् गौणं निर्बीजत्वम् । एवञ्च चरमासंप्रज्ञाते
सर्वसंस्कारक्षयान्ते चित्तस्य साधिकारत्वं न कुर्वन्ति स च संप्रज्ञा
तादेव परवैराग्यद्वारेण जायते एतेनासंप्रज्ञातपरंपरायाः प्रज्ञातसं-
स्कारात्यन्तलयः फलमुक्तं तदुक्तं भाष्ये स निर्बीजयोगः समाधिप्र-
ज्ञाविरोधिनः परवैराग्याज्जायमानो न केवलं समाधिप्रज्ञाया विरोधी
किन्तु प्रज्ञाकृतसंस्काराणामप्यभिभावकः । न चैवं सकृदसंप्रज्ञाते-
नैव सर्वसंस्कारबाधे व्युत्थानानुपपत्तिरिति कुतः स बाधकः निरो-
धसंस्कारस्यनिरोधपरंपरायादृढतरत्वरूपवैजात्यवत एव समाधि-
जसंस्कारबाधकत्वात् न तु साक्षादेव संस्कारविलापकत्वं तस्येत्यां
दोषादिति । एतेन वैराग्यजं ज्ञानं प्रज्ञामात्रं बाधनां संस्कारं त्वज्ञान

रूपं कथं बाधते दृष्टा हि जाग्रतोऽपि स्वप्नादिदृष्टार्थस्मृतिरित्यपि परास्तम् । संस्कारस्यैव विरोधिसंस्कारबाधकत्वात् । ननु निरोधस्य संस्कारशेषचित्तावस्थामात्ररूपत्वेन ज्ञानरूपत्वाभावाद् ज्ञानस्यैव च संस्कारजनकत्वात् कथं संस्कारजनकत्वमिति चेन्न । असंप्रज्ञातनिरोधे मुहूर्ताहोरात्रमासादिक्रमेण कालवृद्ध्यनुभवेन निरोधावस्थचित्तजन्मसंस्कारास्तित्वानुमानात् । संस्कारवृद्धिव्यतिरेकेण तन्नियामकाभावात् संप्रज्ञातकालवृद्धिस्तु प्रज्ञासंस्कारतारतम्येनैवेत्यतो न संप्रज्ञातीयनिरोधस्य संस्कारस्य हेतुता । नन्वेवमपि निरोधसंस्काराद्यसमुच्छेदकाभावान्मोक्षानुपपत्तिः । किं च मलीनानामपि संस्काराणां कदाचिद्योगीश्वरसंकल्पादिना दग्धबीजस्येव पुनरुद्बोधोऽपि स्यादिति चेन्न । ज्ञानसामान्यरूपव्युत्थानासंप्रज्ञाताख्यनिरोधसमाधिप्रभवैः कैवल्यपर्यन्तस्थायित्वरूपकैवल्यभागीयैः संस्कारैः कैवल्यहेतुकर्मसंस्कारैश्च सहितं चित्तं दग्धेन्धनाग्निवत्स्वस्यां प्रकृतौ प्रधानेऽत्यन्तं लयं गच्छति परिणामस्वाभाव्यात् इत्यतो दोषात् । भोगहेतुविसदृशपरिणामन्तु नापद्यते तद्धेतोः पुरुषार्थस्याभावात् । तस्मिंश्च निवृत्ते पुरुषः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठो दुःखादिवृत्तिप्रतिबिम्बराहित्येन शुद्ध उपाधिसंयोगाख्यबन्धराहित्यात् केवलो मुक्त इत्युच्यते स्वत्वसंबन्धेन पुण्यपापराहित्यमेव तस्य मुक्तिः भोगसाधनत्वस्यैव स्वत्वतया कूटस्थस्यापि संसारदशायां स्वत्वाभ्युपगमात् । एतादृशमुक्तेश्च साध्यतया सा योगस्य मुख्यं फलमित्युच्यत इत्यनेन भाष्येण पारमार्थिकदुःखकर्मादिसंबन्धो लेपाख्यसंयोगरूपो वा बन्धस्तन्मुक्तिश्च बुद्धेरेव न कूटस्थासंगस्य पुरुषस्येति सूचितं पुरुषार्थत्वं च मुख्यमेव, दुःखं मा भुञ्जीयेति प्रार्थनादिति दिक् ।

एतस्य सांख्यप्रवचनत्वं तु सांख्योक्तस्यैव प्रकर्षेण वचनात् । तत्र ह्यभ्युपगमवादेनेश्वरं प्रतिषिध्यासंप्रज्ञातनैरपेक्ष्येण च जीवतत्त्वज्ञानादेव मोक्ष उक्तः । अत्र तु निरुपद्रवाय दग्धैच्छिकमुक्तिनियमाय परमेश्वरविद्या आशुमोक्षहेतुरसंप्रज्ञातश्च दर्शित इति शिवम् ।

इति सांख्यप्रवचनपातञ्जलसूत्रवृत्तौ योगशास्त्रे समाधिपादः प्रथमः ॥ १ ॥

प्रथमे पादे योगारूढचित्तस्योत्तमाधिकारिणोऽभ्यासवैराग्य-मात्रेणैव कृत्यमात्रक्रियायोगादिनिरपेक्षेण योग उक्तः ।—

आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।

शिशुपालः सिद्धिमाप स्मरणाभ्यासगौरवादिति गारुडात् ।

येषान्तु अभ्यासवैराग्ये न झटिति भवतः स योगारुरुक्षुर्व्यु-त्थितचित्तः केनोपायेन योगयुक्तः स्यादित्याकाङ्क्षायां तदुपायप्रदर्श-नाय द्वितीयः पाद आरभ्यते । तत्र योगारूढलक्षणं गीतायामुक्तम् ।

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्यते ।

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यत इति ।

तत्राभ्यासश्चित्तस्य निश्चलैकाग्रताधारारूपस्थितौ ध्येयाद्बहि-र्गच्छतः पुनः पुनरभ्यासः । वैराग्यं च तत्र तत्रालंबुद्धिरूपोपेक्षेत्युक्तम् । आरुरुक्षोर्ज्ञानप्रस्थादिः । तत्र ।

आरुरुक्षुयतीनां च कर्मज्ञाने उदाहृते ।

आरूढयोगवृक्षाणां ज्ञानत्यागौ परौ मताविति स्मृतिः ।

त्यागोऽत्र योगान्तरायस्य क्रियायोगरूपस्य बाह्यकर्मणः यथा जडभरतादेः । तत्रारुरुक्षोः कर्माह ।

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

योगोपायत्वाद्योगः क्रियारूपो योग इत्यर्थः । ईश्वरप्रणिधान-रूपो भक्तियोगोऽप्यत्र क्रियायोगमध्य एव प्रवेशितः । यद्यपि यमाद-योऽपि क्रियायोगस्तथाऽप्येतत्त्रयेण केवलेनापि तीव्रतरेण योगसिद्धाऽस्य प्रकृष्टत्वात् पृथङ्निर्देशः । ज्ञानयोगस्तु ध्यानधारणासमाधिरूपोऽग्रे वक्ष्यते । न च तपस इन्द्रियशोषणात्मकस्य चित्तक्षोभकत्वेन योगवि-रोधित्वात्कथं तदुपकारकत्वम् । अनादिक्लेशकर्मवासनाभिर्नानाप्रका-राया: पापाख्याया अशुद्धेर्विषयजालप्रत्युपस्थापकत्वेन योगविरोधि-

त्वत्कथं तदुपकारकत्वम्। अनादिक्लेशकर्मवासनाभिर्नानाप्रकाराया: पापाख्याया अशुद्धेर्विषयजालप्रत्युपस्थापकत्वेन योगविरोधितया विना तपस्तनुताद्रूपसम्भेदासम्भवेन तपउपादानात्। तपश्चित्तप्रसादाविरोधि मृद्वेव कार्यमिति महर्षिर्मन्यते। स्वाध्याय: प्रणवादिपवित्राणां जपो, मोक्षशास्त्राध्ययनं वा। ईश्वरप्रणिधानं लौकिकवैदिकसाधारणसर्वकर्मणामन्तर्यामितया परमगुरावीश्वरेऽर्पणम्।

कामतोऽकामतो वाऽपि यत्करोमि शुभाशुभम्।
तत्सर्वन्त्वयि संन्यस्तन्त्वत्प्रयुक्त: करोम्यहमिति
स्मृत्युक्तं चिन्तनम्।
नाहं कर्ता सर्वमेतद् ब्रह्मैव कुरुते तथा।
एतद्ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिरिति

केचिदाहु:। एवं तत्फलसंन्यासोऽपीश्वरप्रणिधानं तच्च सर्वकर्मफलानामीश्वरो भोक्तेति चिन्तनम्। यदेव जीवान्कर्मफलानि भोजयन् परमेश्वर: प्रीणाति स एवेश्वरस्य तत्फलभोग:, यथाऽर्थिभ्यो धनानि यच्छन् दाता तद्धनभोक्ता। यद्यप्यस्यानन्दभोगरूपप्रीतिर्नित्यैव तथाऽपि सिसृक्षाऽऽदिवत्तदुत्पत्तिर्गौणी। यज्ञादिसहकारेणैव फलदातृतया तत्प्रीतेरभिव्यक्ते:, न तु पूर्वपादोक्तमत्र प्रणिधानं तस्य क्रियायोगत्वाभावात्। अभ्यासवैराग्यद्यनुष्ठानन्त्वस्य यथाशक्ति भवति।

एषां योगोत्पादने द्वारमाह।

समाधिभावनार्थ: क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

स क्रियायोगो निष्कामबुद्ध्याऽऽसेव्यमान: कर्मातिरिक्तविषयेभ्यो निरुद्धवृत्तिकं सत्त्वोद्रेकादेकाग्रं च चित्तं कुर्वन्समाधिमुत्पादयति। अविद्यादिक्लेशांश्च सत्त्वशुद्धिद्वाराऽनायासेन तनूकरोति शुष्केन्धनतुल्यान्करोति। तनूकृतांश्च तान्विवेकख्यातिरूपप्रसङ्ख्यानाग्निना

दग्धबीजकल्पान् संस्कारानजनकत्वरूपाप्रसवधर्मिणः करिष्यति। न च तनूकरणमात्रेण कथं प्रसंख्यानाग्निना दाहः, कश्च तनूकरणस्योपयोग इति वाच्यम्। तनूकरणात् पुनः क्लेशैरनभिभूतायाः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपायाः सूक्ष्मविषयत्वात्सूक्ष्मायाः साक्षात्काररूपप्रज्ञायाः क्रमेण समाप्तकर्तव्यायाश्चरमासम्प्रज्ञाते प्रविलयरूपप्रतिप्रसवस्य जननाद् विदेहकैवल्यप्राप्तेः। तनूकरणं हि दौर्बल्यसंपादनेन तदनभिभवायेति बोध्यम्। एवं च क्रियायोगो ज्ञानादिसाधनमेव न साक्षान्मोक्षहेतुरिति सिद्धान्तः। अत्रेदं बोध्यम्। क्रियायोगस्य क्लेशतानवं दृष्टादृष्टद्वारा फलम्। अभिमानरागद्वेषादिप्राबल्ये क्रियायोगासम्भव एव, सम्भवे वाऽङ्गविकल इति साङ्गत्वनिष्पत्तये क्लेशतानवं करोति। एवं तेन चित्तशुद्ध्याख्यधर्माख्यकारणतानवादविद्यादेरपि तानवं भवति। एवं योगोऽपि तस्य दृष्टादृष्टद्वारा फलम्। तत्र सत्त्वशुद्धिरदृष्टं द्वारम्। दृष्टं तु चित्तनियमनम्। एवमनेन तत्तानवे सत्यन्तराक्लेशैरप्रतिबद्धो योगो विवेकख्यातिपर्यवसायी भवति। ततस्तेन साक्षात्कारेणाग्निदग्धबीजकल्पाः क्लेशाः प्ररोहसमर्था न भवन्तीत्येषा जीवन्मुक्तिः। ततः प्रारब्धसमाप्त्या सम्प्रज्ञातेन चित्तेन सह दग्धबीजकल्पा अनागतावस्थाः सूक्ष्मक्लेशास्तत्कारणे लीयन्ते। ततः कारणाभावात्पुनर्जन्माभाव इति परममुक्तिः। न च ज्ञानान्निवृत्ते विद्यमान एव क्लेशानां नाशोऽस्तु, किं दाहकल्पनया। कार्यानागतावस्थाया एव कारणशक्तित्वेन शक्तेश्चाग्न्यादौ यावद्द्रव्यभावितया दृष्टत्वेन, चित्ते विद्यमाने तन्नाशासम्भवेन दाहकल्पनादिति दिक्।

अथ क्लेशाः के कियन्तश्च तदाह।

अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः॥ ३॥

एते पञ्च[१] संसारहेतुविपर्ययरूपाः क्लेशा इत्यर्थः। क्लिश्नन्ति

१ पञ्चेति पदमाधिकं बहुषु पुस्तकेषु, युक्तं च भाति।

जन्मादि प्रापयन्तीति व्युत्पत्तेः। रागादीनां च विपर्ययकार्यतया विपर्ययत्वं बोध्यम्। संसारहेतुविपर्ययत्वं चादृष्टसामान्यहेतुकमतो विशेषगुणत्वम्। ननु कथमेषां क्लेशत्वं किमर्थं वा तदुच्छेदोऽपेक्षित इति चेत्। शृणुत। एते क्लेशाः स्पन्दमाना लब्धवृत्तिका दृष्टादृष्टद्वारा गुणानां सत्वादीनां कार्यारम्भणरूपं स्वमध्ये बलवत्कुर्वन्ति, तथा गुणानां वैषम्यरूपं परिणामं निवर्त्तयन्ति। ततश्च महदादिकार्यकारणप्रवाहं प्रवर्त्तयन्ति। ततोऽविद्यातो रागो रागाच्चाविद्येत्येवं परस्परानुग्रहाधीना भूत्वा जात्यायुर्भोगरूपं कर्मविपाकं निष्पादयन्ति। अन्योन्यसाहित्येनैव स्थिराः सन्तस्ते विपाकपरम्परानिर्वाहका इति दुःखरूपत्वात्तेषां क्लेशत्वं दुःखनिदानत्वाच्च ते समुच्छेत्तव्या इति सिद्धम्। तेषां सर्वेषां वक्ष्यमाणज्ञाननाश्यतोपपत्तयेऽविद्यामूलकत्वमाह।

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥४॥

निमित्तकारणस्यापि प्रसवभूमित्वरूपं क्षेत्रत्वं प्राधान्यमात्रेण गौणम्। एषां मध्येऽविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिरुत्तरेषां प्रत्येकं प्रसुप्तादिचतुर्भेदानामस्मिताऽऽदीनामित्यर्थः। सर्वेषामविद्यावत्त्वे सत्त्वात्तदभावे चाभावात्। तत्र प्रसुप्तत्वं चेतसि शक्तिमात्रेणानागतावस्थयाऽवस्थितानां स्वकार्यजननसामर्थ्यं यत्तद्रूपम्। कार्यस्यानागतावस्थैव हि कारणे शक्तिः। तद्वत्त्वमेव चोपादानत्वम्। न च कदाचित्प्रबोध एव कारणसुप्तिः सम्भवति। न चेषां स इति वाच्यम्। सुप्तक्लेशस्यालम्बने स्वस्वविषये ऽभिव्यक्तेरेव तत्प्रबोधत्वात्। न च दग्धबीजभावाख्यपञ्चम्यवस्थायामतिव्याप्तिः। तदा स्वकार्यजननसामर्थ्यरूपबीजभावोपगमाभावात्। तथा हि। विवेकसाक्षात्काररूपप्रसङ्ख्यानवतो दग्धक्लेशबीजस्य जीवन्मुक्तस्य सन्निकृष्टेऽप्यालम्बने विषये क्लेशानां नोत्पत्तिर्दग्धबीजस्य

प्ररोहाभावेन कारणाभावात् । अन्यथा पुनःप्ररोहे देहान्तरोत्पत्त्या क्षीणक्लेशकुशलपुरुषदेहस्य चरमदेहत्वानुपपत्तिः । चरमदेह एव च दग्धबीजभावरूपा पञ्चम्यवस्था नान्येति न सा क्लेशेषु गणिता । न च जीवन्मुक्तानां विषयसन्निकर्षेऽपि क्लेशानभिव्यक्त्या क्लेशसंस्काराभाव एवास्तु विदेहकैवल्य इति वाच्यम् । अग्न्यादौ दाहादिशक्तेर्यावद्द्रव्यभावितादर्शनात् । चित्तेन सहैव क्लेशशक्तेरशेषतो नाशसम्भवेन तदा कार्यजननसामर्थ्यदाहस्यैव स्वीकारात् । अतस्तदा विषयसन्निकर्षेऽपि नैषां प्रबोध इति दिक् । तनुत्वं तु प्रतिपक्षानुष्ठानेन विवेकख्यातिप्रतिबन्धासमत्वम् । तथा हि । सम्यग्दर्शनमविद्याप्रतिपक्षः । भेददर्शनमस्मितायाः । अहेयानुपादेयताज्ञानरूपं माध्यस्थ्यं रागद्वेषयोः । उपकरणाख्यानुबन्धबुद्धिनिवृत्तिरभिनिवेशस्येति बोध्यम् । विवृत्तिस्तु क्लेशानामन्यतमेनाभिभवादत्यन्तविषयसेवनाद्विच्छिद्य विच्छिद्य पुनः पूर्ववदतनुभावेनाविर्भावः । वाजीकरणाद्युपयोगादिनैव प्रसुप्तिर्हि क्लेशानां व्यञ्जकविलम्बेनैकद्वित्रजन्मादिबहुकालं व्यापारानभिव्यक्तिः । इयन्तु स्वल्पप्रतिबन्धेन व्यञ्जकसत्त्वेऽप्यल्पकालमन्तराऽन्तराऽनभिव्यक्तिरिति प्रसुप्तितो भेदः । ननु विच्छेदे किं प्रमाणमिति चेत् । रागकाले क्रोधस्यादर्शनम् । न च तदा क्रोधस्याभावः । असत्कार्यानभ्युपगमेन पुनः क्रोधानापत्तेः । एवं क्रोधकाले रागस्यादर्शनम् । क्रोधेन मिष्टान्नस्यापि त्यागात् । क्रोधरागयोर्विरोधात् । कस्य चिदेकस्यां स्त्रियां रागो दृश्यते, न हि तदाऽन्यस्यां नास्ति । कालान्तरेऽनुत्पत्त्यापत्तेः । असदुत्पादासम्भवात् । तस्मात्तदा विषयान्तररागेण विच्छिन्न इत्येव । उदारता तु विषये लब्धस्वाभाविकवृत्तित्वरूपमभिव्यक्तत्वम् । न च प्रसुप्तविच्छिन्नयोः कथं क्लेशत्वं दुःखाजनकत्वादिति वाच्यम् । सर्वेषां क्लेशजननयोग्यत्वानतिक्रमात् ।

उदारावस्थया तेषां दुःखजनकत्वात् । ननु प्रतिक्लेशव्यक्तीनां कालभेदे नेदं चातूरूप्यमस्तीति कथमेतैः क्लेशानां विभाग इति चेन्न । तत्तदवस्थाविशिष्टक्लेशव्यक्तीनामेव विच्छिन्नादित्वस्य विवक्षितत्वात् । यथा पुरुषस्य बालतरुणवृद्धरूपो विभागः । न चोदारावस्थायां किं कारणम् । स्वव्यञ्जकविषयध्यानमिति गृहाण । तद्रूपाञ्जनाद्धि तस्याभिव्यक्तिः । यथा प्रतिपक्षभावनात्तन्निवृत्तिः । एवं च प्रतिपक्षभावनाद्विषयसंयोगोऽपि त्याज्यः । न च निमित्तकारणस्य कथं क्लेशत्वम् ; सर्वेषामेषामविद्याभेदत्वात् । न च रागादीनां ज्ञानत्वाभावात्कथमविद्यात्वम् । सर्वेषामविद्यामूलकत्वात् । यद्ध्यविद्याविषयस्तदनुगतत्वाद्रागादीनाम् । यतो विपर्यासप्रत्ययरूपाविद्याकाल उपलभ्यन्ते, तत्क्षये च क्षीयन्त इति दिक् ।

तत्राविद्यास्वरूपमाह ।

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

अनित्यादिचतुष्टये नित्यादिबुद्धिरित्यर्थः । तत्र कालनिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपानित्यत्ववति कार्ये नित्यत्वख्यातिर्नित्यत्वज्ञानम् । यथा ध्रुवा पृथ्वी । ध्रुवा सचन्द्रतारका द्यौः । अमृता दिवौकस इति । ध्रुवत्वं नित्यत्वम् । केचिद्धि भूतानि चन्द्रतारकाद्युलोकान्देवांश्च नित्यान्मन्यमानास्तत्तद्रूपप्राप्तये तान्युपासते, सोमपानादि च कुर्वन्ति तथा प्रपञ्चज्ञानस्यासति सदाकारत्वात्सम्पूर्णः प्रपञ्च एवाविद्यक इति श्रुतिषु प्रसिद्धम् । असत्त्वं च प्रागुक्तानित्यत्वमेव शुक्तिरजतादिज्ञानवदेव प्रपञ्चज्ञानम् । असति सद्बुद्धिरूपाविद्यैव च सर्वप्रपञ्चकारणम् । "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति" श्रुत्याऽपि प्रपञ्चस्येदृशमेवासत्यत्वमुच्यत इति दिक् । तथा शुचावपवित्रे परमबीभत्से काये शुचित्वख्यातिर्यथा नवशशाङ्कलेखेव कमनीयेयं कन्येत्यादि । उक्तं च ।

स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निःस्यन्दान्निधनादपि ।

कायस्याधेयशौचत्वात्पण्डिता ह्यशुचिं विदुरिति

स्थानं मूत्राद्युपहतं मातुरुदरम् । बीजं शुक्रशोणिते । उपष्टम्भो मातृभुक्तान्नादिरसः । निःस्यन्दः प्रस्वेदादिः । निधनं मरणं, तद्धि श्रोत्रियशरीरमप्यपवित्रयति । तत्स्पर्शे स्नानविधानात् । कामिनीनामङ्गरागात्सुगन्धताऽऽधानमिव स्नानादिभिः शौचाधानात् सदा स्वतोऽशुचित्वमित्यर्थः । एवमशुचित्वाद् वस्तुतः सादृश्याभावेऽपि नवशशाङ्कलेखादिसादृश्यरूपाशुचिख्यातिरुक्ता । एतेनापुण्ये तप्तशिलारोहणादौ, हिंसादौ वा पुण्यप्रत्ययः, तथाऽनर्थेऽर्जनरक्षणादिदुःखबहुलतयाऽपुरुषार्थे धनादावर्थप्रत्ययोऽप्यविद्यात्वेन व्याख्यातः । शुच्यशुचिशब्दयोर्भोगसाधनासाधनमात्रोपलक्षणत्वात् । एवं च संसारहेतुसर्वाविद्योपलक्षणमेतदिति बोध्यम् । "दुःखमेव सर्वं विवेकिन" इति सूत्रेण दुःख एव सुखख्यातिमर्थाद्वक्ष्यति । दुःखसाधनतया, दुःखबहुलतया, वा सर्वस्य दुःखत्वम् । एवं च दुःखसाधने दुःखनिवृत्त्याख्यसुखसाधनत्वबुद्धि,रेवं दुःखप्रचुरे सुखप्रचुरत्वबुद्धि,रेवं दुःखे सुखख्यातिरूपाऽविद्या, केवलदुःखे सुखत्वभ्रमस्यासिद्धेः । अनात्मन्यात्मख्यातिर्यथा, बाह्यस्य देहस्योपकरणेषु पुत्रधनादिषु चेतनाचेतनेष्वहंबुद्धिर्ममताबुद्धिर्वा । तथा विषयभोगावच्छेदकतयाऽन्तःकरणोपकरणे शरीरेऽहंबुद्ध्यादिः । तथा भोग्यतया साक्षात्पुरुषोपकरणेऽन्तःकरणेऽहंबुद्धिः । एतदविद्याकार्यमेव प्रपञ्चः । अहं कर्तेत्याद्यभिमानस्यैव धर्माधर्मोत्पत्तिद्वाराऽखिलजगद्धेतुत्वात् । चतुर्थाविद्याविषये पञ्चशिखाचार्यैरप्युक्तम् । स्थूलरूपं व्यक्तं, सूक्ष्मरूपमव्यक्तं, वा बुद्धिसत्त्वमात्मत्वेन गृहीतत्वात्तस्य बुद्धिसत्त्वस्य सत्यसङ्कल्पत्वादिकमात्मसम्पदं मन्वानो नन्दति, तस्येच्छाविघाता-

द्विरूपां विपदमात्मविपदं मन्वानः शोचति यः स सर्वोऽप्रतिबुद्धोऽविद्वानिति । एषैव चतुष्पदाऽविद्याऽस्य संसारस्य मूलमित्येवैवोक्ता । अतः शुक्तिरजताद्यविद्यानामगणनेऽपि न न्यूनता । न चाविद्याशब्दस्य भावविशिष्टविद्या, तदभावो, वा नञ्तत्पुरुषाव्ययीभावाभ्यामर्थौ नञ्तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानतया किंचिद्धर्माभावविशिष्टविद्याप्रतीतिर्बहुव्रीहिणाऽन्युत्तमविद्यात्वं वाऽर्थो न तु विपरीतख्यातिरुक्तार्थानां च न क्लेशबीजत्वमिति वाच्यम् । अमित्रागोष्पदवदविद्याशब्दस्य सतत्त्वापरपर्यायतत्त्वभूतवस्तुविरुद्धे निरूढेः । तथा हि । अमित्रो न यत्किञ्चिदभावविशिष्टं मित्रम् । नापि मित्राभावः । नोत्तमं मित्रम् । किं तु मित्रविरुद्धः सपत्नः । यथा वाऽगोष्पदं न यत्किञ्चिदभावविशिष्टं गोष्पदम् । नापि तदभावः । नाप्युत्तमगोष्पदम् । किं तु देशविशेष एव । एवमविद्या नोत्तमा विद्या । नापि प्रमाणरूपविद्याभावो । नापि यत्किञ्चिदभावविशिष्टा विद्या । किं तु विद्याविपरीतज्ञानान्तरमविद्या । नञ्तत्पुरुषः । आरोपितत्वं च नञर्थः । आरोपिताविद्येति च बोधः । क्वचित्प्रधानेऽविद्याशब्दस्तु गौणोऽविद्याधर्मकत्वादिति दिक् ।

अथास्मितां तत्कार्यभूतां लक्षयति ।

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ॥ ६ ॥

दृक्शक्तिर्द्रष्टा पुरुषः । दर्शनशक्तिः करणम्बुद्धिः । प्रलये फलोपधानाभावाच्छक्तिग्रहणम् । तयोरेकात्मतेव, एकाकारतारूपैकस्वरूपापत्तिरिव या साऽस्मिता क्लेश इत्यर्थः । अविद्यातोऽस्मिताया अयं भेदः, यद् बुद्ध्यादौ सामान्यतो भेदाभेदविषयाऽहम्बुद्धिरविद्या, अत्यन्ताभेदाग्रहणात् । अस्मिता तदुत्तरकालिकस्तज्जन्यः पुरुषे बुद्ध्यादिगुणदोषारोपादीश्वरोऽहमहम्भोगीत्यादिरूपो दूरस्थवनस्पत्योरिव तयोरत्यन्तमेकताभ्रमः । भ्रमत्वाविशेषेऽपि कार्यकारणरूपावान्तरविशेषादनयोर्भेदे-

नोपन्यासः । कार्यकारणभावश्चानयोर्लोकादवगन्तव्यः । लोके ह्यादौ कलत्रपुत्रादिष्वात्मभावो जायते, ततस्तेषां दुःखाद्यात्मनि मन्यते । तथा जलादिष्वादौ प्रतिबिम्बरूपेण चन्द्राद्यारोपस्ततश्चन्द्रादिषु तद्द्वारको मालिन्याद्यारोप इति । ननु बुद्धिपुरुषयोरन्योन्यधर्मारोपेणैवाहं सुखीत्यादिव्यवहारोपपत्तौ किमेकात्मताऽऽरोपेण, परस्परधर्मारोपश्चाभेदग्रहं विनाऽपि रङ्गरजतयोरिव सम्भवत्येवेति चेन्न । परिणामित्वापरिणामित्वाभ्यां भोग्यभोक्तृत्वाभ्यामत्यन्तभिन्नधर्मत्वेनात्यन्तविभक्तयोर्भोक्तृभोग्यशक्त्योः पुरुषबुद्ध्योरविभागरूपैकत्वप्रत्यये सत्येव भोगसम्भवात् । भेदग्रहरूपे स्वरूपप्रतिलम्भे तु कैवल्यमन्योन्यवियोग एव, न तु भोगः । एवं च भोगानुपपत्त्यैव तत्कल्पनम् । योऽहंसुखी सोऽहमनुभवितेत्येवं प्रत्ययस्यैव भोगत्वात् । जीवन्मुक्तस्य तु गौणो भोगः । सुखादिसाक्षात्कारमात्ररूप इति वक्ष्यते । अस्मितारूपमविद्याजन्यत्वं चोक्तं पञ्चशिखाचार्यैः । वस्तुतो बुद्धेर्भिन्नं पुरुषं बुद्धेराकारशीलविद्याऽऽदिभिर्विविक्तमसंस्पृष्टमपश्यन्नविवेकी बुद्धौ शान्ताद्याकारोऽस्मि जाग्रदादिशीलोऽस्मि सुखादिमानस्मीत्याकारामात्मबुद्धिं मोहेनाविद्यया कुर्यादिति । तत्र पुरुषाकारः सदाशुद्धत्वशीलमौदासीन्यं विद्या चैतन्यम् । बुद्धिस्त्वशुद्धाऽनुदासीना जडा च ।

अथास्मिताकार्यं रागं लक्षयति ।

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

सुखाभिज्ञस्य सुखस्मरणात् तत्साक्षात्कारतो वा यः सुखे तत्साधने वाऽनुशेते, तद्विषयक इच्छाविशेषरूपः क्लेशो राग इत्यर्थः । तत्र साधने स्मर्यमाणेऽनुभूयमाने वा सुखानुस्मृतिपूर्वक एव रागः । दृश्यमानमसुखसाधनं तज्जातीयस्य सुखहेतुतां स्मृत्वा

तज्जातीयतया सुखहेतुत्वमनुमाय वेच्छति, जीवन्मुक्तेच्छायाः संसाराहेतुत्वेन क्लेशत्वाभावान्न तस्यामतिव्याप्तिः ।

अथ रागप्रतिघातोत्थतया द्वेषं लक्षयति ॥

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

दुःखाभिज्ञस्य दुःखस्मरणात्तत्साक्षात्काराद्वा दुःखे तत्साधने च या जिहासा स क्रोधरूपो द्वेषः । अयमपीच्छाविशेष एव प्रतिघो मन्युर्जिघांसेति भाष्योक्तेः । प्रतिहन्त्युद्वेजयतीति प्रतिघः ॥

अथ तन्मूलकमभिनिवेशं लक्षयति ।

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥

स्वस्य रसेन संस्कारमात्रेण वहतीति स्वरसवाही । अपिशब्दसमुच्चितमविद्वांसं तथेति तच्छब्दः परामृशति । अविदुष इवेत्यर्थः । रूढः प्रसिद्धः । अस्यात्यन्तदुरन्तत्वप्रतिपादनाय विद्वदपरिहार्यत्वमुखेन लक्षणं कृतम् । सर्वस्य विदुषोऽविदुषश्चेयमात्मन्याशीः—प्रार्थना दृश्यते सदैव, यन्मा न भूवमिति, भवान्येवेत्यर्थिका, तथा जीव्यासमित्यर्थिका भूयासमिति चेयमाशीस्त्रासो भयमित्युच्यते । अननुभूतमरणदुःखस्येदृशप्रार्थनाऽसम्भवात् । तया प्रार्थनया पूर्वजन्मनि मरणदुःखानुभवः स्वकारणमनुमीयते । धनादिनाशजन्यदुःखस्येव धनं मे मा नश्यतु सदैव भूयादितीच्छादर्शनात् । एवञ्च जीवस्यानादित्वं सिद्धम् । जन्म तस्य देहेन्द्रियवेदनाभिराद्यः सम्बन्ध इति । नन्विह जन्मन्येव मरणदुःखानुमानेनेदं भयमस्त्विति चेन्न । यतोऽयमुक्तरूपोऽभिनिवेशः स्वाभाविक एवात्यन्तमूढस्य जातमात्रस्य कृमेरपि प्रत्यक्षानुमानागमैरसम्भावितो मरणत्रास उच्छेददृष्टिकार्यको दृश्यतेऽतस्तेन पूर्वजन्मानुभूतमरणदुःखानुभवानुमानाद् यदनुभवो-

स्थमरणत्रासजनव्यासनयेदानीं स जायत इच्छारूपस्याप्यस्य संस्कारा-जनकत्वं फलबलात् कल्प्यते । दुःखानुभववासनैव तत्स्मरणद्वारा त्रासकारणमित्यन्ये । तथा हि । जातमात्र एव बालो मारकवस्तुदर्श-नेन कम्पमानः कम्पादनुमितमरणसम्बन्धस्ततो बिभ्यदुपलभ्यते दुःखात् । दुःखहेतोश्च भयं दृष्टम् । न चात्र जन्मनि मरणमनुभूतं सुत-रामस्य दुःखत्वं, तद्धेतुत्वं वा । तस्मात् स्मृतिः परिशिष्टा । सा च न संस्कारादृते । न च सोऽनुभवं विना । न चात्र जन्मनि स इति प्राग्भवीयः परिशिष्ट इत्यासां पूर्वजन्मसम्बन्ध इति । यथा चायं क्लेशोऽत्यन्तमूढेषु दृश्यते तथा सम्प्रज्ञातयोगेन साक्षात्कृतप्रपञ्चीय-पूर्वापरान्तयोराद्यन्तयोरवशिष्यमाणं तत्त्वभूतं ब्रह्म येन तत्तथातत्त्व-ज्ञस्य विदुषोऽपि रूढः विदुषोऽविद्याऽस्मिताऽऽद्यभावेऽपि वासनासत्त्वा-त् । इयञ्च वासना चित्तेन सह नश्यत्येव न तु ज्ञानेन दह्यत इत्यवि-द्यासंस्कारेभ्यो विशेषः । न च तस्यात्मनित्यत्वनिश्चयात् कथञ्जी-व्यासमितीच्छा सिद्ध इच्छाविरहादिति वाच्यम् । सत्यपि तस्मिन्निच्छा-दर्शनेनेदृशसंस्कारस्योत्तेजकत्वकल्पनात् । न चैवमविद्यानाशेऽप्यभिनि-वेशसत्त्वेन कथं तस्याविद्याव्याप्यत्वमुक्तमिति वाच्यम् । संसारहेतुता-ऽवच्छेदकरूपेणैव तद्व्याप्यत्वकल्पनात् । तद्धेतुताऽवच्छेदकं च मर-णत्रासातिरिक्तभयत्वमेव । फलबलाद् भयसामान्यमेव तु रागवदिहाभि-निवेशो विवक्षित इति दिक् । एवञ्च पूर्वजन्मीयत्रासवासनयैव यथो-क्तनिरूपधीच्छासम्भवेनैतद्बलेनात्मनः सुखरूपत्वसाधनं चिन्त्यमा-त्मत्वस्यैव प्रियताऽवच्छेदकत्वौचित्याच्चेति दिक् । मिश्रास्तु विद्वच्छब्दे-नात्र न सम्प्रज्ञातयोगवान्, किन्तु श्रुतानुमानाभ्यामेव यस्य तत्त्व-ज्ञानं जातमये निदिध्यासनं च नास्ति स एव गृह्यत इत्याहुः ।

अथ क्रियायोगेन क्लेशतनूकरणस्य फलमाह ।

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

प्रसवविरुद्धः प्रतिप्रसवः प्रलयः । ते पञ्च क्लेशाः सूक्ष्मा दग्धबीजकल्पा योगिनश्चरिताधिकारे चेतसि प्रलीने सति तेन चित्तेन सहास्तं गच्छन्तीति तत्प्रलयेनैव ते हेया इत्यर्थः ।

तनूकरणेन प्रलये जननीये, द्वारभूतं दग्धबीजभावमाह ।

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

तेषां स्थितानां बीजभावोपगतानां या वृत्तयः स्थूला अभिव्यक्तावस्थास्ताः प्रथमं क्रियायोगेन तनूकृताः सत्यो ध्यानेन प्रसङ्ख्यानेन समाधिजप्रज्ञारूपेण हातव्याः प्रतिबद्धाः कार्या इत्यर्थः । यावद्दग्धबीजकल्पा भवन्तीति शेषः । यथा च वस्त्राणां स्थूलो मलः पूर्वं पाषाणप्रक्षेपाद्यल्पयत्नेन निर्धूयते, पश्चात् सूक्ष्मः क्षारसंयोगादिनोपायेनाधिकयत्नेन च दूरीक्रियते । तथा स्थूलाः स्वल्पक्रियायोगसम्पाद्यतनुत्वतया स्वल्पाः प्रतिपक्षाः । तादृशाश्चाधिकयत्नसाध्यप्रसङ्ख्यानाग्निना दग्धबीजकल्पाः, तादृशाश्चासम्प्रज्ञातयोगसाध्यचित्तनाशेन नाश्या इति महाप्रतिपक्षाः । एवं च जीवन्मुक्तानां वृत्तिरूपाविद्यालेशाभ्युपगमश्चिन्त्यः । एवं हि स्थूलानामपि प्रतिपक्षहेयताऽऽपत्तौ पूर्वसूत्राविरोधापत्तेरिति दिक् ।

तत्र क्लेशानां हेयत्वोपपादनाय तेषां दुःखोत्पादने द्वारमाह ।

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

दृष्टादृष्टजन्मनी वर्तमानभविष्यती ताभ्यां वेदनीयो भोग्यः कर्माशयः पुण्यापुण्यरूपः । स च क्लेशमूलः रागमोहक्रोधप्रभवत्वात् । तत्र रागात् काम्यकर्मप्रवृत्तौ स्वर्गादिहेतुर्धर्मो भवति । एवं तत एव परद्रव्यापहारादावधर्मः । मोहादधर्मे हिंसाऽऽदौ धर्मबुद्ध्या प्रवर्तमानस्याधर्म एव । मोहाद्धर्मस्तु नास्त्येवेति मिश्राः । उदासीन आप्तस्य मोहाद् द्रव्यदानान्मोहजो धर्मोऽस्त्येवेत्यन्ये क्रोधजो धर्मो यथा ध्रुवस्य, स हि पितृवमानक्रोधात्तज्जिगीषया कृतेन पुण्यकर्मणा

सर्वापरिस्थानं लब्धवान्। क्रोधजोऽधर्म्मस्तु प्रसिद्ध एव प्राणिवधादेः।

रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः।
कार्यो ह्यस्य भवेद्दोषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः॥
तद्वशादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भव इति कौर्म्मोक्तेः।

स द्विधा दृष्टजन्मवेदनीयोऽदृष्टजन्मवेदनीयश्च। तत्राद्यो यथा तीव्रसंवेगेन मन्त्रतपःसमाधिभिर्निर्वर्त्तित, ईश्वरदेवतामहर्षि-महानुभावानामाराधनाद्वा य उत्पन्नः पुण्यकर्म्माशयः स इहैव जन्मनि कालेन फलदः, तथा तीव्रसंवेगेन भीतव्याधितकृपणेषु विश्वासोपगतेषु वा महानुभावेषु तपस्विषु कृतेन पुनःपुनरपकारेणो-त्पादितः पापकर्म्माशय इहैव फलदः। यथा नन्दीश्वरोऽष्टवर्षः कुमारो महादेवप्रसादान्मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः। देवानामिन्द्रो नहुष ऋषीणामपकारात् स्वं परिणामं हित्वाऽहित्वेन परिणतः। अदृष्टजन्मवेदनीयस्तु प्रसिद्ध एव। तत्र नारकीयाणां धर्म्माद्यनुत्पत्त्याऽऽद्यः कर्म्माशयो नास्ति। स्वर्गिणां त्वस्त्येव देवानां लीलामानुषविग्रहेण, प्रयागादौ कर्म्मानुष्ठानस्य तत्फलस्य च श्रवणात्। क्षीणक्लेशानां त्वन्त्यो नास्तीति दिक्।

इदानीं कर्म्माशयफलानामपि क्लेशमूलकत्वमाह।

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः॥ १३॥

क्लेशरूपे कर्म्माशयस्य मूले सत्येव जात्यायुर्भोगरूपो विपाकः फलं भवति। विपच्यते साध्यते कर्म्मभिरिति व्युत्पत्तेः। तत्र जातिर्जन्म, आयुर्जीवनकालः, भोगः सुखदुःखात्मकशब्दादिवृत्तिः। सुखादिसाक्षा-त्कारस्य तु विपाकजन्यतां वक्ष्यति। ननु क्लेशानां कर्म्मसहकारित्वे न मानं क्लेशाभावकाले च "ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणीति" वाक्येन कर्म्माशय-स्याप्यवगमेन तत एव विपाकाभावोपपत्तेरिति चेन्न। यथैवान्तकाले रागाद्युद्बोधो, मरणोत्तरं तद्योनेरेव प्राप्तिरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्म्म-

वशाद्रागादेरपि विपाकहेतुत्वात्। "तदेव सक्तः सह कर्म्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्य" इति श्रुतेश्च नरकादावपि परस्त्र्यादिसक्तानामेव तप्तलोहमयनारीसमालिङ्गनादिफलश्रवणेन रागानुसारेणैव विपाकाच्च ज्ञानोत्तरं चारब्धो विपाकः समाप्यत एव न त्वारभ्यत इति न तत्र क्लेशापेक्षा। तथा हि। सत्सु हि क्लेशेषु कर्म्माशयो विपाकारम्भी न छिन्नक्लेशमूलः। यथा तुषावनद्धाः शालितण्डुला अदग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था भवन्ति, नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा, तथा क्लेशावनद्धो ज्ञानाग्निदग्धबीजभावश्च कर्म्माशयो विपाकारम्भी, न स्वविपाकगोचरक्लेशशून्यो न क्लेशसामान्याभावकालिकप्रसङ्ख्यानदग्धबीजभावोच्छेदेन कर्म्मानुत्पादः, प्राचीनकर्म्मणां दाहश्च न तु नाशः प्रारब्धकर्मणोऽपि नाशप्रसङ्गात्। न च तदतिरिक्तकर्म्मत्वेन ज्ञाननाश्यता, क्लेशस्यैव विपाकारम्भहेतुत्वे लाघवात्। प्रारब्धफलकस्य कर्म्मणो बीजशक्तिनाशेऽपि फलसमापकत्वं बीजनाशे प्युत्पन्नाङ्कुरवत्। "क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणी" त्यपि दाहपरमेव। एवञ्च जीवन्मुक्तस्य भोगार्थमविद्यालेशकल्पनं चिन्त्यम्। आरब्धविपाके क्लेशानामहेतुत्वात्। एतेन सत्यपि ज्ञानेऽविद्याविनाशात् कर्म्मान्तरानुत्पत्तावपि प्राक्तनानामनादिभवपरम्परासञ्चितानामसङ्ख्यानामनियतविपाककालानां भोगेन क्षेतुमशक्यत्वादशक्योच्छेदः संसार इत्यपास्तम्। तत्र कर्म्मणो जन्मकारणत्वे विचार्यते। किमेकं कर्म्मैकस्य जन्मनः कारणम्, उतानेकजन्मनः, फलदानायोत्पादकमित्येको विचारः। किमनेकं कर्म्मानेकजन्मकारणमुतैकजन्मन इत्यपरः। तत्र नैकं कर्म्मैकजन्मकारणम्, अनादिकाल. एकैकजन्मसञ्चितस्यात एवासङ्ख्येयस्यैकैकजन्मभुक्तादेकैककर्म्मणो भुक्ततयाऽवशिष्टस्यैहिकस्य चानन्तकर्म्मणो मध्ये किं कर्म्म प्रथमं फलं दास्यति किञ्च पश्चादिति फलक्रमे नियमाभावात्

लोकानां पुण्याद्यनुष्ठाने फलानाश्वासापत्तेः । भाव्यनन्तकालमध्ये भाविबलवत्तरपापादिनाऽनुष्ठीयमानकर्म्मादृष्टानां नाशसम्भवात्, झटिति भोगकामनयैव कर्म्मानुष्ठानाच्च । नाप्येकमनेकस्य कारणम् । अनेकेषु जन्मसु क्रियमाणकर्म्मणामेकैकमेवानेकासङ्ख्यजन्मनः कारणमतोऽवशिष्टस्य तदितरस्य तद्विरुद्धफलदस्य विपाककालाभावप्रसक्तेः कर्म्मवैफल्यशङ्कया तदननुष्ठानप्रसङ्गात् । नाप्यनेकं कर्म्मानेकजन्मकारणम् अनेकस्य जन्मनो यौगपद्यासम्भवेन क्रमस्वीकारे प्रथमपक्षोक्तस्यानाश्वासरूपदोषस्य प्रसङ्गात् । यदि हि कर्म्मसहस्रं युगपत् जन्मसहस्रं प्रसुवीत ततः कर्म्मसहस्रव्ययादवशिष्टस्य विपाककालः फलक्रमनियम एव स्यात्, नास्ति तु तद्योगिन इति । अतश्चतुर्थः सिद्धान्तः । तथा हि जन्मारभ्य मरणपर्य्यन्तकाले विहितनिषिद्धानुष्ठानसम्पादितो धर्म्माधर्म्मसमूहो गुणप्रधानभावेनोत्पन्नो नानाविधविचित्रफलो मरणकाल आरब्धकर्म्मभोगसमाप्त्या लब्धावसरः सन्नेकप्रघट्टकेन मिलित्वा स्वफलदानार्थं मरणं प्रसाध्य प्रवृद्धवेगत्वरूपसम्मूर्च्छितत्ववान् गुणप्रधानभावापन्नः स्वफलयोग्यमेकमेव जन्म करोति नानेकम् । यस्तु अत्यन्तमुद्भूतमनन्तरमेव फलं दास्यति स प्रधानं, यस्तु किञ्चिद्विलम्बेन स गौणः । मरणञ्च लिङ्गदेहस्य स्थूलदेहादुत्क्रमणं न तु नाशो गमनश्रुतेः । तच्च जन्म तेनैव कर्म्मणा लब्धायुष्कं तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्म्मणा भोगः सम्पद्यते इति भोगो मुख्यं फलम् अतो जन्महेतुः कर्म्माशयस्त्रिविपाक इत्युच्यते । अतोऽयं कर्म्माशय एको भवो जन्मकार्यतयाऽस्यास्तीति एकभविकः पूर्वाचार्य्यैरुक्तः । न चैवं स्वर्गिनारकीयाणां तच्छरीरे धर्म्माद्यनुत्पत्तेः प्राचीनकर्म्मणां च तत्रैव समाप्तेः पुनर्जन्मानुपपत्तिरिति वाच्यम् । स्वर्गादिजनककर्म्मणामेव ब्राह्मणस्यावरादियोनिलाभपर्यन्तफलश्रवणात् । शास्त्रानुक्तकालविशेषफलकस्यैवै-

कभविकत्वनियमात् । दृष्टजन्मवेदनीयस्तु कश्चिदेकविपाकारम्भी कश्चिद्द्विपाकारम्भी तथाद्यो नहुषस्य तस्य हीन्द्रत्वसम्पादककर्मणैव दीर्घायुष्ट्वस्य लाभात् पापविशेषेण सार्प्यभोगरूप एक एव विपाक उत्पन्नः । द्वितीयो नन्दीश्वरस्य । तस्य हि अष्टवर्षायुर्मनुष्यजन्मनः पुण्यविशेषेणायुर्भोगरूपं विपाकद्वयमुत्पन्नम्, अनयोश्च मनुष्यशरीरस्यैव सार्थकादिवत्सर्पदेवशरीररूपपरिणामान्तरात् न जन्मान्तरं, वासनानां तु नैकभवभवत्वरूपमेकभविकत्वं यतः क्लेशकर्मणोर्विपाकस्य योऽनुभवश्चित्तवृत्तिनिवहो ज्ञानरूपस्तन्निष्पादिताभिर्वासनाभिरनादौ काले सम्मूर्च्छितं पुष्टमिदं चित्तं पटवत्सर्वतस्ताभिश्चित्रितमिव ग्रन्थिभिराततं मत्स्यजालमिव वर्त्ततेऽतो वासना अनेकभवपूर्विका एव । अन्यथा मनुष्यदेहानन्तरं देवतिर्यग्योनिभोगानुपपत्तेः । मनुष्यदेहे तद्वासनाऽनुत्पत्तेः । पूर्ववासनानां च मनुष्यजन्मना क्षयात् । भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यत्र ग्रन्थिपदेन वासना एव भाष्ये, तासां ग्रन्थित्वेन रूपणात् न त्वहङ्कारादिरिति बोध्यम् । एवं च धर्माधर्मसंस्काररूपकर्माशयस्यैवैकभविकत्वं स्मृतिहेतुसंस्काररूपवासनानां चानादित्वमिति सिद्धम् । योऽपि अदृष्टजन्मवेदनीयकर्माशयस्यैकभविकत्वनियम उक्तः सोऽपि नियतविपाकस्यैव । नियतविपाकत्वं च कर्माशये, अवन्ध्यत्वे सत्यनन्यशेषत्वे सति कर्मान्तरानभिभूतत्वम् । दृष्टजन्मवेदनीयस्य तु भवाहेतुत्वादेवैकभविकत्वाभावः । अदृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकभिन्नस्य तु त्रयी गतिः । तत्राद्या अदत्तफलकस्यैव विनाशोऽतोऽस्य नास्त्येकभविकत्वम् । द्वितीया तु प्रधानकर्मण्यावापगमनं तच्च प्रधानकर्मणा यागादिना सहैव तदङ्गपशुहिंसाऽऽदीनां स्वफलदानोन्मुखत्वं यथा धान्यबीजैः सहोत्पन्नानां तृणबीजानां तैः सहैव कुसूलप्राप्तिः कुसूलस्थितानां च धान्यबीजेन सहैव वापप्राप्तिर्न स्वातन्त्र्येण तद्वत्, परोपसर्जनतयाऽनुष्ठितत्वाच्च न स्वातन्त्र्येण फलदातृत्वम् । अत्रापि प्रधानकर्मापूर्वस्य बलव-

तरकर्मान्तरेणाभिभवे तदुपसर्जनस्यापि नैकभविकत्वम्। यद्यपि प्रधानो-पकार एव तेषां फलं तदङ्गत्वेन विधानात्तथाऽपि न हिंस्यात्सर्वभूता-नीति निषेधादनर्थोऽपि तत्कार्यप्रधानाङ्गत्वेन तदनुष्ठानविधेनैतन्निर-पेक्षता फलदान इति बोध्यम्। तृतीया तु बलवत्तरेणोत्कटेन नियत-विपाककर्मणा स्वविरुद्धफलदेन प्रतिबन्धस्य चिरं द्वित्रजन्मादिपर्य-न्तमप्रसुप्ततयाऽवस्थानमतोऽस्यापि नैकभविकत्वम्। तत्राद्या यथा धर्म-रूपशुक्लकर्मोदयात्पापरूपकृष्णस्य पापरूपकृष्णमिश्रस्य धर्मरूपशुक्ल-कृष्णस्य च यथा तपःस्वाध्यायादिसाध्यः शुक्लकर्माशय उदित एवा-दत्तफलस्य कृष्णस्य नाशकोऽविशेषाच्च शबलस्यापि कृष्णभागयो-गात्। तथा च श्रुतिः।

"द्वे द्वे ह वै कर्मणी वेदितव्ये पापकस्यैको राशिः पुण्यकृतोऽपहन्ति तदिच्छस्व कर्माणि सुकृतानि कर्तुमिहैव ते कर्म कवयो वेदयन्ते" इति।

पुण्यपापरूपे द्वे कर्मणी पुरुषैर्वेदितव्ये। वीप्सा पुरुषभेदात्। तत्र पुण्यकृत एको मुख्यो राशिः समूहस्य समूहिकार्यत्वात्। पापकस्य राशेरयं हन्ति तमपहन्ति। शेषे षष्ठी। तस्मात्सुकृतानि कर्तुमिच्छस्व इह लोक एव ते तुभ्यं कवयो वेदयन्ते न तु लोकान्तर इत्यर्थः। इच्छस्वेतिछान्दसम्। परपीडाऽऽदिसाधनसाध्योऽयं शुक्लः कर्माशय एव-मुत्कृष्टः यदेकोऽपि सन् कृष्णाकृष्णशुक्लांस्त्वापहन्ति। अत्यन्तविरोधिनः कर्माशयान्भूयसोऽपीति भावः। यत्तु स्वाध्यायादिजन्यदुःखात्पापनाश इति तन्न। अधर्मस्य स्वकार्यदुःखविरोधित्वात्। न हि तपआदिजन्यं दुःखं तत्कार्यं, तद्विध्यानर्थक्यापत्तेः। तद्बलादेव तदुत्पत्तिसिद्धेः। विधिं विना तदनुत्पत्तौ च कुम्भीपाकादेरपि विधानापत्तेरिति दिक्। द्वितीया तु पञ्चशिखाचार्येणोक्ता। स्वल्पः सङ्करः सुपरिहरः सप्रत्यवमर्शः कुशलस्य नापकर्षायालङ्कस्मात्कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यत्रायमावापं गतः स्वर्गेऽप्यपकर्षमल्पङ्करिष्यतीति। अस्यार्थः—हिंसाऽऽदिजन्यपा-पेन यागापूर्वस्य स्वल्प एव सङ्करः स्यात्। सोऽपि स्वल्पेनैव प्रायश्चित्तेन

परिहर्तुं शक्यत्वात्सुपरिहारः प्रमादतः प्रायश्चित्ताकरणेऽपि स प्रत्यवमर्शः । बहुसुखमध्येऽल्पदुःखदत्वात्सहनयोग्यो भोजननान्तरीयकदुःखवद्, अतः कुशलस्य यागादेरपकर्षाय हेयत्वाय नालं समर्थः, कस्मादिति प्रश्ने, पुण्यवदुत्तरं, दीक्षणीयाऽऽदिदक्षिणाऽन्तजन्यं पुण्यं मे बह्वस्ति यत्रायं सङ्करः स्वल्पोऽस्य फले स्वर्गे सर्वथा दुःखासम्भिन्नेऽप्यल्पमपकर्षमल्पदुःखसंभेदं करिष्यति स्वर्गादल्पं दुःखमित्यर्थः । ननु तृतीया गतिः कथं, कर्मविशेषस्य चिरमवस्थाने सर्वकर्मणामेकदैव मरणादभिव्यक्तेरुक्ताया अनुपपत्तेरिति चेन्न । नियतविपाककर्मणो दृष्टजन्मवेदनीयस्यैवैकमरणेनाभिव्यक्तौ तात्पर्याद् न त्वनियतविपाकस्यापीति बोध्यम् । ननु तृतीयगतौ चिरावस्थानस्य कोऽवधिरिति चेत् । शृणु, यावदेतदविरुद्धबलवद् यत्कर्म तदभिव्यञ्जकं निमित्तमेतस्य फलोन्मुखत्वं करोति । बलवत्त्वं च नियतविपाकत्वेनानवकाशत्वाद् । अनियतविपाकस्य त्वन्यदा सावकाशत्वाद्दुर्बलं, चिरावस्थानं च बीजरूपेण बोध्यम् । अत एवेयमभिभूतकर्मगतिस्तद्विपाचकदेशकालनिमित्तानामनवधारणात् चित्राऽद्भुतरूपा दुर्विज्ञाना चेत्युच्यते । न चैवमेकभविकत्वं क्षतं, क्व चिदपवादेऽप्युत्सर्गस्याक्षतेः । एवं चौत्सर्गिकमेकभविकत्वं कर्माशयस्यानुमन्यत इति दिक् । न चापवादाशङ्कयाऽनाश्वासतादवस्थ्यम् । अपवादनिश्चयस्यैव स्वानुष्ठानपरिहारनिमित्तत्वादित्याहुः ।

इदानीं क्लेशानां कर्म तद्विपाकद्वारकं मुख्यं फलमाह ।—

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

ते जात्यायुर्भोगरूपा विपाकाः पुण्यहेतुकत्वाद् भोग्यतया सुखफलाः, अपुण्यहेतुकत्वाद्दुःखफला, इत्यर्थः। विपाकान्तर्गतभोगश्च शब्दाद्याकारा वृत्तिरेवेति तस्यापि सुखदुःखफलकत्वम् । ननु ब्रह्मलो-

कादौ दुःखासम्भिन्नसुखसत्त्वात्कथं सर्वविपाकानामुभयफलकत्वमिति चेन्न। यथेदानीं परिदृश्यमानसुखकाले दुःखं द्वेष्यस्य भावप्रतिकूलात्मकं, तथा ब्रह्मलोकादौ योगिनां विषयसुखकालेऽपि प्रतिकूलात्मकस्य सूक्ष्मदुःखस्य सत्त्वात्। मूढानां तु सुखनान्तरीयकसूक्ष्मदुःखेषु दृष्ट्यभावात् योगिनामित्युक्तं, तेषां हि तत्राल्पदुःखमपि बलवद्द्वेषविषयः। बलवत्त्वं च सुखाभिलाषाभिभावकत्वं यथा दुःखाद् द्वेषः पुरुषस्य, न तथा सुखादभिलाष इति साङ्ख्यसूत्रोक्तेः जीवन्मुक्तानामपि प्रारब्धविपाके च सुखदुःखे शारीरे भवत एव, आभिमानिके तु न, तत्कारणक्लेशाभावादिति सिद्धान्तः। "न ह वै सतः शरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ती"ति,

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः।
किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरेदिति॥

च श्रुतेः।

कथमेतदुपपद्यते तत्राह।—

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः॥ १५॥

परिणामतापसंस्कारैर्जन्यानि यानि दुःखानि तैः सम्बन्धात्तत्कारणत्वाद्, गुणवृत्तिविरोधाच्च विवेकिनः सुखदुःखसाक्षात्कारवतः सर्वं प्रकृतितत्कार्यसुखादिकं दुःखमेवेत्यर्थः। मूढस्तु सुखकाले दुःखतया न जानातीति विवेकिन इत्युक्तं स हि सुखकालेऽपि तस्य-दुःखात्मकत्वं पश्यति सुखसम्भिन्नत्वात्सुखमेव तु न सर्वं,दुःखे बलवद्द्वेषाद् दुःखबाहुल्याच्च।

कलत्रमित्रपुत्रार्थगृहक्षेत्रधनादिकैः।
क्रियते न तथा भूरिसुखं पुंसां यथा सुखमिति, स्मृतेः।

तच परिणामदुःखहेतुतया सुखस्य दुःखतोच्यते । सर्वस्यापि चेतनपुत्राद्यचेतनवेषादिसाधनकसुखानुभवकाले सुखे रागो जायते, रागाच्च "सुखमिदं मे स्थिरं भवतु परमेश्वर ! मा नश्यत्वि"त्यादि-सङ्कल्पाद्यात्मकमानसः कर्म्माशयधर्म्माधर्मरूपो भवति, तस्माच्च जन्मादिदुःखम् । एवं तत्काले सुखविरोधिदुःखसाधनानि द्वेष्टि "सुखध्वंशदुःखं मे मा भूयात्, शत्रुश्च मे नश्यत्वि"त्यादिरूपेण, तथा दुःखसाधनानि परिहर्तुमशक्तो मुह्यति चेति द्वेषमोहकृतोऽपि कर्माशयः, रागद्वेषमोहानां च प्रवृत्त्यादिद्वाराऽदृष्टहेतुत्वम् । एतच्च सुखस्य रागानुबद्धत्वं "सुखानुशयी राग"इति सूत्रे प्रतिपादितम् । एवं रागकालेऽपि द्वेषमोहौ विच्छिन्नावस्थक्लेशोपपादनावसरे प्रतिपादितौ, सङ्कल्पस्य च साभिलाषत्वाद्वाचिकत्वमपि साभिलाषस्य सङ्कल्पो बाह्यार्थान्नातिरिच्यत इत्युक्तेः । एवं नानुपहत्य भूतान्युपभोगः सम्भवतीति हिंसाकृतः शरीरसाध्योऽपि कर्माशयस्तत्रास्ति दुःखभोगकारणम् । एवं शापाशीर्वादजो वाचिकोऽपि, अत एव मधुविषसंपृक्तान्नवद् विषयसुखज्ञानमविद्येति अविद्यासूत्र उक्तं, भोगेन सुखं भवती-त्येवंरूपा भोगजदुःखे सुखबुद्धिरप्यविद्या । ननु किं परमार्थतः सुखं, किं च तथा दुःखमिति चेत् । शृणु, भोगेष्विन्द्रियाणां तृप्तेरिच्छाविच्छेदाज् जायमाना योपशान्तिश्चित्तस्य व्यापारोपरमस्तन्निमित्तिका या दुःखनिवृत्तिस्तत्सुखं, विषयसुखं तु बहुलदुःखसम्भिन्नत्वेन विवेकिनां निरुपधिप्रियत्वाभावेन न पारमार्थिकं, निरुपधिप्रियत्वस्यैव सुखलक्षणत्वात् ।

अत एव "सुखं दुःखसुखात्यय" इति स्मृतिः ।

तृष्णादिदुःखासम्भिन्नत्वेन विवेकिनामपि परमप्रियत्वाच्च "स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति" श्रुतेश्च ।

तस्य शान्तिनिमित्तकाल्हादोऽपि सुखमेव, तस्यापि दुःखसम्भि-न्नत्वेनाविद्यात्वात्। या त्विन्द्रियाणां भोगतृष्णातश्चित्तस्य वृत्ति-बाहुल्यरूपोपशान्तिः सा दुःखबहुलत्वेन विवेकद्वेष्यत्वाद् दुःखम्। एवं च विषयसुखतत्साधनभोगयोराविद्यिकसुखत्वतत्साधनत्वे सिद्धे। एवं चेतोऽपि परिणामदुःखता सुखस्य, तथा हि न ह्यन्द्रियाणां विषयभोगेन वितृष्णता, भोगाभ्यासेनेन्द्रियाणां तृष्णा विवृद्धिः रागविवृद्धिश्च, भोगेच्छुर्हि कामादिषुद्रदुःखरूपवृश्चिकभीतस्तन्नि वृत्याह्यसुखार्थी विषयसंस्कारसंस्कृतः स्त्रीपुत्रादिमयमहादुःखरूपैः सर्पैर्दष्टो महादुःखपङ्के निमग्न इति। एष परिणामदुःखसमूहो द्वेष्यः सुखावस्थायामपि योगिनमेव क्लिश्नाति, अन्येषां तु "भूते पश्यन्ति बर्बरा इति" न्यायेन परिणामकाल एव दुःखत्वज्ञानं, योगिनां तु स्वकाल एवानर्थहेतुतादर्शनेन दुःखत्वज्ञानमिति विशेषः। अथ तापजन्यदुःखतोच्यते। सर्वस्य जनस्य सुखकाले द्वेषानुविद्धश्चेत नाचेतनसाधनाधीनो दुःखत्वरूपताया अनुभवोऽस्ति पूर्वोक्तरीत्यैव तत्रापि द्वेषजः कर्माशयः सुखसाधनप्रार्थनया कायवाङ्मनोभिः परि-स्पन्दते, ततः परमनुगृह्णात्युपहन्ति च, ताभ्यां च धर्माधर्मौ, ताभ्यां च जन्मादिदुःखमिति तापकालीनः कर्माशयो द्वेषेणेव रागमोहाभ्यामपि, यद्यप्येषाऽपि परिणामदुःखतैव, तथाऽपि पूर्वका-लोत्तरकालयोः सर्वदैव दुःखत्वात्पृथङ्निर्देशः। अथ संस्कार-दुःखता, सुखदुःखसंस्कारजन्यं दुःखमुच्यते सुखदुःखानुभवैस्तत्सं स्कारा जायन्ते, ततः कालादिविशेषादुद्बुद्धैस्तैः स्मृति,स्ततो राग-द्वेषौ, ततः प्रवृत्ति,स्ततः पुनर्दुःखम्। एवं कर्मजसंस्कारेभ्यः सुखदुः-खरूपे विपाके अनुभूयमाने पुनः कर्माशयप्रचय इति। यद्यप्येषाऽपि परिणामदुःखतैव तथाऽपि संस्कारपरम्परयाऽनन्तदुःखप्रतिपादनाय

गोबलीवर्दन्यायेन पृथगुक्तिः । एवमिदं सर्वमनादिदुःखस्रोतो विसर्पद् योगिनमेवोद्वेजयति नान्यम् । अक्षिपात्रकल्पो हि विद्वान् तथ यथेर्णातन्तुरक्षिगोलकरूपेऽक्षिपात्रे न्यस्तः स्पर्शेन दुःखयति नान्येषु गात्रावयवेषु, तथा निर्मलचित्तत्वात्तमेवैतानि क्लिश्नन्ति नेतरमयोगिनम् । तं तु स्वकर्मोपकृतदुःखमुपात्तमुपात्तं त्यजन्तं, त्यक्तं त्यक्तं चोपाददानमनादिवासनाभिन्नेनानारूपया चित्तवृत्त्या चित्तनिष्ठाविद्यया लिप्तमिव हातव्येष्वेव देहेन्द्रियादावहङ्कारममकारं कुर्वन्तं जातं जातं बाह्याध्यात्मिकोभयनिमित्तास्त्रिविधाः तापा अनुस्रोत्यनन्तरमेव प्रवृत्ते व्याप्नुवन्ति । ननु पूर्वं तदेवमनादिदुःखस्रोतसोह्यमानमात्मानं भूतग्रामं च दृष्ट्वा योगी सर्वदुःखकारणक्षयकारणं सम्यग्दर्शनमेव शरणं प्रपद्यते गुणवृत्त्यविरोधाच्चेति प्रकाशक्रियास्तम्भधर्मका गुणा सत्त्वादयो बुद्धिरूपेण परिणताः परस्परसहाया भूत्वा शान्तं घोरं मूढं व्यावृत्तिरूपं सुखोपभोगरूपमपि प्रत्ययं सुखदुःखमोहरूपगुणत्रयपर्यन्तमेवारभन्ते नैकैकगुणं, शान्तादिसंज्ञात्रयं च सुखदुःखमोहाधिक्यमात्रेण । एवं च सुखवत्यामपि वृत्तौ सुखेन दुःखस्याविभागलक्षणोऽभेदोऽस्त्येव हरीतक्यामिव षण्णां रसानां वृत्तेश्च द्रव्यत्वात्सुखादिगुणवत्ता युक्ता । न च सुखकाले दुःखरूपरजःपरिणामे मानाभावः, गुणानां वृत्तस्य क्रियायाः प्रतिक्षणमन्यान्यत्वरूपचञ्चलत्वेन चित्तस्य क्षिप्रपरिणामितायास्ताक्षिकोक्तेः । चित्तेत्युपलक्षणं जडवस्तुमात्रस्य क्षिप्रपरिणामित्वात् । एवं च चित्तगतसत्त्ववृत्तिकाले रजसोऽपि वृत्तिरावश्यकी । न चैका वृत्तिः कथं विरुद्धत्रयात्मिका, बुद्धेरष्टौ रूपाणि धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याणि, वृत्तयश्च शान्तादिनामकाः परिणामा द्रव्यरूपास्तेषामुत्कर्षाणां परस्परं विरोधेऽपि, अनुत्कृष्टसामान्यानामतिशयैः सह

विरोधाभावाद् यथा चित्तस्य प्रत्ययास्त्रिगुणा एवं सर्वे पदार्थाः, यत एते गुणा घटादिरूपेण परिणताः परस्परसाहित्येनोत्पादितसुखदुःखमोहप्रत्यया न हि विषयगतविशेषं विना विषयसम्बन्धमात्रेण सुखाद्यात्मकचित्तवृत्तिरुदेति, अव्यवस्थाऽऽपत्तेः, तस्मात्सुखादिनियामकतया विषयगतो विशेषः सुखादिरूपः सिध्यति बुद्ध्याख्यत्रिगुणमहत्तत्त्वकार्यत्वाच्च अतस्मिंस्तदाकारतारूपस्य मोह इति तस्याविषयगतत्वेन विरोधः । नन्वेवं सति सर्वस्य सुखरूपत्वादहेयत्वं स्यादिति चेन्न । गुणप्रधानभावकृतविशेषाद् दुःखबहुलत्वाच्च हेयत्वसिद्धेः तस्मात् दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति तात्पर्यं, तदस्य महतो दुःखसमुदायस्य प्रभवबीजमविद्या, तस्याश्च सम्यग्दर्शनमभावहेतुरिति सिद्धम् । एवं च यथा चिकित्साशास्त्रं रोगरोगहेत्वारोग्यभैषज्यरूपचतुर्व्यूहमेवमिदमपि संसारसंसारहेतुमोक्षमोक्षोपायरूपं चतुर्व्यूहम् । तत्र दुःखबहुलत्वात्संसारो हेयः, बुद्धिरूपप्रधानपुरुषयोर्जन्माख्यसंयोगोऽविद्यामूलको हेयसंसाररूपदुःखहेतुः, उक्तसंयोगस्यात्यन्तिकी निवृत्तिरेव दुःखहानस्य चरमकारणत्वात् दुःखहानं, प्रकृतिपुरुषसाक्षात्कारविवेकसाक्षात्काररूपं सम्यग्दर्शनं मोक्षरूपहानोपायः, तत्रैतेषां व्यूहानां मध्ये दीपस्य निर्वाणमिव ज्ञातुरात्मनो हानमुपादानं वा न पुरुषार्थः, "प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतस" इति बौद्धोक्तहाने तस्योच्छेदवादः प्रसज्येत, स चायुक्तः, स्वनाशस्य लोके पुरुषार्थत्वादर्शनात् । स्वीयतयेव सुखदुःखाभावयोः पुरुषार्थत्वदर्शनात् । स्वयं म्रियमाणो दुःखहानाद्यर्थमेवाग्निप्रवेशादौ प्रवर्तते न तु स्वनाशार्थमिति बोध्यम् । सवासनक्लेशसमुच्छेदाद् विशुद्धज्ञानोत्पादरूपबौद्धविशेषसंमत उपादाने स्वरूपस्य सकारणतावादापत्तिः, तथा च भावकार्यत्वेन विनाशप्रसङ्गः, ज्ञानसन्ताना-

तिरिक्तसन्तानिनोऽभावात्, उभयोर्निषेधे च नित्यताबाद इत्र परिशेषात्सि ध्यतीत्येतच्चतुर्व्यूहशास्त्रमेव सम्यग्दर्शनं, न तु हानोपादानवादिनां नास्तिकानामिति दिक्।

तानेतान् चतुरो व्यूहान्संक्षेपेणोक्तानपि विस्तरेण प्रतिपादयितुमादौ हेयव्यूहमाह।—

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

तत्रातीतं दुःखमुपभोगेनातिक्रान्तमिति सिद्धतया तद्धानस्य, तद्धानं न पुरुषार्थः। वर्तमानमपि स्वक्षणावधौ भुज्यत एवेति तदाऽशक्यत्यागः, उत्तरकाले च स्वोत्तरोत्पन्नगुणेन स्वयमेव नश्यतीति तद्धानार्थः प्रयासो विफल एव, तस्माद्यदनागतं दुःखमक्षिपात्रकल्पं योगिनं क्लिश्नाति नेतरं तदेव हेयमित्यर्थः। तत्र स्वचित्तस्थस्यानागतावस्थदुःखस्य कारणोच्छेदेनानुत्पत्तिरेव हेयत्वं कदाऽप्यवर्तमानावस्थस्य तस्यानागतावस्थस्य सत्त्वं तृतीयपादे "शान्तोदिते"ति सूत्रे अनुमानाद्वक्ष्यते। एवं च भोग्यतारूपस्वत्वसंबन्धेन धनादीनामिव तद्धानं पुरुषे न नित्यसिद्धमिति तेन संबन्धेन तद्धानं पुरुषार्थः। एवं चात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्मोक्ष इति सिद्धम्।

यत्तु "आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठित"मिति,

तदपि दुःखनिवृत्त्याख्यसुखपरमेव, नित्यसुखेश्वराविभागाभिप्रायं वेति दिक्।

अथ हेयहेतुमाह—

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

द्रष्टा बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बवत्त्वरूपप्रतिसंवेदित्वशाली पुरुषः। दृश्या बुद्ध्युपारूढत्वेन बुद्धिधर्मत्वं प्राप्ताः प्रधानादयः। यद्यपि बुद्ध्यारूढो

भवन्पुरुषोऽपि दृश्यस्तथाऽपि निर्दुःखतया तद्दर्शनस्य हानहेतुत्वान्न दृश्यत्वेन गणितः। एवं च सुखाद्यात्मकदृश्यवत्या स्वयं च दृश्यया बुद्ध्या सह द्रष्टुः साक्षिणः काष्ठाऽग्निवद् बन्धाख्यः संयोगः पुरुषस्य दुःखहेतुरित्यर्थः। न तु बुद्ध्यारूढदृश्येद्रष्टृसंयोगो हेयहेतुरित्यर्थः। "स्वस्वामिशक्त्योरि"त्यागामिसूत्रेणास्य संयोगस्य ज्ञानहेतुत्वेन लक्षणीयत्वाद्। एवं च बुद्ध्यात्मसंयोगवद् बुद्ध्यवच्छेदेन घटादिविषयात्मकसंयोगेऽपि भोगहेतुः लाघवेन सामान्यतो भोक्तृभोग्यसंयोगस्यैव भोगहेतुताया औचित्याद्, अस्य च संयोगस्य पुरुषार्थो हेतुस्तथा हि, तदेद् दृश्यं बुद्धिसत्त्वमयस्कान्तमणिवत्संनिधिमात्रेणोपकारितया स्वयं दृश्यत्वेन ज्ञानमात्रस्वरूपस्य बुद्ध्युपनीतसुखादिभोक्तृत्वेन स्वामिनः पुरुषस्य सम्भवति। ननु बुद्धिः स्वतन्त्रत्वात् स्वयं द्रष्ट्री स्वार्थैवास्तु किं स्वामिकल्पनेनेति चेन्न। कर्तृकर्मविरोधेन दृश्यत्वानुपपत्त्या प्रतिबिम्बरूपानुभवाख्यं यत्पुरुषस्य कर्म तद्विषयताऽऽपन्नस्यैवान्यरूपेण पुरुषचैतन्येन प्रतिलब्धात्मस्वरूपस्य पुरुषानाश्रितत्वेन स्वतन्त्रस्यापि परस्य भोगाद्यर्थत्वेन परस्वत्वरूपपरतन्त्रत्वात्। एवं च दृश्यरूपभोग्यात्मकाखिलपुरुषार्थस्य बुद्धिनिष्ठत्वं सिद्धम्। एवं चानागतावस्थपुरुषार्थकृत एव तयोः प्रवाहरूपेणानादिः संयोगो हेयहेतुर्दुःखस्य कारणमित्यर्थः। न च पुरुषस्य तत्संयोगाङ्गीकारे परिणामित्वापत्तिः। संयोगविभागसङ्ख्याऽऽदीनां द्रव्यसामान्यगुणत्वेन तदतिरिक्तधर्मोत्पत्तेरेव परिणामशब्दार्थत्वाद् घटात्मसंयोगाद्यैः पुरुषस्य परिणामव्यवहाराभावात्। पद्मपत्रस्थतोयेन पद्मपत्रस्य परिणामसङ्काद्यव्यवहाराच्च, सुखादिरूपपरिणामानामेव पुरुषे श्रुत्यादिभिरनभ्युपगमाच्च, मनोऽन्वयव्यतिरेकेण मनस्येव लाघवात् सुखादिकल्पना, मनसोऽवच्छेदकत्वं परिकल्प्यान्यत्र तत्कल्पने

गौरवात् । संयोगादिकं प्रति तु द्रव्यत्वेनैव हेतुतेति पुरुषे परिणामाद् अनाश्रितत्वाच्च द्रव्यरूपे तत्सम्भवात् । यद्यपि बुद्धिपुरुषौ विभू तथाऽपि तयोः परिच्छिन्नगुणान्तरावच्छेदेन संयोगसम्भवः, स च संयोगजः संयोगः, न तु कर्मजः अवयवसंयोगादवयविसंयोगवद् अवच्छेदकीभूतगुणसंयोगादेव विभुनोः संयोगोत्पत्तेः भूतलस्य घटसंयोगेन घटावच्छिन्नाकाशसंयोगोत्पत्तिवत् । अत एव प्रकृतिपुरुषसंयोगात्सृष्टिस्तद्वियोगतश्च प्रलय इत्यादिश्रुत्यादय उपपद्यन्ते । न च स्वस्वामिभावरूपा भोग्यभोक्तृयोग्यतैवौपचारिकः संयोगोऽस्तु । तस्याश्चाविनाशित्वे ज्ञाननाश्यत्ववचनविरोधः, नाशित्वे पुरुषे परिणामापत्तिः, ईदृशसंयोगस्वीकारेऽपि पुरुषस्य पद्मपत्रवदसङ्गतैव,स्वाश्रयविकारहेतुसंयोगस्यैव सङ्गत्वात् । एकस्यैव बुद्धौ विकारहेतुत्व न पुरुष इत्यपि पद्मपत्रदृष्टान्तेनैव निर्णेयम् । जले तत्संयोगन्ध्यरूपाविकारदर्शनात्, तस्मात्पुरुषार्थनिमित्तको बुद्धिपुरुषयोः संयोगः स एव जन्मरूपतया दुःखहेतुरिति सिद्धम् । अयमेव संयोगविशेषः परमेश्वरस्य योगमाया योगीन्द्रैरप्यचिन्त्या श्रुतिस्मृतिगम्या न विशेषतस्तर्कगोचरा यया खलु नित्यमुक्तमसङ्गमसंयोगमविद्यारहितं विभु चिन्मात्रं जीवजातमीश्वरो बध्नाति, तदुक्तम् ।—

अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेदिति,

दिक् ।

संयोगस्य चाविद्या, उत्पत्तिकारणं, पुरुषार्थः स्थितिकारणं तद्वशेन तस्य स्थितेः संयोगस्य दुःखहेतुत्वं पञ्चशिखाचार्यैरप्युक्तं "तत्संयोगरूपदुःखहेतोरत्यन्तोच्छेदरूपविवर्जनात्स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकार" इति । न चानादिकालप्रवृत्तदुःखहेतुसंयोगस्यो-

च्छेदोऽशक्य इति वाच्यम् । अनित्यस्य दुःखहेतोः परिहार्यतया प्रतीकारदर्शनाद् यथोपानहो विना कण्टकस्य भेत्तृता, भेदद्वारा दुःखजनकता पादयोर्भेदजदुःखभागित्वरूपं भेद्यत्वं तत्परिहारश्च यदा कण्टकस्यानारोहणम्, उपानद्व्यवहितेन वाऽऽरोहणम्, एतत्त्रयं दुःखाश्रयदुःखहेतुतत्परिहाररूपं जानतस्तत्परिहारोपायं कुर्वतस्तज्जन्यदुःखाभावो भवति । एवं चैतत्त्रयज्ञानं मुमुक्षुभिः संपाद्यम् । "यो वेदे"तिभाष्योक्तेः । न च प्रकृतेः पुरुषस्य निर्दुःखत्वेन बुद्धेरेव तप्यतापकोभयरूपत्वादेतत्त्रितयाभाव, एवं च तपेः कर्मस्थक्रियतया पृथक्तप्याभावे तापस्यैव निवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । बाह्यदुःखस्थल उक्तत्रयोपलब्धिबलेनान्तस्थानेऽपि त्रयसिद्धेः । तथा हि । बुद्धेरैकत्वेऽपि त्रिगुणात्मकत्वादंशत्रयमस्ति तत्र तापकस्य रजसः सत्त्वांशस्तप्यः तापो दुःखं बुद्धिपुरुषयोर्वियोगश्च तत्प्रतीकार इत्यदोषात् तपेः सकर्मकत्वात् । न च पुरुष एव तप्यत्वमस्तु । अपरिणामिनि निष्क्रिये चेतने क्रियाजन्यफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वासम्भवात् । ज्ञानक्रियाकर्मत्वं तु विषयतारूपं तस्योपपद्यत एव । न चैवं दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं न स्याद् अन्यदीयदुःखनिवृत्तेरन्यापुरुषार्थत्वात्, किं चाचेतनस्य सत्त्वस्य तापेऽपि का क्षतिरिति वाच्यम् । पुरुषस्य बुद्धिसत्त्वेन निवेदितविषयत्वात् । एवं च सत्त्वे तप्यमाने पुरुषोऽपि प्रतिबिम्बरूपेण तत्समानाकारो भवन्ननुतप्यत इति सूक्ते दृश्यते । एवं च प्रतिबिम्बरूपेण भोगाख्यसम्बन्धेन विदुषामपि दुःखस्य हेयत्वात् पुरुषार्थत्वोपपत्तिः । एवंविधभोक्तृत्वं च पुरुषस्य स्वीक्रियत एवेति दिक् ।

दृष्टुरखिलदृश्यभेदेन प्रतिपादनाय पूर्वं दृश्यमाह—

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

प्रलये प्रकाशादिकार्याभावाच्छीलपदोपादानम् । बुद्ध्यादिवृत्ति-भौतिकालोकोभयरूपप्रकाशशीलं सत्त्वं, क्रियाशीलं रजः, प्रकाशक्रिययोः प्रतिबन्धरूपस्थितिशीलं तमः, एतद्रूपं गुणत्रयम्, अग्रे "गुणपर्वाणी"ति विभागवचनाद् गुणत्रयमिति विशेष्यं लब्धम् एतद्गुणत्रयरूपं प्रधानं दृश्यमित्यर्थः । गुणत्रयमेव च प्रधीयते कार्यमेभिरिति व्युत्पत्त्या प्रधानशब्देनोच्यते । सत्त्वादीनां गुणत्वं च पुरुषोपकरणत्वात् तद्बन्धकत्वाच्च, न तु क्रियादिवत्परसमवेतत्वेनेति बोध्यम् । एवं च ते गुणा एव जगन्मूलकारणं नित्याश्च, तथा हि सत्त्वस्याधिकभावरूपः प्रविभागः स्वल्परजस्तमोभ्यामुपरक्तः संसृष्ट, एवं रजसस्तमस इत्येवं परस्परोपरक्तप्रविभागाः परिणामिनो गुणाः संयोगविभागधर्मत्वेन द्रव्यरूपा, इतरेतरसाहित्येनोत्पादितावयविन, अन्योन्यमङ्गाङ्गिभावेऽप्युत्पादिते द्रव्ये सत्त्वाधिक्य एव प्रकाशगुणो, रजआधिक्य एव क्रियागुण,स्तमआधिक्य एव स्थितिगुण, इत्यसंमिश्रप्रकाशादिशक्तिप्रविभागाः । ननु सर्वदैकरूपशान्ताद्यन्यतमप्रत्ययजनकासत्त्वादीनां च व्यक्तिरूपेणानन्त्यात् सत्त्वादिजात्या सजातीया विजातीयाश्च ये सहकारिशक्तिविशेषास्तेषामविशेषेणोपष्टम्भकस्वभावतया तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः विकारेषु स्वस्वप्राधान्यकालेऽप्यनभिव्यक्तसान्निध्येतरका इतरोपसर्जनतादशायामपि सहकारितारूपव्यापारमात्रेण प्रधानगुणान्तर्गततयाऽनुमितास्तित्वभावाः पुरुषार्थेषु या कर्तव्यता तया प्रेरितकार्यजननसामर्थ्याः प्रतिबिम्बरूपसान्निध्यमात्रेण पुरुषस्योपकारिणो न तु बुद्धाविव स्वाकारपरिणामजनने तदुपकारिणः विषयविधयाऽयस्कान्तमणिरश्चिताकर्षकाः स्वस्यातिशयेनाभिव्यक्तयभावकालेऽपि यस्य कस्य चित् गुणान्तरस्य वृत्तिमनु सूक्ष्मवृत्तिमन्तः प्रधानमुच्यते । मिश्रास्तु तुल्यजातीयेषूपादानशक्ति,रन्यत्र

सहकारिशक्ति,रित्येवं शक्तिभेदानुपातिन इत्यर्थमाहुः । प्रधानत्वका लेऽभिव्यक्तसान्निध्येतरकत्वं यथा दिव्यशरीरे जनयितव्ये सत्वं गुणः प्रधानमितरे अङ्गे, मानवशरीरे रजः प्रधानमितरे अङ्गे, पश्वादिशरीरे तमः प्रधानमितरे अङ्गे इति । अत एव दृश्यमित्युच्यते । एते एव द्रव्या-त्मकरूपेण वैशेषिकैर्विभज्यन्ते । एतदेव वेदान्तिनां माया "मायां तु प्रकृतिं विद्यादि"ति श्रुतेः । न च गुणानामनन्तत्वाज्जात्याऽपि त्रित्वात्प्रकृता वेकत्वमनुपपन्नम् । पुरुषभेदेन सर्गभेदेन च भेदाभावस्यैव तत्रैक-त्वात् । भोग्यभोक्त्रोर्हि भोक्तारो भोक्तृत्वाभोक्तृभ्यां सर्गभेदेन भिद्यन्ते पूर्वसर्गे भोक्तॄणां मुक्तानाम् उत्तरसर्गे भोक्तृत्वाभावाद्, भोग्यं तु सर्वदा भोग्यमेवेति न तथा मुक्तपुरुषोपकरणानामपि सर्गान्तरेऽन्यपुरुषं प्रति भोग्यत्वात् । प्रधानत्वजात्यैकत्वमित्यन्ये । प्रकृतेरेकव्यक्तित्वे तु "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति श्रुतिविरोधः । तथाऽत एव गुणाः सर्वसर्गेषु स्रष्टारः विकाराः सर्गभेदेन भिन्ना एव, व्यापकत्वमप्यस्या-कारणशून्यप्रदेशाभावात्कारणत्वसामान्येनैव गन्धादेः पृथिव्यादिव्या-पकत्ववद् । अंशतः परिच्छिन्नत्वं च । अत एव वक्ष्यमाणः प्रकृत्यापूरः सङ्गच्छते । अक्रियत्वं चास्या अध्यवसायाभिमानादिप्रतिनियतकार्यशू-न्यत्वं, न तु चलनादिशून्यत्वम् ।

प्रधानात् क्षोभ्यमाणाच्च तथा पुंसः पुरातनात् ।
प्रादुरासीन्महद्बीजं प्रधानपुरुषात्मकमिति, स्मृतेः ॥

क्षोभश्चलनम् । यत्तु पुरुषस्यापि क्षोभश्रवणं, तत्संयोगोन्मुख-त्वरूपं गौणं, प्रकृतिकर्मणैव संयोगोत्पत्तेः । निरवयत्वं चारम्भकावय-वराहित्येन, न तु वनादिवदंशाभावपरं वनस्य वृक्षा इति वच्च प्रधानस्य गुणा इति व्यवहारः । अत एवाकार्यावस्थारूपसाम्या-

वस्योपलक्षितगुणत्वं प्रकृतिलक्षणमाहुः । तच्च प्रधानं भूतेन्द्रियात्मकम् । अनेन तत्र कार्यरूपं तत्प्रमाणमुक्तं स्थूलसूक्ष्मभूतरूपेण परिणामाद्भूतात्मकं महदहंकाररूपसूक्ष्मेन्द्रियैकादशकस्थूलेन्द्रियरूपेण परिणामादिन्द्रियात्मकम् । तत् गुणत्रयं न प्रयोजनशून्यं सद् भूतादिरूपेण प्रवर्तते, किं तु प्रयोजनं स्वीकृत्यैवेत्यतस्तादृशं प्रधानं पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं तत्फलकमित्यर्थः । तत्र भोगो नाम प्रतिबिम्बविषया सुखदुःखात्मकशब्दाद्याकारवृत्तिः । न च जीवन्मुक्तीयशब्दादिवृत्तीनामपि भोगत्वापत्तिः, अहंकारेण ममेत्यात्मनिष्ठत्वेनाभिमन्यमानत्वरूपपुरुषाविभागापन्नत्ववत्या एव भोगत्वात्, जीवन्मुक्तस्य तु भोगाभाव एव अहं शृणोमीत्यभिमानगर्भवृत्तिष्वेव भोगव्यवहाराद् । अपवर्गस्तु भोक्तुः पुरुषस्य यत्स्वरूपमुपाधिविविक्तचैतन्यं तदाकारा बुद्धिवृत्तिः, अपवृज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । तद्द्वयातिरिक्तबुद्धिवृत्त्यभावात् भोगापवर्गातिरिक्तार्थत्वं न दृश्यस्येति बोध्यम् । पुरुषाविभागापन्नत्वं च पञ्चशिखाचार्यैरप्युक्तम् । अयं लोकस्त्रिषु गुणेषु सर्वकर्तृषु सत्सु गुणत्रयापेक्षया तुरीये पुरुषे सूक्ष्मत्वेन बुद्धितुल्यजातीये, ऽजडत्वादिना च बुद्ध्यतुल्यजातीय, अत एव विवेकाग्रहणतद्ग्रहणयोग्ये गुणव्यापाराणां जाग्रदादीनां साक्षिमात्रेऽकर्तर्यपि बुद्ध्या प्रतिबिम्बरूपेण समर्थमाणान्सर्वभावान् गुणपरिणामान् युक्तिरूपोपपत्त्या चेतनत्वेन सिद्धानिव पश्यन् मूढो गुणेभ्योऽन्यद् दर्शनं चैतन्यं नास्तीति सम्भावयत इति । अनेन च साक्षित्वमेव पुरुषस्य जाग्रदाद्यवस्थसत्त्वादिगुणत्रयापेक्षया तुरीयावस्थेति गम्यते । न चानयोर्भोगापवर्गयोर्बुद्धिनिष्ठत्वेन बुद्धिकृतत्वेन च कथं दृश्यस्य पुरुषभोगापवर्गार्थतेति वाच्यम् । बुद्धिनिष्ठत्वेऽपि ताभ्यामेव स्वामित्वेन पुरुषस्य तथा व्यपदेशात् यथा

योद्धृषु वर्त्तमानौ जयपराजयौ स्वामित्वाद्राज्ञि व्यपदिश्येते तस्य तत्फलभोक्तृत्वात् । एवमुक्तलक्षणभोगापवर्गौ बन्धमोक्षौ पुरुषे व्यपदिश्येते । एवं च परिणामरूपौ भोगापवर्गौ न पुरुषस्य स्वीक्रियेते, प्रतिबिम्बरूपो भोगस्तु तस्याप्यस्त्येव । एवं स्वरूपप्रतिष्ठारूपो मोक्षश्च । तत्र संसारिणां बुद्धिवृत्त्यविविक्तसुखादिसाक्षात्काररूपो भोगो जीवन्मुक्तेश्वरयोः सुखादिसाक्षात्कारमात्ररूप इत्यन्यत् । अत एव

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यत, इति स्मृतिः

सङ्गच्छते । भोक्तृत्वनिषेधश्च परिणामरूपभोक्तृत्वपर इति बोध्यः । एवं च पुरुषार्थासमाप्तिरूपबन्धतत्समाप्तिरूपमोक्षौ परमार्थतो बुद्धेरेवेति बोध्यम् । एवं च शब्दादिविषयभोगविवेकख्यात्योर्यथौपचारिकत्वं पुरुषे, तथा स्वरूपमात्रेणार्थज्ञानरूपग्रहणचिन्तनरूपधारणा, अर्थगतविशेषवितर्कणरूपोहानां वितर्कितान्तर्गतानां केषाञ्चिद्विचारतो निराकरणरूपापोहस्य वितर्कितेष्वेव विचारतः कियद्विशेषावधारणरूपस्य तत्त्वज्ञानस्य तदाकारापत्तिरूपाभिनिवेशस्य च इच्छाकृत्यादीनां बुद्धौ वर्त्तमानानां पुरुष औपचारि-कत्वमेवेति दिक् । अवधारणपूर्वं तत्र हानोपादानज्ञानमभिनिवेश इत्यन्ये ।

दृश्यानां भेदानाह

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि ॥ १९ ॥

गुणरूपवंशस्यालिङ्गादिविशेषान्तं पर्वचतुष्टयं बीजाङ्कुरवदवस्थाभेदाः अत्यन्ताभिन्ना अतो गुणा एव सर्वदृश्यात्मकाः कार्यः कारणानुमानाद्विशेषादिक्रमेणोक्तिः सूत्रे । तत्राकाशवाय्वग्न्युदकभूमयो भूतानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणां शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिधर्मकसूक्ष्मद्रव्यत्वेनाविशेषसंज्ञकानां यथाक्रममभिव्यक्तशान्तादि-

विशेषकत्वेन विशेषसंज्ञकाः परिणामा एते विकारा एव न तु तत्त्वान्तरप्रकृतयः, प्रकृतित्वं तु तन्मात्राणामेव सर्वत्र । एवं श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणरूपं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं वाक्पाणिपादपायूपस्थरूपं कर्मेन्द्रियपञ्चकं मनःसहकारेणैव श्रोत्रादीनां स्वकार्यशब्दादिग्रहजनकत्वात्तदर्थरेवार्थवत्त्वान्मन एकादशमिन्द्रियमेतान्यभिमानमात्रधर्मकत्वेनास्मितालक्षणस्य श्रावणादिविशेषराहित्येनाविशेषसंज्ञकस्याहङ्कारस्य विशेषाः । तत्र बुद्धीन्द्रियाणि सात्त्विकाहङ्कारस्य कार्याणि, राजसस्य कर्मेन्द्रियाणि मनस्तूभयात्मकत्वादुभयप्रधानस्येति बोध्यम् । एष पञ्चभूतैकादशेन्द्रियगणः षोडशसंख्याको गुणानां विशेषपरिणामो बोध्यः । यद्यपि तन्मात्राण्यहङ्कारस्य विशेषास्तथाऽपि तानि भूतानामविशेषा अपीति विशेषेषु नोक्तानि, अविशेषाः षट्, तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणि पञ्च, तानि च क्रमेण शब्दाद्येकद्वित्रिचतुःपञ्चधर्मकाणि द्रव्याण्युत्तरोत्तरतन्मात्रेषु पूर्वपूर्वतन्मात्राणां हेतुत्वेन शब्दतन्मात्रं शब्दमात्रधर्मकं, तत्कार्यं स्पर्शतन्मात्रं शब्दस्पर्शोभयधर्मकमेवं क्रमेणैकैकवृद्धिः । मात्रशब्देन च शान्तादिविशेषस्यैव व्यावृत्तिर्बोध्या शान्तादिविशेषराहित्यादेव तेषामविशेषसंज्ञकत्वं तन्मात्रेषु परस्परं कार्यकारणभावश्च स्थूलभूतेभ्यो वाय्वाद्युत्पत्तेः श्रुत्यादिषु श्रवणेन सूक्ष्मभूतेष्वपि तथा कार्यकारणभावौचित्येन बोध्यः । एतानि तामसाहङ्काराच्छब्दादिक्रमेणोत्पद्यन्त इति बोध्यम् । षष्ठस्त्वभिमानमात्रवृत्तिकोऽहङ्काररूपोऽविशेषः एते । षट्सद्विशेषाणामहङ्कारादीनां तदभावेन सत्सामान्यरूपतया सत्तामात्रस्य सर्वविकारस्वरूपतया तदात्मनो महत्तत्त्वस्य बुद्ध्याख्यस्य परिणामाः, महत्तत्त्वमेव च संसारवृक्षस्य षड्भावविकारेषु यास्कपरिगणितोऽस्तिताऽऽख्यः परिणामः

अहङ्कारादिश्च वृद्ध्याख्यः परिणामो बोध्यः। एषु षट्सु अविशेषशब्दः पङ्कजादिवद्योगरूढः तेन महत्तत्त्वं नाविशेषत्वं तत्र तन्मात्राणां बुद्धिपरिणामत्वमहङ्कारद्वारा बोध्यम्। पुरुषार्थक्रिया सत्तस्य भावः सत्त्, तद्रूपं महत्तत्त्वं भोगापत्तिलक्षणासर्वक्रियाणां महति बुद्धौ समापनात् आत्मन इत्यनेनास्य तुच्छत्वं निषेधतीति मिश्राः। लिङ्गमात्रन्तु विशेषेभ्यो यत्परं पूर्वोत्पन्नं जगदङ्कुररूपं महत्तत्त्वं तस्य चाखिलवस्तुव्यञ्जकत्वेन लिङ्गमात्रत्वं, तद्धि स्वयम्भोरादिपुंसः कार्यब्रह्मण उपाधिभूतं सर्गादौ जगद्भासयदेवोदेति सुप्तोत्थितचित्तवत्। ज्ञानातिरिक्तव्यापारस्तु पश्चादेवाहङ्कारोत्पत्ताविति तस्य तत्त्वम्। यत्तु। लयं गच्छतीति लिङ्गमिति तत्राहङ्कारादावतिव्याप्तो मात्रशब्दवैयर्थ्याच्च यतश्च तस्मिन्नेतेऽनागतावस्थामास्तित्वादिक्रमेण वृद्धिकाष्ठां स्थावरजङ्गमतां प्राप्नुवन्तीत्यस्य महत्त्वं, प्रलीयमानाश्च तस्मिन्नेवातीतावस्थयाऽनुगता भूत्वा तेनैव सह साम्यावस्थारूपे प्रधानाख्ये मूलकारणे प्रलीयन्ते एतावतैव महत्तत्त्वोपाधिकस्य कार्यब्रह्मणो जगत्स्थितिलयहेतुत्वं तच्च प्रधानं स्वयमव्यक्ततया न कस्यापि व्यञ्जकं यतो लिङ्गमित्युच्यते। न च पुरुष एव तदस्तु तदतिरिक्तं तत्त्वशशृङ्गतुल्यमिति वाच्यम्। पारमार्थिकसत्तारहितत्वात् पारमार्थिककूटस्थसत्ता नित्यत्वं तद्रहितत्वान्न पुरुषरूपता तस्य, तस्य महदाद्यखिलविकाररूपैः प्रलयेष्वसत्त्वात्। अजस्रपरिणामितायां प्रतिक्षणं तत्तद्धर्मरूपेणापायाच्च "क्षणं न सन्तिष्ठति जीवलोकः क्षयोदयाभ्यां परिवर्तमान" इति श्रुतेः। पारमार्थिकासत्त्वञ्च सत्तासामान्याभावस्तदपि न प्रधाने नित्यत्वादर्थक्रियाकारित्वात् श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाच्चेयमेव च व्यावहारिकी सत्ता यत्सदातनत्वमर्थक्रियाकारित्वञ्चैतदेव सदसद्भ्यामनिर्वाच्यत्वमिति वेदान्तिसिद्धान्तः। प्रपञ्चे स्वप्नादिदृष्टान्ताश्च क्षणभङ्गुरत्वरूपापारमा-

र्थिकासत्त्वांशमादाय, न हि स्वप्नगन्धर्वनगरादयोऽप्यत्यन्तासन्तः तथापि सन्निभास्यमानसपदार्थाभ्युपगमात् सुखादिवृत्तिवत्, स्वप्रादिसादृश्यनिषेधस्य केऽसमानसत्त्वनिषेधकः । यत्तु अर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वं तच्च प्रकृतितद्विकारयोर्नास्ति, साम्यावस्थायां तेन कस्यापि पुरुषार्थस्याकरणाद्, एवं सूक्ष्मरूपेण विद्यमानस्यापि कार्यस्य तदाऽर्थक्रियाकरणादित्याहुस्तन्नेश्वरान्यपुरुषस्याप्येवमसत्त्वेन तद्व्यावृत्त्यसम्भवाद् जीवानां विषयप्रकाशनव्यापारोपरमरूपलयस्य स्वापापरपर्यायस्यासतरूपस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वात् । किञ्च निःसदसत्कार्यकत्वाच्च प्रधानस्यापि तत्त्वम् । तथा हि । प्रधानकार्यस्यापि न पारमार्थिकसत्त्वं परिणामित्वेन स्वधर्मैः प्रतिक्षणं विनाशात् । आद्यन्तयोर्व्यक्तावस्थयाऽप्यसत्त्वाच्च "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि"ति श्रुत्या तेषां नित्यताद्रूपसत्यत्वस्य निराकरणाच्च, विकाराणामाद्यन्तयोर्नामम:त्रशेषत्वेनास्थिरतया तदपेक्षया स्थिरत्वरूपं सत्यत्वं कारणस्य विवक्षितं, न तु विकाराणामत्यन्ततुच्छतया, मृद्विकारस्य लोकेऽत्यन्ततुच्छत्वासिद्ध्या ब्रह्मकार्यदृष्टान्तत्वानुपपत्तेः । एवं तत्कार्यं नात्यन्तासदतीतानागतादिरूपैः सदा सत्त्वात् । "तद्धेदन्तर्ह्यव्याकृतमासी"दित्यादिश्रुतेः । न चैव सविकारस्य प्रधानस्य सदसत्त्वप्रतिषेधे तस्य सदसत्त्वबोधकसदसद्बाधाबाधाभ्यामिति साङ्ख्यसूत्रविरोध इति वाच्यम् । तस्य व्यक्ताव्यक्तत्वरूपव्यावहारिकसत्ताऽसत्तापरत्वात्, साङ्ख्यसूत्रोक्तबाधाबाधौ च रूपभेदेन स्त एवाङ्कुररूपेण सत्त्वकाल एव बीजरूपेणाभावप्रतीतेर्योगव्यवहारं सत्त्वादेते व्यावहारिके मनोमात्रपरिणामानां शुक्तिरजतस्वप्नादिपदार्थानां प्रातिभासिकी सत्तेति बोध्यम् । यत्तु परमात्मचैतन्यस्यैव सत्त्वं न तु जीवचैतन्यानामपीति नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धेत्यादिश्रुतिसिद्धं, तत्तु लयशून्यत्वरूपामतिपारमार्थिकसत्तामभिप्रेत्येति बोध्यम् । "प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ लीयेते परमात्मनीति" स्मृतेः, परमात्मनश्च सदा जाग्रत्स्वरूपतया लयशून्य-

त्वमेवेति दिक्। एवं तेषां गुणानां प्रधानरूपाणां लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं परिणामसाम्यावस्थोपलक्षिता गुणा एव प्रधानमिति दिक्। तत्र लिङ्गावस्थारूपपर्वणा इतरपर्वत्रयाद् गुणेभ्यश्च वैधर्म्यमुच्यते, सुखदुःखाभावरूपपुरुषार्थसमूहरूपपुरुषार्थतायाः कारणत्वाभिमतायाः अलिङ्गावस्थायां सृष्टेः प्रागुत्पत्तेस्तस्यां सा न कारणमिति सा नित्या दुःखनिवृत्तिश्चावत्तेनाय कारणत्वाभिमताया इति। प्रलयकालिकदुःखनिवृत्तेः कर्मक्षयादेवोपपत्त्या प्रलयाप्रयोजनत्वेन तस्या दुःखनिवृत्तेः प्रलयकारणत्वाभावात्। व्यक्तावस्थायां गुणेभ्यः शब्दाद्युपभोगरूपपुरुषार्थोत्पत्त्यनागतावस्थः स तस्याः कारणं साम्यावस्थायां तु तज्जन्यशब्दाद्युपभोगसत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपस्य कस्यापि पुरुषार्थस्याभावान्नास्याः पुरुषार्थः कारणमिति तत्त्वं, सत्त्वे तु साम्यावस्थात्वमेव भज्येत पुरुषार्थाकारणकत्वेन स्वाभाविकतया सा नित्येत्याख्यायते, स्वाभाविकत्वेऽपि धर्मादिभिः प्रतिबन्धान्न सर्गकाले साम्यरूपः परिणाम इति बोध्यम्। नित्यत्वं चैतदस्या व्यक्तावस्थापेक्षया बहुकालस्थायित्वरूपं व्यावहारिकं व्यक्तावस्थाया आद्यन्तयोस्तस्याः सत्त्वात्। किं च सर्गकालेऽपि साऽस्त्येव, तथा हि पूर्वपूर्वतत्त्वानामंशत एवोत्तरोत्तरत्वरूपः परिणामः, समुद्रस्यांशतः फेनादिरूपतावत् न तु दध्ना दुग्धस्येव सर्वांशेन परिणामः, उत्पन्नकार्यस्य कारणेन पुनरापूरणार्थङ्कारणानां स्वकार्यावरकतयाऽवस्थानात्। तस्मात्सर्गकालेऽपि बहिरलिङ्गावस्था स्थैव। यत्तु ब्रह्माण्डस्य प्रकृत्या सहाष्टावरणत्वश्रवणं तत्तु स्थूलसूक्ष्मभूतयोरेकत्वविवक्षयोः, वस्तुतस्त्रयोदशावरणानि, अत एव श्रीभागवतद्वितीयस्कन्धे पञ्चभूतेभ्यो बहिस्तन्मात्रावरणेऽपि गतिरुक्ता, इन्द्रियाणि चाकारणत्वान्नावरणानि तेषामुत्पत्तिरपि तन्मात्रसमानदेशा यथा तिलसमानदेशा सूक्ष्मतैलोत्पत्तिरिति दिक्। इतरपर्वत्रयं तु अनित्यं तेषामनागतावस्थपुरुषार्थसमूहकार्यत्वात् पुरुषार्थश्च तेषां निमित्तकारणमेव नोपादानं

गुणानामपि सर्वेभ्यो वैधर्म्यमुच्यते यतस्ते सर्वविकारेष्वनुगता अत उत्पत्तिविनाशशून्यत्वेनानुपचरितनित्याः, अलिङ्गावस्थाऽपि नैवंविध-नित्या । "न चैवं तस्माद्व्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमे"तिस्मृतौ प्रकृतेरुत्पत्तिवचनमसङ्गतं स्यादिति वाच्यम् । तेऽपि गुणान्वयिनीभिर्गुणधर्मभूताभिः कार्यव्यक्तिभिरेव अतीतानागतव्ययोपचयाद्यवस्थावतीभिर्हेतुभिर्जन्मविनाशधर्मका इव प्रतीयन्ते न तु तेषां ते वास्तवे इत्यदोषः । अत एव—

"प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।

क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययावि"ति,

तत्पूर्वश्लोकः सङ्गच्छते । यथा धनक्षयाद् देवदत्तस्य क्षीणत्वादिव्यवहारो न स्वरूपनाशेन तद्वद् अत्यन्तभिन्नगवादीनामुपचयापचयौ चेद् देवदत्तोपचयापचयहेतू तत्र कैव कथा गुणेभ्यो भिन्नाभिन्नानां व्यक्तीनामुपजननापाययोरिति बोध्यम् । एवमेव "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" "प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ लीयेते परमात्मनी"त्याद्यपि व्याख्येयम् । व्यापारोपरमाख्यलयस्यैव पुरुषसाहचर्येण तत्रावधारणाच्च ।

वियोजयत्यथान्योन्यं प्रधानपुरुषावुभौ ।

प्रधानपुंसोरनयोरेष संहार ईरित, इति

कौर्माच्च । अत एव प्रकृतिनित्यश्रुतिविरोधोऽपि न । एवं प्रकृतिपुरुषयोः सूयमानोत्पत्तिरप्यन्योन्यसंयोगेनाभिव्यक्तिरेव बोध्येति दिक् । तत्र लिङ्गमात्रं महान् अलिङ्गस्य प्रत्यासन्नमव्यवहितकार्यं यतस्तत् तत्रालिङ्गे संसृष्टमनागतावस्थयाऽविभक्तं ततो विविच्यते विभक्तं जायते महदाद्युत्पत्तिक्रमस्य कदाऽप्यनतिक्रमाद् । असदुत्पत्तिस्तु न सर्वस्य सर्वत्रोत्पत्त्यापत्तेः प्रागभावस्यासिद्धेः । किं चाभावस्योपादानकारणत्ववद् निमित्तत्वमपि न क्वापि दृष्टम्, अन्यथा तस्यैवोपादानत्वापत्तौ शून्यवादापत्तिः । तथा षडविशेषा

लिङ्गमात्रे संसृष्टास्ततो विविच्यन्ते परिणामक्रमनियमात्। गोपालतापनीये "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीत्, तस्मादव्यक्तमव्यक्तमेवाक्षरं, तस्मादक्षरान्महत्, महतो वै अहङ्कार, स्तस्मादेवाहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राणि, तेभ्यो भूतानी"त्युक्तेः। तथा तेष्वविशेषेषु भूतेन्द्रियाणि संसृष्टानि विविच्यन्ते तदुक्तमस्यैव सूत्रस्यादौ। न च ब्रह्माण्डस्यावरणाङ्गमादिरूपैः पर्वणामानन्त्यात्कथं चतुर्विधत्वम्, एभ्यो विशेषेभ्यः परस्य तत्त्वान्तरपरिणामस्याभावाद्, ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य विशेषपर्वत्वेनैव ग्रहात्, तत्त्वान्तरत्वं चोक्ततत्त्वावृतिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वम्। न च तत्त्वभेदात्कथमन्तःकरणस्यैकत्वं तत्र तत्रोच्यत इति वाच्यम्। यथा पञ्चतत्त्वात्मिका विशेषाख्या पृथिवी एकैव प्रागुत्पद्यते ततस्तस्याः खननमन्थनादिना जलतेजसी अभिव्यक्ते भवतः, तथा तत्त्वत्रयात्मक एवादौ महान् जायते पश्चाच्च तस्याहङ्कारादिवृत्तिभेद इत्यङ्गीकारात्। तत्र प्रकृतिमहान्तौ मैत्रेयोपनिषदि श्रूयेते "यथा तमो वा इदमेकमास तत्परं स्यात् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाति एतद्वै रजसो रूपं तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयाति एतद्वै सत्त्वस्य रूपं तत्सत्त्वमेवेरितं रसः संप्रास्रवत् पश्चात्तन्मात्राः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः सङ्कल्पाध्यवसायलिङ्गः प्रजापतिस्तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरि"ति। गर्भोपनिषदि अष्टौ प्रकृतयः षोडशविकारः शरीरमिति। अद्वैतश्रुतिस्तु न तासां बाधिका व्यवहारपरमार्थभेदेन विषयभेदात्। व्यावहारिकाद्वैतश्रुतयोऽप्यविभागलक्षणाभेदपराः नदीसमुद्रादिदृष्टान्तैस्तथाऽवगमात्। महत्तत्त्वोपाधिकहिरण्यगर्भरूपचेतने, अहङ्कारोपाधिकप्रजापतिरूपे चेतने, च शक्तिशक्तिमदभेदेन महदादिशब्दप्रयोगः ज्ञानैश्वर्यादिरूपमहत्तत्त्वस्याभिमानरूपाहङ्कारस्य च जडान्तःकरणस्य धर्मत्वात् गुणाश्चासङ्ख्यव्यक्तिकाः, एकत्वं तु जात्या, गुणत्रयं च सुखादिधर्मकत्वात्तदात्मकमप्युच्यते गुणत्रयस्य। पुरुषाणां सर्वार्थसाधकत्वाद् राजामात्यवत्प्राधान्यत्वं, जगदुपादानत्वात्प्रकृतित्वं,

जगन्मोहकत्वाच्च मायात्वम्, एतदेव वैशेषिकादिभिः स्वस्वपरिभाषया-परमाणवज्ञानादिशब्दैरुच्यते "तामाहुः प्रकृतिं के चिन्मायामेके परेत्व-णूनिति"वा शिष्टोक्तेः। तत्र विशेषरूपेभ्यः पञ्चभूतेभ्यः स्थूलशरीरं सूक्ष्म-शेभ्यः,तच्चाहङ्कारस्य बुद्धौ प्रवेशा"त्सप्तदशैकं लिङ्गमि"ति साङ्ख्ये उक्तम् स्थूलसूक्ष्मशरीरसमष्टिर्हिरण्यगर्भः तत एवाखिलपुंसां शरीरद्वयोत्पत्तिः "तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः कारणैः सह क्षेत्रज्ञाः समजायन्ते"ति मनुस्मृतेः। अत एव तस्य वनवृक्षवच्च समष्टित्वं, किन्तु पितापुत्रवद्व-नवृक्षयोरेवं कार्यकारणभावाभावादिति दिक्। विशेषाणां तु धर्म्म-लक्षणावस्थापरिणामा उत्तरपादे वक्ष्यन्ते सूत्रेण।

अथ द्रष्टुः स्वरूपमाह।

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः॥ २०॥

दृशिमात्रः विशेषणापरामृष्टदृक्शक्तिरित्यर्थः। विशेषणानि पूर्व-सूत्रोक्तप्रकाशादिगुणाः,तेष्वेव वैशेषिकाद्युक्तविशेषगुणान्तर्भावस्तैः काल-त्रयेऽप्यसंबद्धः। एवं च संयोगसङ्ख्यापरिमाणादिसत्त्वेऽप्यक्षतिः प्रलये मोक्षादौ दर्शनाख्यफलोपधानाभावात् शक्तिरित्युक्तम्। एवं च प्रकाश-स्वरूपं द्रव्यं दृशिरिति सिद्धम्। अग्नेरौष्ण्यादिकं च भेदाभेदापन्नम् औरन्याग्रहणेऽपि चक्षुषाऽग्निग्रहणात्। पुरुषस्तु ज्ञानग्रहणं विना न गृह्यत इति बोध्यम्। द्रष्टा बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः। बुद्धेः संवेदनम-र्थाकृतिः तस्याः प्रतिसंवेदनं प्रतिबिम्बस्तद्वान् बुद्धेः साक्षीति फलितम्। एवं च प्रतिबिम्बरूपारोपितक्रियया कल्पितं दर्शनकर्तृत्वं द्रष्टृत्वमस्य, तस्य ज्ञानस्वरूपत्वं च।

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथं च न।
ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः शिवः॥

इत्यादिवाक्यशतानुग्रहेण लाघवतर्कसहकारेण चात्मत्वा-दिरूपव्यतिरेक्यादिलिङ्गैरनुमेयम्। ज्ञानाश्रयत्वे तु धर्मधर्मिणोरुभयोः

कल्पने गौरवम्। अहं जानामीति प्रत्ययस्त्वहङ्कार इति भ्रमघटितान्तः-पातितया ऽप्रामाण्यज्ञानशङ्काऽऽस्कन्दितत्वेन दुर्बल इति बोध्यम्। शुद्धः परिणामित्वाचेतनत्वपदार्थत्वादिधर्मवत्या बुद्धेर्न परमार्थतः सरूपः तेन तद्राहित्यमेवास्य शुद्धत्वम्। प्रत्ययानुपश्यः प्रत्ययं बोद्धु-मनुपश्यति तेन प्रत्ययसमानाकारताऽऽपन्न इवेत्यतो न तस्या अत्यन्तं विरूपः, अनेन द्रष्टरि बुद्धिवृत्तिसादित्वरूपं प्रमातृत्वमप्युक्तम्। एतेनैक्यमेव बुद्धिचैतन्ययोरिति, अत्यन्तवैरूप्ये तच्छायापत्तिरपि कथमिति च परास्तम्। ज्ञानाविषयत्वाद् बुद्धिः परिणामिनी यतो बुद्धेर्विषयो गवादिर्धर्मधर्मिरूपोऽशेषः कदा चिद्वृत्तिव्याप्यत्वरूपज्ञा-नत्ववान्कदा चिदज्ञातश्चेति परिणामित्व एव कदा चित्तच्छायाया-कारत्वतदभावावुपपद्येते इति तस्याः परिणामित्वमनुमीयते। ननु बुद्धावपि विषयप्रतिबिम्बनमेव विषयाकारताऽस्तु तत्कादाचित्कत्वे-नैव ज्ञाताज्ञातविषयत्वमुपपन्नमिति चेन्न। स्वप्नध्यानादौ शाब्द-बोधादौ च विषयासांनिध्येन तत्प्रतिबिम्बासम्भवात् शास्त्रेषु बुद्धौ प्रतिबिम्बवचनं तत्समानाकारपरिणाममात्रपरमिति बोध्यम्। पुरुष-स्य तु सदाज्ञातबुद्धिवृत्तिरूपविषयकत्वमपरिणामित्वमनुमापयति। यदि पुरुषः परिणामी स्यात् तदा जाड्यवशात्कदा चित्तद्रूपेणापरि-णामे पुरुषविषयो बुद्धिवृत्तिरज्ञाताऽपि तिष्ठेत् ततश्च वर्तमानाया अपि घटादिवृत्तेरज्ञातो घटं जानामि न वेत्यादि संदेहः स्यात्, तथा योग्यानुपलब्ध्या घटादिज्ञानाभावनिश्चयश्च न स्याद् अज्ञात-वृत्तिसत्तासम्भवात्। एवं च ज्ञानरूपेण परिणामसिद्धौ तत्कार्येच्छा-कृतिसुखदुःखादृष्टसंस्कारादीनामपि न तद्धर्मत्वं, किं तु बुद्धिधर्म-त्वमेव सामानाधिकरण्यप्रत्ययवत्या कार्य्यकारणभावे लाघवात्। न च प्रलये बुद्धिवृत्तेस्तस्याप्यदर्शनमस्त्येव तदा तस्या एवाभावात् न हि पुरुषविषयो बुद्धिवृत्तिः शब्दादिवद्भवन्ती पुरुषेण गृहीताऽगृहीता च भवति, एवं च प्रलये कैवल्ये च वृत्त्याख्यविषयाभावादेवादर्शनमुपपन्नम्।

एवं परार्थत्वापरार्थत्वरूपमपि तयोर्वैधर्म्यं, तथा हि बुद्धिः स्वभिन्नस्य भोगसाधनत्वरूपपरार्थत्ववती, सहकारिसापेक्षव्यापारकत्वरूपसंहत्यकारित्वात्, शय्याऽऽसनशरीरादिवत्। पुरुषश्च स्वस्य भोगसाधनत्वरूपस्वार्थत्ववान्, उक्तहेत्वभावात्, यन्नैवं तन्नैवं, स एव दृष्टान्तः। बुद्धिरिन्द्रियादिसहकार्यपेक्षा, शय्याऽऽदिकमपि शयनादिकार्ये भूम्यादिसापेक्षं, पुरुषस्य सुखादिप्रकाशनं व्यापार एव न स्वरूपत्वेन नित्यत्वात्। नापि सुखादिसत्त्वे पुरुषस्तत्प्रकाशनार्थं सहकार्यपेक्षः। यत्तु स्वार्थे इति साध्यस्य न परार्थे इति तन्न, भृत्यचेतनस्य स्वामिचेतनार्थत्वदर्शनात्। किञ्च बुद्धिः सुखदुःखमोहात्मकतया त्रिगुणसर्वार्थाध्यवसायकरत्वात्तदाकारतया त्रिगुणमयी तन्मयत्वाच्च पृथिव्यादिवदचेतना पुरुषस्तु मुख्यद्रष्टृबुद्धिसान्निध्येन बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बमात्रतो गौणो द्रष्टा न तु तदाकारपरिणामेन बुद्धिवदत एव गुणानामुपद्रष्टेत्युच्यतेऽतस्त्रिगुणत्वाभावाच्चेतनः। एवं वैधर्म्यवत्त्वाच्च बुद्धेः सरूपः पुरुषोऽतः शुद्ध इति सिद्धं, बुद्धिवैधर्म्ये च सिद्धे इतरपदार्थापेक्षया वैधर्म्यमर्थत एव सिद्धं, नापि तस्या अत्यन्तविरूपः यतो बोद्धुं बुद्धिवृत्तिरूपं प्रत्ययमनु पश्चात्पश्यति बुद्धिद्वारा विषयान्पश्यति तथा पश्यंश्चातदात्माऽपि परमार्थतो बुद्ध्यसरूपोऽपि तत्सरूप इव प्रकाशते, स्फटिक इव जपासरूपः अर्थाकारत्वस्य चाऽर्थग्रहणरूपतया बुद्धिस्थले सिद्धत्वात् प्रतिबिम्बरूपमिथ्यासारूप्येण न पारमार्थिकासारूप्यविरोधः। तदुक्तं पञ्चशिखाचार्यैः "अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिश्चितिर्विकारहेतुसंयोगरूपोपरागापरपर्यायप्रतिसंक्रमरहिता च परिणामिनि स्वविषये बुद्धिरूपेऽर्थप्रतिबिम्बरूपेण संक्रान्तेव तद्वृत्तिविषयाद्याकारामनुपतति चेतनामिव करोति यथा निर्मले जले संक्रान्तोऽपि सूर्यः संक्रान्तप्रतिबिम्बतया संक्रान्त इव, यथा च सूर्यो जलेऽनुपतन् जलं स्वमिव करोति एवं प्राप्तचैतन्योपरागाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया तत्प्रतिबिम्बाद्बाहि-

तया भोक्तृशक्तेर्ज्ञानरूपा वृत्तिर्बुद्धिवृत्त्यविशिष्टेत्याख्यायत इति । एवं च परस्परप्रतिबिम्बाद् द्वयोरपि चेतनत्वसुखादिपरिणामकत्वं साद्रूप्यं प्रत्ययानुपश्यत्वं सिद्धम्,। अनेन सूत्रेण जीवेश्वरसाधारण्येन चिन्मात्रत्वमुक्तं जानामीति प्रत्ययोऽपि संयोगसम्बन्धेनोपपद्यते बुद्धौ ज्ञानाख्यद्रव्यसंयोगसत्त्वाद् अहमितिप्रत्यये चानाद्यविद्यावासनावशाद् अवश्यं बुद्धेरपि भानमस्ति तथाहं जानामीति प्रत्ययेऽहमंशे भ्रमो ज्ञानवत्त्वांशे प्रमा, विदुषां तु तथा प्रत्ययोऽसिद्ध एव । ईश्वरे सर्वज्ञत्वव्यवहारस्तु लोकदृष्ट्या सत्त्वीयसर्ववृत्तिसंयोगेन वेति दिक् ।

अथ द्रष्टरि प्रमाणमाह ।

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

तस्य पुरुषस्यार्थौ भोगापवर्गौ तावेवार्थः प्रयोजनं यस्य स तदर्थः, दृश्यस्यात्मा स्वरूपं तस्य भोगापवर्गफलकमेव न स्वार्थमित्यर्थः । एवञ्च गुणाः परार्थाः, संहत्यकारित्वात्,शय्यादिवदि,त्यनुमानेन तत्सिद्धिरित्युक्तं, तथा हि दृशिरूपस्य पुरुषस्य क्रियेव क्रिया दर्शनं तद्विषयतां प्राप्तं वस्तु दृश्यं भवति दर्शनमेव सर्ववस्तूनां प्रयोजनमिति सर्वसंमतम्, अतः पुरुषार्थमेव दृश्यस्य गुणादेरात्मा स्वरूपं भवति तिष्ठति, न हि परप्रयोजनकं वस्तु परप्रयोजनं विना क्षणमपि तिष्ठतीति पुरुषार्थस्य तत्स्थितिहेतुत्वमिति बोध्यम् । ननु यदि दृश्यस्वरूपं परस्य पुरुषस्य रूपेण दर्शनेन निमित्तेन लब्धात्मकं लब्धसत्ताकं तर्हि भोगापवर्गरूपपुरुषार्थसमूहे कृते सति पुरुषेण न दृश्यत इति स्वरूपत्यागादत्यन्तोच्छेदो गुणानां स्यात् प्रयोजनकारिप्रयोजनसमाप्त्या नाश्यत इति धर्माधर्मादिषु दृष्टम् ।

एवञ्च प्रकृतिनित्यत्वसृष्ट्यादिप्रवाहानुच्छेदादिसिद्धान्तहानिरत आह ।

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

कृतार्थं बुद्ध्या समर्पितार्थमेकं कं चिन्मुक्तपुरुषं प्रति दृश्यं गुणादिकं प्रयोजनाकारणत्वाद्राज्ञो राज्यवन्नष्टमपि सामान्यतो न नष्टं तस्मिन् कृतार्थेऽन्यस्मिन्नकृतार्थे च साधारणत्वादित्यर्थः । कुशलं मुक्तं पुरुषं प्रति नाशं प्राप्तमप्यकुशलानमुक्तपुरुषान्प्रति न कृतार्थमिति तेषां दृशिक्रियां प्रति विषयतामापन्नं परस्य पुरुषस्य रूपेण दर्शनेन लभते एवात्मसत्त्वमित्येवं दृग्दर्शनशक्त्योः पुरुषबुद्ध्योर्नित्यत्वात् शास्त्रेषूक्तस्तयोरनादिः संयोगोऽप्युपपन्नः विनाशित्वे हि गुणानामनादित्वं न घटेत, ततश्च तत्कार्यबुद्धेस्ततश्च बुद्धिपुरुषसंयोगस्येति द्रष्टव्यम् । तदुक्तं पञ्चशिखाचार्य्यैः "धर्मिणां गुणानामनादिसंयोगाद्धर्ममात्राणाम् बुद्ध्यादीनामपि पुरुषेणानादिः संयोग" इति । स च यद्यप्येकस्य महतो मुक्तपुरुषीयस्य संयोगो व्यतीतस्तथाऽपि महदन्तरस्य पुरुषान्तरेणास्तीति नित्योऽप्युच्यते । श्रुतिरपि–

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनाम् भुक्तभोगामजोऽन्यः–

इति श्रुतिसिद्धं प्रकृतिनित्यत्वमेकत्वं पुरुषबहुत्वं चानेन सूत्रेणोक्तम् ।

यथाघटीकुम्भकमण्डलुस्थमाकाशमेकं बहुधा हि भिन्नम् ।
तथा सुबाहुः स च काशिपोऽहमन्ये च देहेषु शरीरभेदैरि-

त्यादिकं तु वै धर्म्यलक्षणाभेदपरसर्वात्मनामवैधर्म्यज्ञानेनैषा परिणामितयोपाध्यभिमाननिवृत्त्या मोक्षसिद्धेः । कानि चित्तु अविभागलक्षणाभेदपराणि, तेनैकस्यैव परमात्मनो मुख्यता सिद्ध्यति जीवात्मपरमात्मनोरखण्डैक्ये बन्धमोक्षानुपपत्तिः । किञ्च । सर्वात्मनामैक्यज्ञानेनाभिमाननिवृत्तेः सम्भवः, एकस्मिन्नेवाकाशेऽवच्छेदकभेदेन शब्दतदभाववद् एकस्मिन्नेवात्मन्यवच्छेदकभेदेन संसारासंसारयोः सम्भवाद् विवेकज्ञानापेक्षणे च तत एवाभिमाननिवृत्तेरैक्यज्ञानस्य न दृष्ट-

द्वारा मोक्षहेतुत्वं स्यात् । जडवर्गेष्वविभागलक्षणाभेदेनोपासनाया आवश्यकत्वत्वेन चेतनवर्गेष्वपि तथैवौचित्याच्चेति दिक् ।

अथ तयोः संयोगस्वरूपमाह ।

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥

स्वशक्तिर्दृश्यं भोग्यतायोग्यत्वात्, स्वामिशक्तिर्द्रष्टा भोक्तृतायोग्यत्वात्, तयोः स्वरूपस्योपलब्धौ हेतुर्यः संयोगविशेषः स एव द्रष्टृदृश्यसंयोगोऽत्र हेयहेतुरुक्त इत्यर्थः । विभुनित्ययोर्द्रष्टृदृश्ययोः संयोगसामान्यस्य प्रलयमोक्षादिसाधारणसार्वकालिकत्वेन हेयाहेतुत्वादिति भावः । स च संयोगविशेषो बुद्धिद्वारकः सर्वदृश्यानां बुद्धिसत्त्वोपारूढत्वाद् "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहु"रिति स्मृतेः । न च भोग्यवृत्तिवासनावत्स्वरूपः स्वस्वामिभाव एव तयोः संबन्धोऽस्तु प्रवाहरूपेण च वासनानामनादित्वं स एव संयोगोऽस्त्विति वाच्यम् । तस्य संयोगस्य वक्ष्यमाणाविद्यावासनाजन्यत्वानुपपत्तेः प्रतिसर्गं प्रकृतिपुरुषयोः श्रूयमाणयोः संयोगविभागयोरनुपपत्तेश्च संयोगसत्त्वेऽपि यथा न परिणामित्वं तथोक्तं प्राक् । तदुक्तं भाष्ये "पुरुषः स्वामी स्वेन दृश्येन तद्दर्शनार्थं संयुक्तो भवति, असंयुक्तस्य दर्शनाभावात् तस्मात् संयोगाद् दृश्यस्वरूपस्योपलब्धिः स भोगः या तु द्रष्टुः स्वरूपोपलब्धिः सोऽपवर्गः । सूत्रे स्वरूपपदं च विवेकख्यातिपर्य्यन्तदर्शनसामान्यस्य संयोगजन्यत्वबोधनाय कृतकृत्यं प्रति प्रयोजनाभावादवस्थानाभावेन दर्शनरूपकार्य्यावसानः संयोग इति दर्शनं द्रष्टृस्वरूपदर्शनं नियोगकारणमित्यप्यनेनैव सूत्रेणार्थादुक्तम् । एवं दर्शनमदर्शनस्य विरोधीत्यतोऽस्य द्रष्टुः दर्शनं संयोगहेतुरित्यप्यर्थादुक्तमेव दर्शनादर्शनयोर्विरोधेन विरुद्धसंयोगवियोगकारणत्वौचित्याद् । ननु दर्शनस्याज्ञानस्य संयोगकारणत्वेऽदर्शनाभावेनैव संयोगनिवृत्त्यात्मकमोक्षसिद्धौ मोक्षे दर्शनस्य हेतुत्वोक्तिरसङ्गता स्यादिति चेन्न । अत्र शास्त्रे गौरवेण दर्शनस्य तत्त्वज्ञानस्य

मोक्षकारणत्वाभावाद् निरोधादिव्यवधानेन मोक्षाव्यवहितपूर्ववर्ति-
त्वस्य ज्ञानेऽभावाच्च । किन्तु वक्ष्यमाणादर्शनाभावादेव यो द्रष्टृदृश्यसं-
योगरूपबन्धस्याभावः स एव मोक्षः । न चैवं दर्शनं वियोगकारणमिति
पूर्वोक्तं विरुध्येत, दर्शनसत्त्वे हि बन्धकारणादर्शननाश इत्येताव-
न्मात्रेण दर्शनस्य तत्त्वज्ञानस्य कैवल्यकारणत्वोक्तेः । एवञ्च मोक्षस्या-
नैमित्तिकत्वमुक्तम् । ननु संयोगकारणत्वेनोक्तेऽदर्शनेऽष्टौ पक्षाः गुणानां
सत्त्वादीनां कार्य्यारम्भणसामर्थ्यरूपोऽधिकारः ज्ञानान्यदथवा कार्य-
विशेषजननशक्तिस्ततोऽपि संसारहेतुसंयोगविशेषस्य जायमानत्वेन
बन्धकत्वेन गुणयोगेनादर्शनशब्दोऽत्र गौण इति केचित् । अदर्शनशब्दे
दर्शनशब्दः करणसाधनः, एवञ्च दृशिरूपाय स्वामिने दर्शितो विषयो
येन तादृशस्य चित्तस्यानुत्पादः स्वस्मिन् दृश्ये शब्दादिवृत्तिरूपे
सूक्ष्मरूपेण विद्यमान एव यस्तद्विषयवृत्त्यभाव इति यावद् इत्यन्ये ।
सत्कार्यवादाभ्युपगमेनानागतावस्थाया भोगापवर्गयोर्गुणेष्ववस्थानमि-
त्यन्ये । अत्रापि पक्षे दर्शनशब्दो गौण एव वक्ष्यमाणसर्वपक्षेष्वप्येवमेव
द्वितीये प्रसज्यप्रतिषेधपरोऽन्येषु पर्युदासपर इति मिश्राः । पञ्चपर्वावि-
द्याप्रलयकाले स्वाश्रयचित्तेन सह गुणेषु निरुद्धा लीना स्वाश्रयचित्तस्यो-
त्पत्तिबीजम् । एवं चाविद्यावासनैवादर्शनमित्यन्ये, ऽयंपक्ष एव सिद्धान्तो
भविष्यति प्रधाननिष्ठसाम्यपरिणामहेतोः स्थितिसंस्कारस्य क्षये सति
महदादिरूपविसदृशपरिणामहेतोर्गतिसंस्कारस्याभिव्यक्तिरेवादर्शनम-
येव प्रकृतिक्षोभद्वारा पुंप्रकृत्योः संयोगजननात् । तदुक्तं प्रधानं स्थित्यर्थे
मेव वर्तमानं चेद् भवेत् स्थितिमात्रेण चेद्वर्तेतेति यावत् तदा विका-
राजनकत्वान्न प्रधानं स्यात् मूलकारणत्वस्यैव प्रधानत्वात् तथा
गतिमात्रेणैव चेद्वर्तेत तदा विकाराणां महदादीनामपि नित्यत्वापत्त्या
अस्य मूलत्वानापत्तौ न प्रधानत्वं स्यात् प्रधीयतेऽनेन कार्यजातमिति
प्रधानम् उभयथा स्थितिगतिभ्यामेव यदाऽस्य वर्तनं तदा प्रधानव्यव-
हारभाग् भवति नान्यथा नायं विचारः प्रधान एव किन्तु कल्पितेषु विका-

रूपेषु कारणान्तरेष्वपि महदादिष्वेव पर्यवसानं विचारः समानः तद्यथा मृदः स्थितिशीलत्वे कदाऽपि घटानुत्पादनेन कारणत्वहानिः गत्येकवृत्तौ मृद्घटयोस्तुल्यतया कार्यकारणव्यवस्थाऽनुपपत्तिरिति । एतेन नास्तिकानां कुर्वद्रूपतावादो निरस्त इत्यन्ये । पुरुषायात्मानं दर्शयितुं या क्षमता तद्रूपा दर्शनशक्तिरेवादर्शनं स च विवेकख्यात्यनुत्पादरूपा संयोगहेतुः तृतीयविकल्पस्यस्य शब्दादिवृत्त्यनुत्पादस्य त्यागान्तता भेदप्रधानस्यात्मख्यापनार्था प्रवृत्तिरिति श्रुतेरित्यन्ये । सर्वबोध्यबोधे समर्थोऽपि पुरुषः प्रधानप्रवृत्तेः प्राग् न पश्यति इत्येकं पुरुषनिष्ठमदर्शनं सर्वकार्याणामुत्पादने समर्थं स्वरूपयोग्यमपि दृश्यं प्रधानं स्वप्रवृत्तेः प्राक् पुरुषेण न दृश्यते इति दृश्यस्य दर्शनविषयत्वाभावरूपं पुरुषस्य दर्शनकर्तृत्वाभावरूपं चोभयनिष्ठमुभयधर्मो दर्शनमेवादर्शनं, यद्यपि जडानां दृश्यानां स्वरूपभूतमेवादर्शनं तथाऽपि पुरुषस्य प्रत्ययबोधमपेक्ष्य तत्तद्विषयतया दृश्यधर्मोऽपि भवति एवं पुरुषस्य निर्धर्मत्वात्सदा प्रकाशरूपत्वाच्चानात्मभूतमधर्मभूतमप्यदर्शनं दृश्यप्रत्ययमपेक्ष्य दृश्यगोचरप्रत्ययाभावेन पुरुषधर्मत्वेनेव लौकिकबुद्ध्या भावत इत्यन्ये । दर्शनं वासनारूपं ज्ञानमेवादर्शनं तस्यापि दृश्यसंयोगहेतुत्वात् न तु भोगापवर्गरूपमनागतावस्थं दर्शनमित्यन्ये । एते सर्वेऽपि पक्षाः पुरुषसामान्यगुणसामान्ये च पुरुषार्थहेतुसंयोगसामान्यं प्रति कारणतायां ज्ञेयाः । यस्तु प्रत्येकं तच्चेतनस्य स्वस्वबुद्धिसंयोगो हेयहेतुः प्रकृतसूत्रे उक्तस्तस्य कारणं चतुर्थपक्षोक्तमदर्शनमेव

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

तस्य द्रष्टृदृश्यसंयोगस्य बुद्धिपुरुषसंयोगद्वारा हेतुर्विपर्ययज्ञानवासनारूपाऽविद्येत्यर्थः । अयं भावः । अविद्याक्षयोत्तरमपि जीवन्मुक्तस्य भोगार्थविषयरूपेण गुणैः संयोगदर्शनान्नाविद्यासामान्यं पुरुषगुणसंयोगहेतुः किन्तूक्तो गुणाधिकारादिरेव स्वस्वबुद्धिसंयोगस्तु जन्मापरनामानाविद्यां विनेति तत्तत्पुरुषतत्तद्बुद्धिसंयोगे तद्द्वारा द-

द्रष्टृदृश्यसंयोगेऽविद्याहेतुत्वेनोच्छेद्या च न गुणाधिकारादिस्तस्य ज्ञानानुच्छेद्यत्वाद् एकस्य पुंसो मुक्तावपि पुरुषान्तरार्थं गुणाधिकारादितादवस्थ्याद् यदेव पुरुषेण शक्योच्छेदं तदेव हेयनिदानमत्र प्रतिपाद्यम्, अन्यथा कालकर्म्मादीनामपि तद्रूपतया प्रतिपाद्यताऽऽपत्तेः । अविद्याऽप्यत्रानात्मन्यात्मबुद्धिमात्रं तस्यैव बुद्धिसंयोगहेतुत्वाद् वक्ष्यमाणविवेकख्यातिनाश्यत्वाच्च तस्याश्च बुद्धिसंयोगजन्यतयोक्तं तद्वासनेति सर्गान्तरीयाविद्यायाः स्वचित्तेन सह निरुद्धायाः प्रधाने या वासना स्थिता तया वासितं प्रधानं तत्पुरुषसंयोगिनीं तादृशीमेव बुद्धिं सृजतीति न दोषोऽनादित्वात् । न च तस्य बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुत्वे न मानं, विपर्ययज्ञानवासनाबलात् पुरुषाख्यातिरूपं कार्य्यनिष्ठान्यतास्वकर्त्तव्यचरमावधिं न प्राप्नोति बुद्धिरतः साधिकारतया पुनरावर्त्तते पुरुषेण संयुज्यते पुरुषान्यताख्यातिपर्य्यन्ता सती सा बुद्धिः परवैराग्योत्पादात् कार्य्यसमाप्तिं प्राप्य चरिताधिकारा निष्पादितकार्य्या निवृत्ताविद्या सती संयोगाख्यबन्धकारणाभावात् न पुनः पुरुषेण संयुज्यत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यास्तद्धेतुत्वसिद्धेः । अत्र कश्चिन्नास्तिको ज्ञानोत्तरं तत्रापरवैराग्येऽसंप्रज्ञातयोगात् मुक्तिमुपहसति खण्डकोपाख्यानेन, यथा कश्चिन्नपुंसको मुग्धया भार्य्ययाऽभिहितः "आर्य्यपुत्रापत्यवती मे भगिनी कुतो नाहं" स तामाह "मृतस्तेऽहमपत्यमुत्पादयिष्यामी"ति, तथा विद्यमानं ज्ञानं चित्तनिवृत्तिरूपं मोक्षं न करोति परवैराग्येण निरुद्धं करिष्यतीति प्रत्याशेति । तत्राचार्य्यदेशीय आह । चित्तनिवृत्तिरेव मोक्ष अदर्शनरूपबन्धकारणस्य ज्ञानान्निवृत्तावदर्शनरूपकारणाभावाद् बुद्धिनिवृत्तेः, नास्माभिर्ज्ञानस्य साक्षान्मोक्षहेतुतोच्यते किन्त्वविद्याख्यादर्शननिवृत्तितत्कार्य्यनिरोधयोगद्वारा । एवञ्च विनष्टस्यापि ज्ञानस्य बुद्धिपुरुषवियोगरूपमोक्षे व्यापारद्वारा कारणत्वमिति तच्च न त्वदु-

त्तोपदेशावसरः । अत्यन्तोपेक्षणीयेऽर्थे संभ्रमेणोत्तरदातृत्वमाचेभ्या स्याचार्यदेशीयत्वम्, उत्तरं तु साध्वेव ।

आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।

स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते—

इति वायुपुराणोक्तः ।

अथ हानव्यूहमाह—

तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तस्या अदर्शनरूपाया अविद्याया अभावाद्विनाशाद् बुद्धिपुरुषसंयोगाभावपूर्वको यो द्रष्टृदृश्यसंयोगाभावः संयोगरूपसम्बन्धस्यात्यन्तिक उपरमस्तद्धानं प्रलयकालीनवियोगव्यावृत्तय आत्यन्तिक इति । एतद् दृशेः पुरुषस्य कैवल्यममिश्रीभावः पुनर्बुद्धिगुणैरसंयोगः प्रतिबिम्बरूपेणासम्बन्ध इत्यर्थः । एवं च दुःखकारणनिवृत्तौ दुःखनिवृत्तिरूपे हाने पुरुषः स्वरूपप्रतिष्ठ इति "तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानमि"त्यनेनोक्तमिति दुःखभोगनिवृत्तिरूपहानं स्वतः पुरुषार्थ इति भावः । सूत्रे संयोगाभावो हानमित्यनेन कार्यकारणयोरभेदोपचाराद् दुःखहानमपि गृहीतम् ।

अथ हानोपायमाह ।

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥

सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययो विवेकख्यातिः साक्षात्कारनिष्ठारूपस्वलाभाय तद्विशेषणमविप्लवेति सा चानिवृत्तमिथ्याज्ञाना प्लवते मिथ्याज्ञानसंस्कारवशात् मिथ्याज्ञानेनान्तराऽन्तराऽभिभूयते, यदा तु साक्षात्कारदशायां सूक्ष्ममिथ्याज्ञानमनागतावस्थं दग्धबीजतुल्यतया वन्ध्यप्रसवसामर्थ्यं जायते विधूतक्लेशाख्यधूलेर्बुद्धिसत्त्वस्य परवशीकारसंज्ञारूपे परे वैशारद्ये परमाणुपरममहत्त्वान्तचित्ताप्रतीघात-

रूपे वर्तमानस्य यो विवेकप्रत्ययप्रवाहो निर्मलो मिथ्याज्ञानाकलुषितो भवति सा विवेकख्यातिरविप्लवेत्युच्यते । सा परसाक्षात्काररूपिणी ज्ञानस्योपायः यतस्तदनन्तरं सूक्ष्मरूपस्य मिथ्याज्ञानस्य दग्धबीजताप्राप्तिस्ततश्च पुनरप्रसव इति । एष विवेकख्यातिरूपश्चित्तनिवृत्तिरूपमोक्षस्य मार्गो ऽतो हानोपायः । ज्ञानेन मोक्षे जनयितव्ये ऽसंप्रज्ञातयोगो ऽपि द्वारमिति न तस्य वैयर्थ्याशङ्का ।

विवेकख्यातेरविप्लवाख्यनिष्ठाया लक्षणमाह ।

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥

तस्य प्रत्युदितस्य विवेकलख्यातिरूपहानोपायस्य प्रान्तभूमिस्वरूपिणी प्रज्ञा परामर्शः सप्तधेत्यर्थः । विपर्ययाख्याविद्यातत्कार्यपापादिरूपाशुद्ध्यात्मकावरणरूपमलापगमाच्चित्तस्य विवेकख्यात्यन्यप्रत्ययानुत्पादे सति परवैराग्यजान्निरोधयोगाद् उत्थानदशायां सप्तप्रकारा प्रज्ञा निष्पन्नज्ञानस्य लिङ्गं भवति, तद्यथा मुमुक्षुहेयं वस्तुपरिज्ञातं साक्षात्कृतं नास्याविशिष्टं पुनर्ज्ञेयमस्तीत्याद्या । हेय हेतवो ऽविद्याकामकर्मादयो विवेकसाक्षात्कारे मया क्षीणाः कृता न पुनरेतेषां क्षेतव्यमस्तीति द्वितीया । अविद्याविक्षेपादुत्पन्नेन निरोधसमाधिना व्युत्थानकाले दुःखहानरूपो मोक्षो मया साक्षात्कृत ईदृशो मे मोक्षो भवितेति परिचितः, असंप्रज्ञातयोगदृष्टान्तेन कैवल्यमपि दृष्टप्रायं न पुनरस्य परं निश्चेतव्यमस्तीति तृतीया । विवेकख्यातिरूपो हानोपायो मया भावितः निष्पादितफलः कृत इति नातः परं भावनीयमस्तीति चतुर्थी एषा चतुर्विधाऽपि प्रज्ञाऽऽत्मतत्त्वरूपान्निमित्तात्पुंसां कार्याद्विमुक्ति र्जीवन्मुक्तिः एषा पुरुषयत्ननिष्पाद्यत्वात्कार्यभूता मुक्तिरित्यप्युच्यते । अथ परममुक्तिरूपा चित्ताद्विमुक्तिस्तु त्रिधा । बुद्धिः

समाप्तभोगापवर्गत्वरूपचरिताधिकारत्ववतीत्याद्या। इयं परवैराग्यरूपा चित्तनाशस्याद्या भूमिका। बुद्धिगुणाः संस्कारसुखदुःखादयो गिरिशिखरकूटात् च्युताः ग्रावाण इवावस्थानुपगमाः स्वकारणे साम्यावस्थत्रिगुणप्रधाने लयाभिमुखास्तेन चित्तेन सहास्तं गच्छन्ति एषा लिङ्गशरीरस्य विनश्यदवस्था द्वितीयभूमिका। न चैषां संस्कारसुखादीनां पुनरुत्पादो भविता पुरुषार्थसमाप्त्या प्रयोजनाभावादिति तृतीया, अस्यामवस्थायां पुरुषो बुद्ध्यादिगुणसंबन्धविशेषशून्यः स्वरूपमात्रज्योतिर्निर्विषयविज्ज्योतिःस्वरूपो मनश्चोपाधिकतमोमालिन्यरहितः केवलाकेवलेषु मुक्तेषु अविभागी भवति इयं चात्यन्तिकफलनिष्पत्तिरूपा विदेहकैवल्यस्य चरमभूमिका, इमां त्रिविधां चित्तभूमिभाविनीमेव जीवन्मुक्तदशायां विशुद्धचित्तो योगी साक्षात्करोति 'एतां सप्तविधां प्रज्ञां निरभिमानतया पश्यन् पुरुषः कुशलः कल्याणः अकल्याणबुद्धिपर्य्यभिमानत्यागादुच्यते बाधितस्यैवाकुशलस्यावस्थानाद् गौणं कुशलत्वमत्र इति जीवन्मुक्तलक्षणं सूत्रेणोक्तं प्रतिप्रसवे चित्तस्यात्यन्तप्रलयेऽपि कुशल इत्येतो दुःखविस्मयादिभिः सत्वादिभिश्चाकुशलगुणैरत्यन्तवियोगाद् अत्र मुख्यं कुशलत्वं यत्तु क्वचित् ज्ञानिनोऽपि गुणातीतत्वमुच्यते तत्तु गुणाभिमानशून्यतामात्रेणेश्वरस्य निर्गुणत्ववत् तत्सिद्धम् अविप्लवाविवेकख्यातिर्हानोपाय इति।

अथ विवेकख्यातेरारुरुक्षुं मन्दाधिकारिणं प्रति साधनमाह

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा-
विवेकख्यातेः ॥ २८ ॥

योगाङ्गान्यष्टौ वक्ष्यमाणानि तेषामनुष्ठानात्पञ्चपर्वणो विपर्ययस्य तत्कार्य-

यापादेश्चाशुद्धिरूपस्यक्षयो नाशस्तनुतारूपस्तस्मिन्सति सम्यक्ज्ञानस्याभिव्यक्तिदीप्तिर्यथा यथा साधनान्यनुष्ठीयन्ते तथा तथाऽशुद्धिस्तनुत्वमापद्यते यथा यथा च क्षीयते तथा तथा तत्क्षयक्रमानुसारिणीज्ञानस्यापिदीप्तिर्विवर्धते सा खल्वेषा विवृद्धिः प्रकर्षमनुभवत्याविवेकख्यातेः सत्वादिरूपगुणजीवेश्वररूपपुरुषयोः स्वरूपविज्ञानपर्यन्तमित्यर्थः दीप्तिश्चाश्रुतामतविशेषग्रहणं श्रवणमननाभ्यां चसामान्यत एव ज्ञानं भवति । एवं च जिज्ञासामात्रद्वारा यमनियमान्तर्गतसर्वकर्मणां ज्ञानहेतुत्वं जिज्ञासानन्तरं च कर्मत्याज्यमनुत्पन्नज्ञानेनापीति चिन्त्यम् अत एव कर्मणा सहितान्ज्ञानात्सम्यग्योगोऽभिजायते ज्ञानं च कर्मसहितं जायते दोषवर्जितमिति कौर्मे ज्ञानसाहित्येन कर्मानुष्ठानमुक्तं ॥ यद्यपि विषयान्तरसञ्चाराख्यप्रतिबन्धनिवृत्तिरूपतयासंप्रज्ञातेविज्ञानकारणं तथाप्यशुद्धिक्षयद्वारा योगाङ्गानुष्ठानस्यैव ज्ञानदीप्तिहेतुत्वं न योगस्येत्यङ्गपदोपादानं तच योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेर्वियोगकारणं असदुत्पादानभ्युपगमात्सत एव न वस्तुनोऽतिशयहेतुः कारणमुच्यते एवं च सत्येवाशुद्धेर्वियोगाख्येनातिशयेन योगाङ्गानां कार्यं यथापर शुच्छेदस्यविवेकख्यातेस्तु प्राप्तिकारणं वर्तमानावस्था विशिष्टायास्तस्याः कारणं उत्पत्तिप्रतिबन्धकनिवर्तनद्वारा यथाधर्मः सुखस्यनतुवैशेषिकाद्यीनामिवोत्पत्ति कारणं अस्माकं निमित्तकारणानां प्रतिबन्धनिवृत्तिकारणत्वसिद्धान्तात् ॥ विवेकख्यात्यादेरुत्पत्तौ च चितमेव कारणं कारणानि च पूर्वा चार्यगणितानि नव उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतमिति ॥ तत्रोत्पत्तिकारणमुपादानकारणं यथा ज्ञानस्य मनःतद्धिज्ञानस्योत्पत्तिरूपातिशये कारणं १ स्थितिकारणं यथा मनसः पुरुषार्थता ॥ भोगापवर्गरूप-

पुरुषार्थसमूहो मनसः स्थितिरूपातिशये कारणं पुरुषार्थसंमाप्तौ मनसः स्वयमेव विलयात् । शरीरस्याहारश्च स्थितिकारणं । २ अभिव्यक्तिकारणं यथारूपस्यालोकः बुद्धिवृत्तिरूपाभिव्यक्तिरूपातिशयेनविशिष्टस्वरूपस्यालोकः कारणं तथा पौरुषेयबोधरूपाभिव्यक्तिरूपातिशयविशिष्टरूपस्य बुद्धिवृत्तिरूपं रूपज्ञानं कारणं ३ विकारकारणं यथा मनसो विषयान्तरं स्वगोचररागादिविकाररूपातिशयेन विशिष्टस्य कारणं यथा वाग्निः वाक्यस्य ४ प्रत्ययस्य प्रामाण्यनिश्चयस्य कारणं यथा शब्दादिना यत्पर्वतेऽग्निज्ञानं जातं तस्य प्रत्ययजनकं धूमज्ञानं आनुमानिकवह्निज्ञानं तु अभिव्यक्त्यैव संगृहीतं ५ प्राप्तिकारणं च योगाङ्गानुष्ठानं विवेकख्यातेः ६ वियोगकारणं तदेवाशुद्धेर्यथोपपादितं ॥ तथा हि कारणानां कार्यप्राप्तिस्वभावः तस्याः कुतश्चित्प्रतिबन्धोऽप्राप्तिः यथा निम्नोपसर्पणस्वभावानामपां प्रतिबन्धः सेतुना तथा बुद्धिसत्वं सुखप्रकाशशीलतयास्वभावतस्तज्जनकं । तमसाधर्मेण च प्रतिबद्धंयोगाङ्गानुष्ठानेन तदपगमेच तत्प्राप्नोति ० निमित्तकारणमात्रमाप्तिकारणे प्रवेशनीयं प्रतिबन्धकनिवृत्तिद्वाराकारणंचाप्तिकारणं ० अन्यत्वकारणं यथा स्वर्णपिण्डस्य स्वर्णकारः कटककुण्डलादिरूपभेदकारणं यद्यप्यसौविकारकारणमपिस्वर्णपिण्डस्य कुण्डलादिरूपविकारकरणात् तथापि कटकविनाशपूर्वकं कुण्डलादीनामुत्पादनादन्यत्वकारणमुच्यते स्वर्णस्य सर्वविकारानुगतत्वेन तदन्यत्वकरणात्स्वर्णपिण्डस्येत्युक्तं कुण्डलं कटकं करोतीत्यादिप्रत्ययश्वाचमानं तथा एकजातीयस्यस्त्रीप्रत्ययस्यस्थ्याकारपरिणतबुद्धिवृत्तेः मूढत्वादिधर्मैरन्यत्वे भिन्नत्वेऽविद्यादिचतुष्टयं कारणं तथा हि कर्तव्याकर्तव्यशून्यतारूपमोहजनकत्वे अविद्याकारणं दुःखजनकत्वे द्वेषः सुखजनकत्वे रागः रागद्वेषमोहशून्यतारूपे माध्यस्थे

तत्त्वज्ञानं कारणं ८ धृतिकारणं यथा आश्रयविषयाः शरीरमिन्द्रियाणां इन्द्रियाणि च शरीरस्य योगक्षेमनिर्वाहकत्वेन धारकाणि एवं पृथिव्यादीनि महाभूतान्याधारतया शरीराणां मनुष्यपशुसूर्यगन्धर्वर्षिलोकस्थानां धारकाणि । एवं महाभूतानि अन्योन्यं सर्वेषां सर्वाणि धारकाणि तद्यथा आकाशं वायोर्धारकं वात्यस च छिद्राकाशस्य धारिकाछिद्रस्य तत्र तन्त्रत्वात् । एवं वायुस्तेजसो धारकः तेजश्चाव्राणमण्डलान्तर्वर्तिवायूनां धरकमित्यादिक्रमेणोन्नेयं । तैर्यग्योनमानुषं दैवतानि च शरीराणि परस्परोपकारकत्वात्परस्परधारकाणि स्थितिहेतुर्हि पुरुषार्थाहारादिर्मनः शरीराद्यविभक्तः सन्तानि स्थापयति धृतिहेतुश्शरीरादिरिन्द्रियादीन्यनुप्रविश्यैव तानि धारयतीति तयोर्विशेषः इत्येवं नवैव कारणानि यथा योगमेतद्रूपैरेव कारणत्वैरविद्याकर्मजीवेश्वरादीनां सर्वकारणत्वप्रतिपादिकाः श्रुत्यादयोव्याख्येयाः । आधुनिकास्तु उत्पाद्यविकार्याप्यसंस्कार्यरूपेण चतुर्विधं कार्यमाहुस्तेषां नवानामत्रैवान्तर्भावः योगाङ्गानुष्ठानं तु द्विधैव कारणत्वं लभते अशुद्धेर्वियोगकारणत्वं विवेकख्यातेः प्राप्तिकारणत्वमिति ।

तत्र योगाङ्गान्याह ।

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान समाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

आद्यपादोक्तान्यन्तरङ्गाणि उत्तमाधिकारिकाणि अभ्यासवैराग्यश्रद्धाप्राणायामादीनि । एतत्पादादावुक्तानि च मध्यमाधिकारिकाणि तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि मध्यमसाधनानि च अत्यन्तबहिरङ्गैरनुक्तैः सह पिण्डीकृत्य योगज्ञानोभयसाधनतया मन्दाधिकारिणं प्रत्यत्रोच्यन्त इत्यपौनरुक्त्यं तत्र वैराग्यस्य नियमान्तर्गत-

सन्तोषे प्रवेशः श्रद्धादीनां च तपआदिषु परिकर्मणां च धारणादिषिके श्रवणमननयोश्च प्रमाणविषयैव ज्ञाने साक्षाद्धेतुत्वमित्याशयेनाशुद्धिक्षयादिद्वारकेषु ज्ञानसाधनेषु न ते गणिते इति बोध्यम् ।

तत्र यमानाह ।

तत्राहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥

आश्रमविहितनित्यकर्माविरोधेन सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहो हिंसा शौचादिषु क्षुद्रजन्तुहिंसाया अपरिहार्यत्वात्तृतीयान्तं । तत्पापक्षालनाय च योगिनां प्राणायामादिकं नित्यत्वेन शास्त्रे उक्तं उत्तरे च यमनियमा अहिंसाप्रयोजनकत्वात् तदविरोधेनैवानुष्ठेयाः अत एव शास्त्रेषु यमनियमादयः सत्यादिभिरहिंसा सिध्यतीति प्रतिपादनाय ते प्रतिपाद्यन्ते । अहिंसानिर्मलीकरणाय च योगिभिस्तेनुष्ठीयन्ते । तदुक्तं स खल्वयं ब्राह्मणो यथा यथा व्रतानि बहूनि समादित्सते तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्त्तमानस्तामेवावदातरूपामहिंसां करोतीति मोक्षधर्मेपि ।

यथा नागपदेन्यानि पदानि पदगामिनां ।
एवं सर्वमहिंसायां धर्मार्थमपि धीयते ॥

इति सत्यं यथा दृष्टं श्रुतमनुमितं तथा वाक् तथा तात्पर्ययुक्तं मनश्च । दर्शनादीनां प्रमात्वमपि विवक्षितं अज्ञाननिमित्तकपापान्तरवत् भ्रान्तिनिमित्तकासत्यस्यापि पापत्वात् । यदा च दृष्टार्थे विपरीतार्थबोधने मनसस्तात्पर्यं तदा यथार्थापि वागसत्यैव यथाऽश्वत्थामा हत इति युधिष्ठिरवाक्ये तत्र गजविषये वाक्यस्य सत्यत्वेपि मनसो न सत्यत्वं दृष्टविपरीतद्रोणपुत्रहननबोधने तात्पर्याद् अतो मनश्चेति यदि परत्र पुरुषे स्वबोधसंक्रान्तये स्वबोधसदृशबोधजननाय या वागुक्ता सा यदि न विपरीतार्थबोधनेच्छया

प्रयुक्तत्वरूपवञ्चितत्ववती नापि भ्रमेण प्रयुक्ता नापि अप्रसिद्धपदादि-भिर्बोधजननाक्षमा स्याल्लोकहिताय च स्यात्तदा सत्या स्वविनोदार्थेङ्गीतेः परस्यबोधाजननेऽपि नासत्यत्वमतः परचेत्यादि चतुर्थ्यन्तं । सर्वभूतोपकारार्थं ब्रह्मणा निर्मिता एषा वाक् न भूतोपघाताय भवति यदि चैवमप्यभिधीयमाना भूतोपघातपरैव स्यान्न सत्या स्यात् पापकजनकत्वादतो लोकहितायेत्युक्तं यथा दस्युभिस्सार्थगमनं पृष्टस्य सार्थगमनाभिधानं तेन हि पुण्यवत्प्रतीयमानेन पुण्यसदृशेन कष्टं तमो नरकमेव प्राप्नुयात् । तस्मात्परीक्ष्यसर्वभूतहितं सत्यं ब्रूयात् असत्यान्निवर्त्तेत । निवृत्तावपि भूतोपघातप्रसङ्गे तदपिब्रूयादिति तत्वं अस्तेयं स्तेयान्निवृत्तिः स्तेयं चाशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणं प्रतिग्रहव्यावृत्तयेऽशास्त्रपूर्वकमिति स्वीकरणं च भ्रमसाधारणं ममेतिबुद्धिमात्रं तन्निवृत्तिस्तचास्पृहारूपाऽस्तेयं । ब्रह्मचर्यं गुप्तेंद्रियस्योपस्थसंयमः उपस्थविषये सर्वेन्द्रियोपरम इति यावत् मैथुनस्य स्मरणकीर्तनकेलिप्रेक्षणगुह्यभाषणसंकल्पाध्यवसायक्रियानिवृत्तिरूपाष्टाङ्गत्वात् प्रेक्षणं रागपूर्वकं दर्शनं अपरिग्रहः विषयाणामर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसारूपदोषदर्शनादस्वीकरणम् दम्भाशक्त्यादिनिमित्तकस्वीकारवारणाय पञ्चम्यन्तं हिंसा चात्र दातॄणां प्रतिग्रहीत्रन्तराणां च द्रष्टव्या ।

यमानां विशेषमाह ।

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः
सार्वभौमा महाव्रतं ॥ ३१ ॥

तत्र अहिंसा जात्यवच्छिन्ना मत्स्यबन्धकस्य मत्स्येष्वेव नान्यत्र हिंसा जात्या मत्स्यत्वादिना परम्परयावच्छिन्ना मत्स्यादाति-

रिक्तस्याहिंसा। एवमुत्तरत्रापि परम्परयैवावच्छिन्नत्वं बोध्यं सैवदेशावच्छिन्ना न तीर्थे हनिष्यामीति सैव कालावच्छिन्ना न चतुर्दश्यां न पुण्येऽहनि हनिष्यामीति। एवं त्रिभिर्जात्याद्यवच्छेदैः परम्परया शून्यस्य पुरुषस्य देवब्राह्मणार्थे हनिष्यामि नान्यथेत्येवं संकेतावच्छिन्ना समयावच्छिन्ना। समयः सङ्केतः यथा वा क्षत्रियाणां युद्धे एव हिंसा नान्यत्रेति। एवं सत्यादीनामपि जात्याद्यनवच्छिन्नत्वमूह्यं। एवमेभिर्जात्यादिभिरनवच्छिन्ना अहिंसादयः सर्वथैव परिपालनीयाः। एवं पालिताश्च ते सर्वभूमिषु जात्याद्युक्तसर्वविषयेषु सर्वथा विदिता अविदितव्यभिचाराः सार्वभौमाः सन्तो महाव्रतसंज्ञकाः संज्ञाफलं च प्रकृष्टयोगिनामनुष्ठानं। नन्वेवं वैधहिंसानामपि परित्यागे प्रत्यवायः उत्पन्नात्मजिज्ञासस्यान्तर्यागरूपनित्यकर्मानुष्ठानेनैवाप्रत्यवायात्।

बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं कर्म वैदिकं।

तयोरन्यतमत्कुर्यान्नित्यं कर्म यथा विधीति—

वसिष्ठोक्तेः, ।

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज् ज्ञानयज्ञः परं तपेति।

गीतोक्तेश्च, भाष्यकृताऽग्रे वैधहिंसाया अपि पापहेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेति दिक्।

नियमानाह।

शौचसन्तोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः॥ ३२॥

शौचं स्थूलशरीरस्य मृज्जलादिजनितं मेध्यगोमूत्रयवाग्वादिभक्षणोपवासादिरूपं तज्जन्यत्वाद् बाह्यं। चित्तस्य सत्त्वस्वभावस्य रागद्वेषादिरूपमलानां मैत्र्यादिना प्रक्षालनमाभ्यन्तरं सन्तोषः सत्या-

वश्यकप्राप्तया चानिरीहकसंनिहितसाधनादधिकस्यालिप्सा। तयोर्नि-र्द्वंषं द्वन्द्वसहिष्णुता द्वन्द्वं च क्षुत्पिपासे। यद्यपि शीतोष्णादिव-न्नानयोः परस्परं विरोधस्तथापि पारिभाषिकद्वन्द्वता बोध्या। तथा शीतोष्णे स्थानासने। स्थानमूर्ध्वावस्थानं आसनमुपवेशनं काष्ठमौ-नाकारमौने च काष्ठमौनमिङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनं। आकार-मौनं त्ववचनमात्रं एतानि च शास्त्रोक्तव्रतेनैव सोढव्यानि न तु वृथा॥ व्रतानि चैषां यथायोगं कृच्छ्रचान्द्रायणसान्तपनादीनि॥ स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राध्ययनं प्रणवजपो वा। ईश्वरप्रणिधानं परमगुरौ तस्मिन्सर्वकर्मार्पणं तच्च व्याख्यातं तेष्वीश्वरप्रणिधानं मुख्यो नियमः निर्विघ्नपरमात्मयोगहेतुत्वात् तदुक्तं, ।

शय्यासनस्थोऽथ पथि व्रजन्वा स्वस्थः परिक्षीणवितर्कजालः ।
संसारबीजक्षयमीक्षमाणः स्यान्नित्ययुक्तो मृतभोगभागीति,

ईश्वरप्रणिधानजतदनुग्रहेण सदैव योगयुक्तः स्यादिति वाक्यार्थः स्वस्थः परमात्मनिष्ठः परमात्मार्पितकर्मणां मुख्यतस्त-द्योगस्यैव फलत्वौचित्यात्॥ वक्ष्यमाणं वितर्कजालं वक्ष्यमाणप्रति-पक्षभावनां विनापि परिक्षीणं यस्य सः संसारबीजानां संस्कारादीनां क्षयमनुदिनमुपलभमानः अमृतेत्यादेर्जीवन्मुक्तिसुखानुभवितेत्यर्थः एवं भूतो नित्ययुक्तः स्यादित्यर्थः न केवलमस्येश्वरार्पितकर्मण ऐश्वरयोग एव भवति किं तु तद्वारा पूर्णत्वादिना जीवतत्त्वसाक्षा-त्कारोपि तदुक्तं प्राक् "ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यन्तरायाभाव-श्चे"ति यज्ञदानदेवद्विजपूजाऽभयदानादेरच तपस्यन्तर्भावः अथ देवब्राह्मणार्थेहिंसाया अपि त्याज्यत्वात्तया प्रकृष्टयोगिनां बाह्यक-र्माभावसिद्धिः नियमानां प्रतिनियतदेशकालाद्यवच्छिन्नतया सार्व-

भीमत्वासम्भवान्महाव्रतत्वं नोक्तं यमानां त्वभावरूपतया तदनवच्छिन्नत्वसम्भवः यमनियमयोर्यमानां निवृत्तिरूपत्वेन शक्यसंपादनत्वेन त एव परमहंसानामावश्यकाः नियमास्तु प्रवृत्तिरूपतया योगान्तरायत्वान्नावश्यकाः।

यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान्मत्परः क्वचिदिति।

स्मृतेश्च ॥

एषामन्तरायैर्विघ्नप्राप्तावुपायमाह।

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनं ॥ ३३ ॥

विपरीतास्तर्का विचारा येषु ते वितर्का हिंसादयः यथा हनिष्याम्यहमपकारिणमनृतं वक्ष्यामि द्रव्यमप्यन्यस्य स्वीकरिष्यामि दारेषु चास्य व्यवायी भविष्यामि परिग्रहेषु चास्य स्वामी भविष्यामीति। एवं त्यक्ष्याम्यहं शौचादिकमिति नियमविषये वितर्कः। एवमासनादिकं त्यक्ष्ये प्राणायामांस्त्यक्ष्ये इत्यादिरुत्तरविषयो वितर्कः। एवमुन्मार्गाभिमुखेन हिंसादिविषयेण वितर्कज्वरेणातिज्वलितेन बाध्यमानो योगी वितर्कप्रतिपक्षान् दुःखफलकत्वादीन्विभावयेत् तद्यथा घोरेषु संसाराङ्गारेषु पुनःपुनरावृत्त्या पापच्यमानेन मया शरणमुपागतः सर्वभूताभयप्रदानेन योगधर्मः स खल्वहं तन्त्यक्त्वा तान् दुःखदान् वितर्कान् हिंसादीन् पुनराददानस्तुल्यः श्ववृत्तेनेति। यथा श्वा वान्तावलेही तथा त्यक्तस्य पुनरादातेति दुःखफलकत्वचिन्तनेऽस्य तात्पर्यम्।

इदानीं वितर्कान् तत्प्रतिपक्षान् तच्चिन्तनं चाह॥

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनं ॥ ३४ ॥

हिंसादय इति वितर्काणां स्वरूपकथनं तत्र हिंसा कृता कारिता परैः क्रियमाणा साधुसाध्वित्येवमनुमोदितेति त्रिधा। एकैका पुनस्त्रिधा मांसचर्मादिविषयेण लोभेन अपकृतमनेनेत्येवं क्रोधेन, यज्ञाद्यर्थहिंसया निर्दोषो धर्मो भविष्यतीत्येवं मोहेन, चेति । मृदुमध्याधिमात्रत्वं हिंसादिविशेषणं सूत्रे तथा पिलोभादिमृदुत्वादिनैव तेषां तत्वं लोभक्रोधमोहाश्च त्रिविधाः मृदुमध्याधिमात्रा इत्येवं सप्तविंशतिर्भेदा हिंसायाः सूत्रोक्ताः पूर्वपादोक्तन्यायेनान्ये पिभवन्ति मृदुमृदुर्मध्यमृदु स्तीव्रमृदुरिति मृदुस्त्रिधा । एवं मध्याधिमात्रावपीत्येवमेकाशीतिभेदाः तीव्रत्वमतीवतीव्रमात्रत्वं। सा पुनर्मत्स्यानामेवेत्येवं नियमेनैकत्र दिवसे स्थावरस्य वा जङ्गमस्य वान्यतरस्यैव हिंसेत्येवं विकल्पेन स्थावरजङ्गमयोरुभयोरपीत्येवं समुच्चयेनेत्येवं प्राणभृतां हिंसकानां हिंस्यानां चानन्तत्वान्नियमादीनामनन्तप्रकारत्वात्तेरसंख्येया भवति । एवं हिंसायामिवानृतादिष्वपि कृताकारितादिभेदा योजनीयाः ते च दुःखं चाज्ञानं मोहश्च तावनन्तं फलं येषां तादृशा इति प्रतिपक्षभावनं दुःखादिफलकत्वं प्रतिपक्षः । ननु कथं हिंसादीनां तत्फलकत्वमिति चेत् शृणु । तत्राधर्मतस्तमःसमुद्रेके सति हिंसकः प्रथमं वध्यवीर्य्यं बलान्नियमयति सङ्कोचयति शस्त्रनियोजनादिना ततः शस्त्रादिनिपातेन दुःखयति ततो जीवितान्मोचयतीति त्रिधा हिंसा कृतस्त्रिप्रकारं दुःखं हन्ता प्राप्नोति तथा हि परस्य वीर्याक्षेपादस्य हन्तुरपि चेतनाचेतनमुपकरणंस्त्रीपुत्रधनादिकं क्षीणवीर्यं कार्याक्षमं भवति तथा परस्य शस्त्रपातादिना, दुःखोत्पादाद्धन्तापि नरकतिर्यक्प्रेतादिषु पाशशस्त्रादिना दुःखमनुभवति तथा प्राणवियोजनात् हन्ताऽपि प्रतिक्षणं

जीवितात्यये संमोहमयींरोगमयींमरणावस्थामापन्नो मरणमिच्छन्नपि दुःखरूपविपाकस्य प्रतिनियतजन्मादिभोग्यत्वात्तदलभमानः कथं कथमपि जीवति किं च ईश्वरांशजीवे द्वेषेणेश्वरस्याप्यस्मिंद्वेषो भवति पितुरिव दुष्टे पुत्रे तदुक्तं।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिष्विति।

यदि तु पुण्यकर्मरूपस्य सुखबीजस्य चित्तभूमावावापे तेन सहावापं गता हिंसा भवेद् यथा धान्यबीजवापेतेन सह तृण-बीजावापः तदा तत्र सुखप्राप्तावप्यल्पायुर्भवेत्। नर्वाहिंसन्सर्वभूता-न्यन्यत्रतीर्थेभ्यस्तस्माद्यज्ञे वधो ऽवध इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्वैधहिं-सातिरिक्तहिंसाया एव प्रतिषेधात् कथं वैधहिंसाया अनिष्टसाधन-त्वमिति चेन्न। विध्यर्थप्रेरणाया ऽनिष्टाननुबन्धित्वानाक्षेपाद् राज-त्वादिप्रापककर्मणां गर्भवासजन्माद्यनर्थहेतुतायाः सर्वसंमतत्वात्। नापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य। पुरुषभेदेन बलवत्त्वस्याप्यव-स्थितत्वात्। सर्वमेव दुःखं विवेकिन इत्युक्तेः किं च तदाक्षेपेऽपि यज्ञादिनान्तरीयकहिंसायाः सामान्यतो ऽनिष्टजनकत्वश्रुत्यविरोधः अपि चावैधहिंसात्यागस्य स्वर्गा ऽदिसाधनताबोधकविधिभिर्वैधहिं-सायाः स्वर्गादिसाधनताबोधकविधिभिश्च सह हिंसायामृत्स्वाद्यनि-ष्टहेतुताबोधकश्रुतिस्मृतीनां नास्त्येव विरोधो येन तयोः सङ्कोचः कल्प्येत अतो युक्तं पुण्यावापगतानां हिंसानामनिष्टहेतुत्वं पुण्या-वापगताहिंसास्वपि युधिष्ठिरादीनां प्रायश्चित्तश्रवणादिदमेव युक्तं। वधोऽवध इत्यादिकं तु यथाभासतापरमिति दिक्। एवमनृतादि-ष्वपि दुःखाज्ञानफलकत्वमसम्भवि मरणादिकं विहाय योज्यं एवं वितर्काणां नियतमेवमनिष्टं कार्यं भावयन् योगीवितर्केषु न मनो दध्यात् प्रतिपक्षभावनाहेतोर्हातुमर्हावितर्का यदास्य योगिनो विष-

यत्सान्निध्येप्यप्रवश्यस्वभावा भवन्ति तदा वितर्कहानिकृतमैश्वर्यसि-द्धसूचकं यमादिनिष्पत्तिसूचकं भवति तत्तन्निष्पत्त्यवधारणे च तत्तद्भूमिषु यत्नं विहाय भूमिकान्तरे योगी यत्नमातिष्ठेदित्येतत्प्रतिपादनाय ।

तत्सिद्धीराह ।

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

प्रतिष्ठास्थैर्ये उक्तवितर्कैरसंस्पर्श इति यावत् । तस्यां सत्यां तत्संनिधिस्थानां सर्वप्राणिनां सर्पनकुलादीनामन्योन्यं वैरत्यागो भवतीत्यर्थः ।

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वं ॥ ३६ ॥

सर्वप्राणिनां भवतीति शेषः क्रिया यज्ञादिजो धर्मस्तत्फलं स्वर्गादि तयोराश्रयत्वं सर्वप्राणिनां सत्यप्रतिष्ठस्य वचनाद्भवतीत्यर्थः धार्मिको भूया इति वचनात्संबोध्यधार्मिको भवति । स्वर्गं प्राप्नुहीतिवचनात्स्वर्गं प्राप्नोति । एवं प्रकारेणास्य वागमोघा सत्या भवति मनश्च तथा भवतीति भावः ।

अस्तेयप्रतिष्ठायां रत्नोपस्थानं ॥ ३७ ॥

सर्वदिग्भ्यो रत्नोपस्थानं भवतीत्यर्थः ।

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

वीर्यं शक्तिविशेषः यस्य शक्तिविशेषस्यालाभात् प्रतीघातवर्जितान् गुणान् ज्ञानक्रियाशक्तिं वर्धयति तथासिद्धश्च स्वयं ज्ञानी भूत्वा शिष्येषु ज्ञानाधाने समर्थश्च भवतीत्यर्थः ।

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासंबोधः ॥ ३९ ॥

अपूर्वेण देहेन्द्रियादिसंघातेन ज्ञानहेतुः सम्बन्धो जन्म तस्य कथंता किंप्रकारता तयोः संबोधः साक्षात्कारः कोऽहमासं

कथमहमासमित्यतीतजन्मनः स्वरूपप्रकारयोर्जिज्ञासा किं स्विदिदं कथं वेदमिति वर्त्तमानस्य तयोः सा के वा भविष्यामः कथं वा भविष्याम इति भाविनस्तयोः सा इत्येवं पूर्वापरान्तमध्येषु भूतभविष्यद्वर्त्तमानेषु जन्मसु अस्य योगिनो जिज्ञासोत्पन्नमात्रैव स्वरूपेण स्वविषयेण ज्ञानेनोपावर्त्तते विशिष्टा भवति नास्यत्र साधनापेक्षेत्यर्थः ।

अथ नियमसिद्धीराह ।

शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

शौचात् शौचस्थैर्यात् जुगुप्सा कुत्सा अशुचित्वदोषस्याशेषतः साक्षात्कार इति यावत् । स्वाङ्गे पूर्वमल्पजुगुप्सायां मृज्जलाभ्यां मेध्याशनेन च शौचं कुर्वाणो दिने दिनेऽधिककायदोषदर्शी कायेऽप्रीतिमान्भवन्ति । किं च कायस्वभावज्ञो मज्जलादिभिः । क्षालयन्नपि तच्छुद्धिमपश्यन् तमपि कायं जिहासुः परकायैरत्यन्तमेवाप्रयतैः सुतरां न संसृज्यत इत्यर्थः ।

अन्तःशौचस्य सिद्धिमाह ।

सत्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शन योग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

भवन्तीति शेषः शुचेः क्षालितमलस्य बुद्धिसत्वस्य चित्तस्यादौ सत्वशुद्धिः सत्वोद्रेको भवति । ततः सौमनस्यं प्रीतिः स्वत एवानंदो जायते । ततोऽविक्षेपादैकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्तत आत्मदर्शनयोग्यत्वं भवतीत्यर्थः ।

सन्तोषादनुत्तमसुखलाभः ॥ ४२ ॥

सन्तोषस्तृष्णाक्षयस्तत्स्थैर्यात् नास्त्युत्तमं सुखं यस्मात्तादृशस्य सुखस्य लाभो भवतीत्यर्थः तृष्णारूपप्रतिबन्धापगमे चित्तस्य स्वाभा-

विकसत्वाधिक्यनिमित्तिका सुखस्वभावता स्वत एवाविर्भवति न तु तत्सुखे विषयापेक्षेति तन्निर्विषयं शान्तिसुखमात्मसुखमित्युच्यते । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण । आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति,, श्रुतेः । ईश्वरस्य पूर्णकामत्वात् श्रोत्रियस्य च ज्ञानेन कामक्षयादुभयोरपि वैतृष्ण्यस्य तुल्यतया समानं सुखमिति श्रुत्याशयः बुद्धेः सत्वात्मकतया सुखस्वभावतया जीवेऽपि नित्यं सुखमिदमेव गीयते । स्वाभाविकस्य यावद्द्रव्यभावित्वात् तमसापिहितत्वाच्च न सदाभिव्यक्तिः सन्तोषाभिव्यक्तसुखस्यानुत्तमत्वे स्मृतिः ।

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामिति ॥

कामसुखं विषयजं दिव्यं सङ्कल्पमात्रोत्थं तृष्णाक्षयसुखं तृष्णाक्षयाभिव्यक्तसुखं विदेहकैवल्ये सुखशब्दानि दुःखनिवृत्त्या गौणानि । ईश्वरेणाविभागात्तत्सुखसाक्षितापराणीवेति दिक् ।

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥

उत्पद्यमानमेव तप अधर्मादितामसगुणरूपाशुद्धिरूपाणि मायावरणमलं दूरीकरोति तदावरणमलापगमाच्च कायसिद्धिरणिमाद्या इन्द्रियसिद्धिर्दूराच्छ्रवणाद्येति अर्थः ।

स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः ॥ ४४ ॥

सम्प्रयोगो दर्शनं द्रष्टुमिच्छा विषया ऋषयो देवाः सिद्धाश्च स्वाध्यायशीलस्य दर्शनं गच्छन्ति कार्ये चास्य वर्तन्त इति ।

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

ईश्वरेर्पितसर्वव्यापारस्य समाधेर्योगस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्यया सर्वं देशान्तरदेहान्तरकालान्तरस्थमपि ईप्सितं ध्येयं यथार्थमेव जानाति गुरुवाक्यादितः श्रवणमननयोरविपर्ययो भवति ततोऽस्य

योगिनः प्रज्ञा समाधिकालेऽपि यथार्थमेव जानाति। न चेवमीश्वरप्रणिधानादेव योगनिष्पत्तावितराङ्गवैयर्थ्यं अन्येषामेतत्सम्पादनद्वारा योगाङ्गत्वाद् अत ईश्वरप्रणिधानस्य मुख्यतो योगसाधकत्वं बोध्यं।

अथासनमाह।

स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

स्थिरं निश्चलं सुखकरं च यत्तदासनं आस्यतेऽनेन प्रकारेणेत्यासनं तच्चयपासनं अङ्गुष्ठावन्निबध्नीयात्। हस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु।

ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्र कृत्वा पादतले उभे इति।
एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरौ च संस्थितः॥
इतरस्मिंस्तथा पादं वीरासनमुदाहृतं।
अस्यैवार्धमर्धासनमुच्यते ॥ २ ॥
गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत्।
पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बध्वा सुनिश्चलः॥
भद्रासनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविषापहं ॥ ३ ॥
जानूर्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे।
ऋजुकायः सुखासीनः स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥

दण्डासने उपविश्य श्लिष्टाङ्गुलिकौ श्लिष्टगुल्फौ भूमिश्लिष्टजङ्घोरुपादौ प्रसार्य दंडवच्छयनं। सोपाश्रयं योगपट्टयोगेनोपवेशनपूर्वकं जानुप्रसारितबाहोः शयनं क्रौञ्चनिषदनोष्ट्रनिषदने तेषामुपविष्टानां संस्थानदर्शनात्प्रत्येतव्येजान्वोरुपरि हस्तौ कृत्वा कायशिरोग्रीवाणामवक्रभावेनावस्थानं समसंस्थानं। स्थिरसुखं च सूत्रोक्तं यथासुखमिति तदर्थः यावन्त्यो जीवजातयस्तेषां यादृशान्युपवेशनानि तावन्त्यासनानीति संक्षेपः।

आसनस्थैर्योपायमाह ।

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

आसनस्थैर्यं भवतीति शेषः प्रयत्नोपरमे सति कंपरूपाङ्गेजपाभावात् स्थिरं भवत्यासनं । बहुव्यापारोत्तरं क्रियमाणमासनमंगकंपनान्न स्थिरं बहुव्यापारोत्तरमपि अनंते पृथिवीधारिणि स्थिरे शेषनागे समापन्नं तद्धारणया तदात्मतापन्नं चित्तमासनस्थैर्यं निष्पादयति तच्च तदनुग्रहात्सजातीयभावनाददृष्टवशाद्वेत्यन्यदेतत् ।

आसनप्रतिष्ठायां सिद्धिमाह ।

ततो द्वंद्वानभिघातः ॥ ४८ ॥

शीतोष्णादिभिर्द्वन्द्वैरासनजयान्नाभिभूयते ।

क्रमप्राप्तं प्राणायाममाह ॥

तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥

सत्यासने बाह्यस्य वायोराचमनमन्तः प्रवेशः श्वासः कोष्ठ्यस्य वायोर्निःसरणं प्रश्वासस्तयोर्गतिविच्छेदः प्राणायाम इत्यर्थः स्वाभाविकश्वासप्रश्वासयोरभाव इति यावत् स च रेचकपूरककुम्भकेषु सर्वेष्वेवानुगतः तत्र प्रथमभूमिकायां त्रयाणां पौर्वापर्येण सहानुष्ठानं अत एव त्रिभिर्मिलित्वा एकः प्राणायाम इत्युक्तं ।

प्राणायामस्तु विज्ञेयो रेचकपूरककुम्भकैरिति ।

पश्चात् ।

रेचकं पूरकं त्यक्त्वा सुखं यद्वायुधारणं ।

प्राणायामोऽयमित्युक्तः सर्वैः केवलकुम्भक ।

इत्युक्तः केवलकुम्भकरूपोऽपि स इति बोध्यः ।

तस्यावान्तरभेदानाह ।

बाह्याभ्यन्तरस्तंभवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

यत्र गतिविच्छेदरूपे प्राणायामे प्रश्वासेन रेचनेन यो गत्यभावः स बाह्यवृत्तिः प्राणायामो रेचको नाम । यत्र श्वासेन पूरकेण गत्यभावः स आभ्यन्तरवृत्तिः प्राणायामः पूरकनामा यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोरभ्यासनिरपेक्षात्सकृत्प्रयत्नादभावः स स्तंभवृत्तिः कुम्भकनामा । शुद्धकुम्भकरूपस्य चतुर्थप्राणायामस्य व्यावृत्तये सकृत्प्रयत्नादित्कुम्भके यथा तप्ते उपले न्यस्तं जलं सर्वतः संकोचमापद्यते तथाबाह्याभ्यन्तरयोर्द्वयोरपि युगपत् गत्यभावेन संकोचरूपस्तम्भो भवति इत्येवंविविधोप्यसौ देशेन परिदृष्टः एतावता देशेन रेचकादिः कर्त्तव्य इत्येवं संधारितः तद्यथा नासाग्रात्प्रादेशद्वदाशांगुलहस्तादान्यतमपरिमितो बाह्यदेशो रेचकस्य विषयः स चेषीकात् लादिक्रियया निश्चेयः पूरकस्य चापादतलमस्तकमाभ्यन्तरो विषयः स च । पिपीलिकास्पर्शसदृशस्पर्शेन निश्चेयः कुम्भकस्य तु रेचकपूरकयोर्बाह्याभ्यन्तरदेशो समुच्चितो विषयः उभयत्रैव प्राणस्य विलयात् । स च तूलस्य क्रियायां उक्तस्पर्शस्य चानुपलब्ध्यानिश्चेयः तथा कालेन परिदृष्टः क्षणानामियतावधारणेनावच्छिन्नः एतावद्भिः क्षणै रेचकादिः कार्य इत्येवं नियमितः निमेषावच्छिन्नकालस्य चतुर्थो भागः क्षणः तथा संख्यापरिदृष्टः मात्राणां द्वादशादिसंख्याभिरवधारितः । यद्यपि संख्याभिरपि कालनियम एव तथापि प्रकारभेदाद्भेदः यत्र हि शंखध्वन्यादिना कालनियमः क्रियते स कालपरिदृष्टः यत्र वक्ष्यमाणमात्रासंख्याभिः कालनियमः क्रियते स संख्यापरिदृष्ट इति तत्र मात्रानिमेषोन्मेषावच्छिन्नः कालः लघ्वक्षरावच्छिन्नो वा स्वजानुमण्डलं त्रिःपरामृश्य छोटिकावच्छिन्नो वा । श्वासक्रियावच्छिन्नो वा प्रणवोच्चार-

मात्रावच्छिन्नकाल इत्यन्ये । तत्र त्रयोऽपि द्वादशमात्रावच्छिन्ना इत्यधमः पक्षः । षोडशमात्रावच्छिन्नः पूरकः, चतुःषष्टिमात्रावच्छिन्नः कुम्भकः, द्वात्रिंशन्मात्रावच्छिन्नो रेचक, इति वशिष्ठसंहितायाम् । तेषु क्रमेणो-कारमकाराकारमूर्त्तीनां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां ध्यानमप्युक्तं तत्रैव । तदुक्तं भाष्ये एतावद्भिः षोडशादिभिर्मात्राह्रूपैर्निमेषोन्मेषणादिभिः पूरकाख्य-श्वासप्रवेशरूपः प्रथम उद्घातः, प्रथमं वायोरुद्धननं गतिनिरोधः । एवं प्रथमोद्घातनिगृहीतस्य स्तम्भितस्य वायोश्चतुःषष्ट्यादिमात्रावच्छिन्नः कुम्भको द्वितीय उद्घातः । एवं तृतीयो द्वात्रिंशदादिमात्रावच्छिन्नोऽर्थाद्रेचकः । अत्र भाष्ये प्रथमादिशब्दैः पूरकादिविषये क्रमवचनात्तेषां पाठक्रमोऽनुष्ठाने नादर्त्तव्य इत्युक्तम् । अत एव पूरककुम्भकरेचक इत्येवानुष्ठानक्रमः शिष्टानां विकल्पो वा । एवं मृदुमध्यतीव्रभेदा अप्यस्य द्रष्टव्याः । त्रिष्वपि द्वादशमात्रो मृदुः, त्रिष्वपि चतुर्विंशतिमात्रो मध्यः, त्रिष्वपि षट्त्रिंशन्मात्रस्तीव्र, इति केचित् । षट्त्रिंशन्मात्रो मन्दः तद्द्विगुणो मध्यस्त्रिगुणस्तीव्र इति मिश्राः । एवं संख्यावृद्ध्या तीव्रतरत्वाद्यप्युन्नेयम् । अत्र देशकालसंख्याभिः परिच्छेदे ऐच्छिको विकल्पो न तु समुच्चयः, समुच्चयानुष्ठाने तु फलभूमेति बोध्यम् । सोऽयं पूरक-रेचककुम्भकरूपो देशकालाद्यवधारणैरभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञको भवति अभ्यासेन कालवृद्ध्या दीर्घकालव्यापित्वेन दीर्घो भवति वायुसंचार-स्यातिसूक्ष्मतया सूक्ष्मश्च भवति । दीर्घसूक्ष्म इति कर्मधारयः अभ्यस्त इति चार्थात्सिद्धम् ।

एवं रेचकपूरककुम्भकरूपं भेदत्रयमुक्त्वा प्राणायामस्य, चतुर्थ-भेदमाह ।

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

बाह्याभ्यन्तरविषयौ बाह्याभ्यन्तरवृत्ती पूर्वसूत्रोक्तौ रेचकपूरकौ तयोराक्षेपी तावतिक्रम्य स्वयमेव वर्तमानः, एवं भूतो यः प्राणायामः केवलकुम्भकरूपः स चतुर्थ इत्यर्थः। तथा हि, यो बाह्यविषयो रेचको देशकालसंख्याभिरादौ परिदृष्टः पश्चात्त्व देशादिभिः सहैवाक्षिप्तो अतिक्रमितो भवति, सूत्रे देशवाचकोऽपि विषयशब्दः कालसंख्ययोरप्युपलक्षणः, तथाऽभ्यन्तरविषयः पूरकोऽपि देशादिभिरादौ परिदृष्टः पश्चाद्देशादिभिः सहैवाक्षिप्तो भवति। स द्विविधोऽपि दीर्घसूक्ष्मश्चिरकालदेशादिभिरभ्यस्तस्तत्पूर्वकस्तदुभयाक्षेपपूर्वकः उभयमाक्षिपतीतियावत् पूर्वपूर्वभूमिकाजयात् कालक्रमेण, न तु शीघ्रमुत्पद्यमानः उभयोः श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदश्चतुर्थः प्राणायामः। स्तम्भवृत्याख्यो मिश्रकुम्भकरूपकस्तृतीयप्राणायामस्तु विषयेण देशकालसंख्यारूपेणानालोचितोऽनवधारितः सकृदारब्धोऽभ्यासबाहुल्यं विनैवोत्पद्यमानश्च देशकालसंख्याऽद्यवधारितो दीर्घसूक्ष्मश्च भवतीति सामान्यविशेषाभ्यां द्विविधः। चतुर्थस्तु रेचकपूरकयोर्देशाद्यविषयावधारणानन्तरं क्रमिकभूमिजयाद्धेतोः पूरकरेचकाक्षेपपूर्वकगत्यभाव इत्ययं चतुर्थः प्राणायामस्तृतीयाद्विशेषेण विशिष्टः। किं च तृतीयो नियमेन रेचकपूरकयोरन्तराले वर्तेत इति न तदतिक्रमो वसिष्ठसंहितायाम्।

प्रस्वेदञ्जनयेद्यस्तु प्राणायामो हि सोऽधमः।
मध्यमः कम्पनात्प्रोक्त उत्थाने चोत्तमो भवेत्॥
पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तरसम्भवः।
निःश्वासोच्छ्वासकौ देहे स्वाभाविकगुणावुभौ॥
तथाऽपि नश्यतस्तेन प्राणायामोत्तमेन हि।

तयोर्नाशसमर्थः स्यात्कर्तुं केवलकुम्भकम् ॥

केवले कुम्भके सिद्धे रेचकपूरकवर्जिते ।

न तस्य दुर्लभं किं चित् त्रिषु लोकेषु विद्यत इति ।

आकाशगमनशक्त्याविर्भावेण कामगत्यादिकमपि स्यादित्यर्थः । तथा जपध्यानयुतो गर्भो त्वगर्भस्तद्विवर्जित इत्यन्वय । तथेश्वरगीतायां सव्याहृतिका सप्रणवा गायत्री सशिरस्का त्रिर्जप्येत्युक्तम् । त्रिष्वेकैकवारमित्यर्थः । प्रणवो जप्य इत्यन्वय ।

अथ प्राणायामस्य व्यापारं तत्सिद्धिसूचकमाह ।

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

ततः प्राणायामाभ्यासादस्य योगिनो विवेकज्ञानावरकं कर्म क्षीयते, ज्ञानावरकत्वं चास्य पूर्वाचार्यैरुक्तं रागरूपमहामोहप्रचुरेणेन्द्रजालतुल्येन शब्दादिविषयेण प्रकाशशीलं बुद्धिसत्त्वमावृत्य कर्मैवाकार्ये संसारहेतुव्यापारे नियुङ्क्त इति । तदस्य प्रकाशावरणं कर्म संसारस्य निबन्धनं प्राणायामाभ्यासाद् दुर्बलं प्रकाशावरणाक्षमंभवति, प्रतिक्षणमपचीयते च । तदुक्तं तयोर्न परं प्राणायामात् ततो विशुद्धिर्मलानां पापाख्यकारणाभावान्मलरूपतमसां तत्कार्यविपर्ययाणां चापगमो ज्ञानदीप्तिश्चेति । यद्यपि तप एव पापनाशकं तथाऽपि ज्ञानावरकपापक्षये प्राणायामः श्रेष्ठः, अत एव पूर्वपादे उत्तमाधिकारिणः प्राणायाम एव साधनमुक्तम् ।

अन्यच्च भवतीत्याह ।

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

प्राणायामाभ्यासादेव मनसो धारणासु योग्यता भवति । प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति पूर्वपादीयसूत्रेण प्राणायामस्य धारणायोग्यतारूपस्थितिहेतुत्ववचनात्तत्रापि पूरकादित्रयात्मक एव प्राणायामो ग्राह्य इति बोध्यम् ।

अथ प्रत्याहारमाह ।

स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

इन्द्रियाणां स्वस्वविषयासंप्रयोगकाले चित्तस्वरूपानुकारितेव या भवति स प्रत्याहार इत्यर्थः। जितेन्द्रियस्य हि ध्यानकाले चक्षुरादीनि ध्येयवस्त्वाकारेण चित्तेन तुल्याकाराणीव भवन्ति, न स्वातन्त्र्येण मनसैकीभूय विषयान्तरं सङ्कल्पयन्ति, तथा चित्ते निरोधोन्मुखे प्रयत्नान्तरं विनैव तानि निरुद्धानि भवन्ति, अतस्तस्य तानि चित्तानुकारीणि, अजितेन्द्रियस्य तु तानि तदानीमपि रूपादिषु मनसेव धावन्ति अतश्चित्तमेव तेषामिन्द्रियानुकारि ।

इन्द्रियाणां हि सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
तेनास्य द्रवते प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकमितिस्मृतेः ॥

अजितेन्द्रियस्यापि तानि विषयभोगकाले चित्तानुकारीणीत्यतो "विषयासंप्रयोग" इति। ध्यानकाले चाक्षुषादितुल्या वृत्तिश्चित्तस्यैव भवति, न तु चक्षुरादीनां, तेषां तु तदतिरिक्तवृत्त्यभावमात्रमत "इवे"ति। केन लक्षणेन तदनुकारो ज्ञेय इति चेत् । शृणु । चित्तस्य वृत्तिनिरोधकाले तद्वत्स्वयमेवेन्द्रियाणि निरुद्धवृत्तिकानि भवन्ति, न तु इतरे ये इन्द्रियजया उत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणास्तेषु सत्स्वपि यथा स्वनिरोधार्थप्रत्याहाररूपमुपायान्तरमपेक्षन्ते तथा प्रत्याहारे सति स्वनिरोधाय चित्तनिरोधातिरिक्तं न प्रयत्नकृतमुपायान्तरमपेक्षन्ते । एवं चेदमेव तत्कार्यत्वात्तल्लक्षणम् । कालादिव्यावृत्तये प्रयत्नकृतमिति। तत्र दृष्टान्तः यथा मधुकरराजमुत्पतन्तं मक्षिका अनूत्पतन्ति निविशमानमनुनिविशन्ते, तथा चित्तस्य विषयाभिमुख्ये तान्यपि विषयेषूत्पतन्ति तस्य निरोधे च निरुद्धानीति । एवं च प्रत्याहार इन्द्रियधर्मः ।

अथ प्रत्याहारस्य योगे द्वारभूतं तत्सिद्धिसूचकमाह ।

ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

ततः प्रत्याहारादिन्द्रियाणां परमो जयो भवतीत्यर्थः । तत्र परमजयज्ञानायानेकप्रकारा जया उच्यन्ते । शब्दादिष्वव्यसनमिन्द्रियजयः । व्यसनं सक्तिर्येन शास्त्रविरुद्धेऽपि विषयभोगे इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते । व्यस्यत्येनं श्रेयस इति व्युत्पत्तेः । एवं च शास्त्राविरुद्धा प्रतिपत्तिरिष्टभोगा न्याय्या इति केचित् । इन्द्रियशब्दादिविषययोः संप्रयोगः स्वेच्छया न तु तत्पारतन्त्र्येणेत्येष इन्द्रियजय इत्यन्ये । रागद्वेषनिमित्तकसुखदुःखादिशून्यः शब्दादिज्ञानरूपो विषयभोग इन्द्रियजयः, अभिमानिकसुखदुःखशून्य इति यावदिति परे । चित्तैकाग्र्याद्धेतोरिन्द्रियाणां याऽप्रतिपत्तिर्वृत्तिनिरोधस्तद्योग्यतैवेन्द्रियजयं इति जैगीषव्यः । एतदुक्त एव परमो जयः । उक्तेषु त्रिषूत्तरोत्तरमुत्कर्षेऽपि तावन्मात्रैरिन्द्रियवृत्त्यनिरोधान्न तेषु परमत्वम् । एवं चायमेव पूर्वसूत्रोक्तचित्तानुकारस्य फलं लक्षणं च । एतदभावेनैव सौभर्यादीनां योगभ्रंशः श्रूयते । एवं ज्ञानसाधनमुखेन बहिरङ्गाणि यमादिप्रत्याहारान्तानि पञ्च योगाङ्गान्युक्तानीति शिवम् ।

इति पातञ्जलसूत्रवृत्तौ साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः ।

अथ धारणामाह ।

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

यत्र देशे ध्येयं चिन्तनीयं तत्र ध्यानाधारदेशविशेषे चित्तस्य बन्धस्तदैकाग्र्यं सा धारणेत्यर्थः । तथा हि । नाभिचक्रे हृदयपुण्डरीके मूर्धस्थे ज्योतिषि नासिकाऽग्रे इत्येवमादिदेशेषु, बाह्ये वा विषये चन्द्रसूर्याग्न्यादौ ईश्वरदेवताऽऽदिध्यानदेशे चित्तस्य वृत्तिमात्रेण, न तु ध्येयकल्पनया बन्धो धारणेति । तदुक्तम्,

प्राग्नाभ्यां हृदये चाथ तृतीये च तथोरसि ।
कण्ठे मुखे नासिकाऽग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्धसु ॥
किं चित्तस्मात्परस्मिंश्च धारणा दश कीर्तिताः ।

मुखे जिह्वाग्रे । परस्मिन्निति मूर्ध्न उपरि द्वादशाङ्गुलमिते देशे । लिङ्गशरीरस्य सप्राणस्य तावत्पर्यन्तं प्रदीपशिखावदवस्थानाद् अवहितेस्तावत्पर्यन्तं लिङ्गशरीरानुगतेश्चोपलम्भाद् राज्ञः सिंहासनवदेतानि नाभ्यादीनि जीवेश्वरयोर्मुख्यस्थानानि । वृत्तिमात्रेणेत्युक्तेर्ध्यानादिव्यावृत्तिः । यस्य त्वादावेवेश्वरानुग्रहादपरिच्छिन्नतया जीवेश्वरयोगो भवति तस्य नैतद्धारणोपयोगः । तस्य हि सैव धारणा । धारणासामान्ये द्वादशप्राणायामपरिच्छिन्नकालावच्छिन्नत्वं विशेषणम्, अन्यथा क्षणमात्रेणापि धारणाऽऽपत्तेः ।

अथ तत्साध्यं ध्यानं लक्षयति ।

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

तत्र देशे ध्येयचतुर्भुजमूर्त्याद्यालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता प्रत्ययान्तरापरामृष्टः सदृशः प्रवाहः स ध्यानमित्यर्थः । एतद् द्वादशधारणापरिच्छिन्नकालावच्छिन्नं, तावत्कालावच्छिन्नं जीवेश्वरविषयं वा पूर्ववत् ।

अथ तत्साध्यं समाधिमाह ।

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

मात्रपदं स्वरूपशून्यमिवेत्यनेन विवृतम् । ध्यानमेव यदा ध्येयाकारेणैव साक्षिणि निर्भासते चित्तस्य ध्येयस्वरूपावेशेनाहमिदं चिन्तयामीत्येवंप्रत्ययाकारवृत्त्यन्तरानुदयाद् वृत्त्यंशाभानाद्वा प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव भवति तदा समाधिरित्युच्यते । वस्तुतो ध्यानस्वरूपस्य सत्त्वादिवेति । इदं च लक्षणं पूर्वसूत्रोक्तध्यानविशेषतया देशघटितत्वेनापरिच्छिन्नसमाध्यव्यापकम्, अतोऽर्थमात्रावभासनं चिन्तनमित्येव समाधिसामान्यलक्षणं समाधिर्ध्यानद्वादशगुणितकालावच्छिन्नो द्रष्टव्यः । अस्य समाधिरूपस्याङ्गस्याङ्गिनः संप्रज्ञातयोगादयं भेदः, यदत्र चिन्तारूपतया निःशेषतो ध्येयस्वरूपं न भासते, संप्रज्ञाते तु साक्षात्कारेण समाध्यविषया अपि विषया भासन्त इति । एवं च साक्षात्कारयुक्तैकाग्र्यकाले संप्रज्ञातयोगोऽन्यदा तु समाधिमात्रमिति विभागः ।

ध्यानादित्रयस्य संज्ञाविशेषमाह ।

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

एतद् ध्यानधारणासमाधिरूपं त्रयमेकविषयं चेत्तदा संयम इति तान्त्रिकी संज्ञा । एषामष्टानामङ्गानां फलं संप्रज्ञातयोगस्तद्द्वारा ऽसंप्रज्ञातयोगश्चेति बोध्यम् ।

संयमानुष्ठानविशेषे फलविशेषमाह ।

तज्जयात्प्रज्ञाऽऽलोकः ॥ ५ ॥

तस्य संयमस्य जयात् स्थैर्यात्समाधिप्रज्ञाया आलोको दीप्तिवृद्धिः क्रमेण भवति । यथा यथा च संयमः स्थिरपदो भवति तथा तथा समाधिप्रज्ञा विशारदा भवति । वैशारद्यं च सूक्ष्मव्यवहिताद्यर्थानां प्रत्यक्षीकरणसामर्थ्यम् ।

संयमानुष्ठाने विशेषमाह ।

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

तस्य संयमस्य जितस्थूलादिपूर्वपूर्वभूमेरनन्तरायां सूक्ष्मसूक्ष्मतराद्युत्तराभूमयस्तासु विनियोगः कार्यः । न च क्रमेण भूमिकाऽऽरोहे मानाभावः । प्रान्तभूम्यपेक्षयाऽधरा भूमिरजिता येन तस्य योगिनोऽनन्तरां भूमिं विलङ्घ्य व्यवहितोत्तरभूमिषु संयमलाभाभावाद् धनुर्धरादिष्वस्थूलवेधानन्तरमेव सूक्ष्मवेधादिदर्शनात् सोपानारोहणादिक्रमेणैवारोहणादिदर्शनाद् अन्यथाऽधःपातात्, संयमालाभे च कुतः प्रज्ञाऽऽलोकस्तत्तद्भूमिषु स्यात् ।

स्थित्यर्थं मनसः पूर्वं स्थूलरूपं विचिन्तयेत् ।

तत्र तन्निश्चलीभूतं सूक्ष्मेऽपि स्थिरतां लभेदिति स्मृतेः ।

अयं च क्रम औत्सर्गिकः । ईश्वरप्रसादादेव जितप्रकृतिपुरुषादिविवेकभूमिकस्य नाधरभूमिषु "प्रत्यये परचित्तज्ञानमि"त्याद्यागामिसूत्रबोध्येषु परचित्तज्ञानादिषु पिण्डादिस्थूलेषु वा संयमस्य फलाभावाद्, अधरभूमिसंयमप्रयोजनस्योत्तरभूम्यारोहस्येश्वरानुग्रहादेव प्राप्तत्वात् । न चौत्सर्गिकक्रममुल्लङ्घ्य कथमुत्तरभूमावादावेव संयमारम्भः । युञ्जानेनादौ सर्वोत्कृष्टभूमौ संयममारभ्य तस्यां स्वस्यायोग्यतामनुभूयैवाधराधरभूमिषु योग्यतामवधार्य चित्तस्य धारणीयत्वात् । न चेयमस्या अनन्तरा भूमिरिति कथं निश्चेयम् । योगबलेनैव निश्चयात् । तदुक्तम्—

योगेन योगो ज्ञातव्यो योगो योगात्प्रवर्तते ।
योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगे रमते चिरमिति ॥

अप्रमत्तः सिद्धावलम्पटः ।

आवश्यकत्वबोधनाय योगाङ्गेषु विशेषमाह ।

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥

तदेतद्धारणाध्यानसमाधिरूपं त्रयं संप्रज्ञातयोगस्यान्तरङ्गं यमादिभ्यः पञ्चभ्य इत्यर्थः । एवं ज्ञानस्याप्येतत्त्रयमन्तरङ्गम् । अन्तरङ्गत्वबीजं तु ध्येयातिरिक्तवृत्तिनिरोधरूपे संप्रज्ञाते ध्येयसंयमस्य विषयान्तरसंचाररूपत्वात् साक्षात्कारणत्वम् । एवं ध्येयसाक्षात्कारेऽपि विषयान्तरसञ्चाराख्यप्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारा साक्षादेव कारणं, प्रत्याहारान्तपञ्चकस्य तु चित्तस्थैर्यद्वारा परम्परयैवोभयत्र कारणत्वमिति । यस्य तु प्राचीनकर्मवशात् स्वत एव चित्तं संयमशीलं तस्य नास्तीतराङ्गापेक्षा, यथा जडभरतशिशुपालादेः । अत एव तेषां प्रधानसमाधिविघ्नतया बह्यकर्मत्यागोऽपि । यत्तु

विद्यां चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुतेइति ॥

श्रुत्यादौ ज्ञानकर्मणोः साहित्यमुक्तं, तदङ्गाङ्गिनोरौत्सर्गिकं सहानुष्ठानमभिप्रेत्य; न तु मोक्षे तुल्यवत्समुच्चयमभिप्रेत्य । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेतिपदेन ज्ञानविप्लवनिवृत्तिरूपमृत्युतरणद्वारैव कर्मणो विद्यया मोक्षे जननीये उपयोगावगमात् ।

न केवलेन योगेन प्राप्यते परमं पदम् ।

ज्ञानं तु केवलं सम्यगपवर्गफलप्रदमि—

त्यादि वाक्यैर्योगशब्दोक्तकर्मनिरपेक्षात् ज्ञानयोगादपि मोक्ष सिद्धेः । अङ्गत्वं तु पूर्वजन्मानुष्ठितकर्मकाण्डेऽपि जडभरतादिषु सिद्धमिति दिक् ।

तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥

तदप्यन्तरङ्गं साधनत्रयमपि निर्बीजस्यासंप्रज्ञातस्य योगस्य बहिरङ्गम् । विवेकख्यातिपरवैराग्यद्वारा परम्परया हेतुत्वेनावश्यकत्वाभावात् । पूर्वोक्तविदेहप्रकृतिलयानां देवविशेषाणामौत्पत्तिकज्ञान-

वैराग्याणां संयमाभावेऽपि दैनंदिनप्रलयादावसंप्रज्ञातस्योदयात् योगनिद्रां यदा विष्णुरित्यादिस्मृतेः ।

अथाङ्गसमाधिकालिकचित्तपरिणामापेक्षया योगद्वयकालिक-निरोधावस्थचित्तक्षणेषु गुणानां वृत्तस्य व्यापारस्याप्यस्थिरत्वात् त्रिगुणात्मकस्य चित्तस्य परिणामावश्यकत्वेन जायमानः परिणामः कीदृशस्तत्राह ।

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

असंप्रज्ञातापेक्षया संप्रज्ञातोऽपि व्युत्थानं, निरोधश्च योगद्वयसाधारणः, अन्यथा संप्रज्ञातनिरोधस्य परिणामाकथनान्न्यूनताऽऽपत्तेः । व्युत्थानसंस्कारा अपि चित्तधर्माः । एवं निरोधसंस्कारा अपि तद्धर्माः । तत्राद्यानामभिभवः क्रमेण ह्रासो दाहः, निरोधसंस्काराणां च प्रादुर्भावः क्रमेण वृद्धिः, एतौ निरोधकालिकश्चित्तस्य परिणामः, स च निरोधक्षणचित्तान्वयः प्रत्येकं निरोधक्षणेष्वेकस्मिन् स्थिरे चित्तेऽन्वयो यस्य । अनेन चित्तस्थैर्ये प्रतिक्षणमीदृशः परिणामश्च लब्धः । यद्यपि निरोधो न संप्रज्ञाते संस्कारजनकस्तथाऽपि तत्कालीनप्रज्ञाजन्यसंस्कार एव तथोक्तः । ननु तन्तुनिरोधेन पटनिरोधवद् वृत्तिनिरोधेनैव तत्कार्यसंस्काराणामपि निरोधोपपत्तौ किं व्युत्थानसंस्काराभिभवस्य पृथगुक्त्येति चेन्न । संस्काराणां वृत्तिरूपप्रत्ययानुपादानकत्वेन तन्निरोधने तेषां निरोधाभावात् । न हि निमित्तकारणनाशेन कार्यनाशः तस्माद् वृत्तिनिरोधे ऽपि तत्संस्कारनिवृत्तौ कारणं निरोधसंस्कारप्रचयरूपं पृथगेवापेक्ष्यमिति दिक् ।

अथ निरोधसंस्कारे प्रमाणमाह ।

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

तस्य निरोधावस्थचित्तस्य, प्रशान्तवाहिता निश्चलनिरोधधारया वहनं निरोधसंस्काराभ्यासपाटवादेव भवति । तत्संस्कारमान्द्ये व्युत्थानधर्मसंस्कारेण निरोधसंस्काराभिभवादित्यर्थः ।

इदानीं निरोधरूपयोगद्वयपरिणामापेक्षया विलक्षणं योगाङ्गसमाधिकार्यं परिणाममाह ।

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

सर्वार्थता विक्षिप्तता चित्तधर्मस्तस्याः प्रतिक्षणं क्षयस्तिरोभावः, एकाग्रताया एकमात्रविषयतायां उदय आविर्भावः मुख्यक्षयोदययोरत्यन्तोच्छेदनिष्पत्तिरूपयोरेकदा न भवनं, किं तु क्रमेणैवेत्यतो ह्रासवृद्धिरूपतिरोभावाविर्भावावुक्तौ । चित्तस्य धर्मित्वेनानुगमात्तौ चित्तधर्मावुक्तौ यतो समाधिकालिकचित्तपरिणामः, धर्मद्वारा धर्मिण एव परिणामादित्यर्थः । तदिदं चित्तं स्वात्मभूतयोः स्वकार्ययोः सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मयोरपायकाले उपजनकाले चानुगतं यत्समाधीयते स चित्तस्य समाधिपरिणाम इत्याशयः ।

इदानीं समाहितचित्तस्य परिणाममाह ।

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

ततः विक्षिप्ततायाः सर्वात्मना क्षयोत्तरं शान्तोदिता अतीतोत्पद्यमानौ तुल्यप्रत्यया एकाकारौ प्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रताकालीनः परिणाम इत्यर्थः । सजातीय एकैकः प्रत्ययो नश्यत्यन्योन्य उत्पद्यत इत्येवं परिणाम इत्याशयः । तदुक्तम् ।

भाष्ये, समाध्यारूढचित्तस्य पूर्वप्रत्ययः शान्त उत्तरस्तत्सदृश

उदित: समाहितश्चित्तमुभयोरनुगतं पुनस्तथैव धारावाहिकैकाग्रसंतानमासमाधिभ्रंशात् सोऽयं धर्मिणश्चित्तस्यैकाग्रतापरिणाम इति समाध्याद्र्ढेत्यनेनोक्तसमाधीयमानचित्तपरिणामाद्भेदो दर्शित: ।

इदानीं वैराग्याग्निप्रज्वलनाय "परिणामत्रयसंयमादि" त्यागामिसूत्रोपेोद्घातसङ्गत्या चित्तवदेवान्येष्वपि परिणामानतिदिशति ।

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याता: ॥ १३ ॥

एतेन पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणावस्थारूपेण भूतेन्द्रियेषु धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामोऽवस्थापरिणामश्चोक्तो ज्ञेय: । भूतेन्द्रियेषु एत एव परिणामा न तु तत्त्वान्तरपरिणाम इत्याशयेन प्रकृत्यादिष्विति नोक्तं, तेन प्रकृत्यादिषु तत्त्वान्तरपरिणामवदेतेऽपि बोध्या: । ननु चित्तपरिणाम एव पूर्वसूत्रेषूक्तो न तु धर्मलक्षणावस्थापरिणाम इति चेत् । शृणु । व्युत्थाननिरोधयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भावावेव चित्ते धर्मिणि धर्मपरिणाम: प्रथमसूत्रेणैवोक्त:, अवस्थितधर्मिण: पूर्वधर्मतिरोभावे धर्मान्तरप्रादुर्भावस्यैव धर्मपरिणामत्वात् । यद्यपि तत्सूत्रे तत्संस्कारयोरेव तावुक्तो तथाऽपि कारणं विना कार्यासम्भवात्तयोरपि तावर्थत उक्तावेव। धर्मश्च द्रव्यं गुणो वेत्यन्यत् । एवं तत्रैव सूत्रेऽभिभवप्रादुर्भावशब्दाभ्यां धर्मस्य लक्षणपरिणामोऽप्युक्त: । अतीततावर्तमानतयोरेवाभिभवप्रादुर्भावत्वाद् अनागतत्ववर्तमानत्वातीतत्वानि च क्रमेण सम्बन्धादध्वतुल्यतयाऽध्वेत्युच्यन्ते । तथा धर्मधर्मिणोर्धर्माणां चान्योन्यं व्यावर्तकतया लक्षणशब्देन च तत्र निरोधस्त्रिलक्षणस्त्रिभिरध्वभिर्युक्त:, स खलु निरोध: प्रादुर्भावकालेऽनागतलक्षणरूपं प्रथमाध्वाख्यं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्तमानलक्षणं प्राप्त: सत्कार्योपपत्तये धर्मपरिणामस्योपपत्तये च धर्मत्वमन-

तिक्रान्त इत्युक्तं स्वरूपेण स्थितस्य धर्मस्य रूपान्तरापाये रूपान्तरोत्पत्तौ धर्मपरिणामव्यवहाराद् वर्त्तमानत्वप्राप्तौ चास्य स्वरूपेणोपलब्धिः। अथापि अतीतानागताभ्यां न विमुक्तः, असदुत्पादसद्विनाशयोः प्रतिषेधात्। एषोऽस्य द्वितीयोऽध्वाख्यः। अस्मिन्नेव समये व्युत्थानस्यातीतलक्षणस्तृतीयोऽध्वा ततः पुनर्व्युत्थानं जायमानं वर्त्तमानलक्षणाध्वानं प्रपद्यते ऽनागतलक्षणं प्रथमाध्वाख्यं हित्वा, तच्च व्यवधानरमेव, अतीतव्यक्तेः पुनरनुत्पादस्य वक्ष्यमाणत्वात्। यत्रास्य स्वरूपेणाभिव्यक्तावर्थक्रियारूपो व्यापारो भवति अस्यामवस्थायां निरोधस्यातीताख्यस्तृतीयोऽध्वा, एवं पुनर्निरोधः पुनर्व्युत्थानमिति अपवर्गपर्यन्तं परिणामचक्रमावर्त्तते। एवं तेषामवस्थापरिणामः प्रशान्तवाहितासंस्कारादिति सूत्रोक्तो दर्श्यते। तत्रावस्था घटस्य नवपुराणत्ववत् संस्कारस्य बलवत्त्वदुर्बलत्वरूपो वृद्धिह्रासौ न तूत्पत्तिविनाशौ लक्षणपरिणामाद्भेदानुपपत्तेः, लक्षणस्यैव नवपुराणत्वादिना ऽवस्थापरिणाम इतिवक्ष्यमाणत्वाच्च। तत्र निरोधक्षणेषु निरोधसंस्काराणां बलवत्त्वं व्युत्थानसंस्काराणां दुर्बलत्वमित्येष धर्माणामवस्थापरिणामः द्रव्यस्य ह्रासवृद्धिवद्गुणानामपि तौ रूपादीनामपि वृद्धिह्रासदर्शनात्। रूपभेदकल्पने गौरवात् तदेव रूपमिदानीं प्रवृद्धमिति प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तेश्च। ज्ञानेच्छाऽऽदीनां द्विक्षणस्थायित्वेऽपि द्वितीयक्षणे वर्त्तमानलक्षणावस्थापरिणामो भवति। क्षणत्वेनैव परिणामहेतुत्वात्। सर्ववस्तूनां प्रतिक्षणपरिणामस्य वक्ष्यमाणस्यानुपपत्तेश्च। एतेनोत्तरवृत्तिविशेषगुणस्यैव ज्ञानादिनाशकत्वेनैकाग्रतादशायां ज्ञानस्य बहुक्षणावस्थायित्वाच्च तस्य नावस्थापरिणामसंभव इत्यपास्तम्। तत्र धर्मिणां धर्मैः परिणा-

मा, धर्माणाम् अध्वनां लक्षणैः परिणामो, लक्षणानामप्यवस्थाभिरिति बोध्यम्। यद्यप्यवस्थानामपि बाल्यादीनां लक्षणपरिणामोऽस्ति, तथाऽप्युक्तक्रमे नानुपपत्तिः। अतीतानागतलक्षणयोर्वर्तमानलक्षणस्य नवपुराणत्वादिवत् शीघ्रभविष्यत्ताविलम्बभविष्यत्त्वादिरूपा अवस्था अनुमीयन्ते, सत्त्वादिवद् गुणत्वेन प्रतिक्षणपरिणामित्वसिद्धेः। एवं धर्मलक्षणावस्थापरिणामैः शून्यं क्षणमपि गुणवृत्तं सत्त्वादिव्यापारो नावतिष्ठते, किं तु प्रतिक्षणं परिणामं जनयत्येव, गुणानां चाञ्चल्यस्वभावत्वात्। यतः प्रतिक्षणमेव व्यापारो दृश्यतेऽतो गुणस्वभावतैव सत्त्वादीनां प्रतिक्षणप्रवृत्तौ प्रमाणमुक्तं पूर्वाचार्यैरिति दिक्। गुणत्वं च परस्य भोगापवर्गहेतुत्वम्। एवं भूतेन्द्रियेषु धर्मधर्मिभेदमाश्रित्य त्रिविधः परिणामो ज्ञेयः। तद्यथा पृथिव्यादीनां धर्मिणां घटादिर्धर्मपरिणामः तेषां च धर्माणां वर्तमानताऽतीतते लक्षणपरिणामः, लक्षणानां च क्षणानामपि बाल्ययौवननवपुराणत्वादिरवस्थापरिणाम इति। एवमिन्द्रियाणामपि धर्मिणां तत्तन्नीलाद्यालोचनं धर्मपरिणामः। धर्मस्य च वर्तमानताऽऽदिलक्षणः, तस्य च रत्नाद्यालोचने स्फुटत्वास्फुटत्वादिरवस्थापरिणाम इति। न च त्रयोऽपि कथं भूतेन्द्रियेषु तेषु धर्मिषु धर्ममात्रपरिणामादिति वाच्यम्। परमार्थतः सर्वेषां धर्मिपरिणामत्वात्। धर्माणां धर्मिस्वरूपादत्यन्तमनतिरेकात्। धर्मादिद्वारा च धर्मिविक्रियैवान्तरभेदैः प्रपञ्च्यत इति बोध्यम्। न च प्रतिक्षणपरिणामे क्षणिकत्वप्रसङ्गः, धर्मिणि सत एव धर्मस्यातीतानागतवर्तमानेष्वध्वसु धर्मिणो धर्मान्यथात्वरूपभावान्यथात्वस्यैव जननेन द्रव्यान्यथात्वाभावात्। स्वरूपान्यथात्वे हि प्रतिक्षणं परिणामेन क्षणिकत्वापत्त्या प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिः। न तूक्तरीत्या भावान्यथात्वे। यथा स्वर्णे भाजनस्य भित्त्वाऽन्यथाक्रियमाणस्य भाजनताऽऽदिरूपधर्मापाय कटकादिधर्माभिव्यक्तिरूपभावान्यथात्वमेव, न तु सुवर्णान्यथात्वं प्रत्यभिज्ञाबलेन स्वर्णसामान्यस्य सर्वविकारानुगतस्य सिद्धेः, तत्सा-

मान्यं चावयविरूपो धर्मीति । न चावयवसंयोगनाशात् पूर्वस्वर्णव्यक्तेर्नाश एव, प्रत्यभिज्ञा तु जातिविषयेति वाच्यम् । प्रतिक्षणमवयवोपचयापचयाभ्यामवयवसंयोगविभागावश्यकत्वेन सर्ववस्तूनां क्षणिकताऽपत्तेः । जात्यैव सर्वत्र प्रत्यभिज्ञोपपत्तौ घटादीनामपि तथास्थैर्यानुपपत्तेश्च, तस्माद्विजातीयोऽवयवविभाग एव द्रव्यनाशहेतुरिति न दोषः ।

तत्र धर्मपरिणामस्वीकारे बौद्धः प्रत्यवतिष्ठते, धर्मी धर्मेभ्यो नातिरिक्तः पूर्वतत्त्वस्य धर्मिणोऽनतिक्रमेण कूटस्थत्वापत्तेः । धर्मिणो धर्मेष्वन्वयित्वे हि पूर्वापरसकलावस्थाभेदेष्वनुगततयाऽतीताद्यवस्थायामपि सत्त्वप्रसङ्गेन धर्मी कौटस्थ्येनैव तिष्ठेत्, चितिशक्तिवत् नित्यत्वकूटस्थत्वयोरेकार्थत्वात्तच्च तवाप्यनिष्टमतोऽत्यन्ताभिन्न इति धर्मपरिणामाप्रसिद्धिरिति तन्न । सर्वथा स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यत्वस्यैव कौटस्थ्येन तस्य च चितिशक्तावेव सत्त्वं, न तु धर्मरूपेणानित्ये धर्मिणीत्यदोषात् । विकारव्यावृत्तं प्रकृतेर्नित्यत्वं च स्वतोऽतीतानागतावस्थाशून्यत्वं तदेतत्त्रैलोक्यं कार्यकारणात्मकं चतुर्विंशतितत्त्वरूपं यथायोगं धर्मरूपेण स्वतश्च वर्तमानावस्थारूपव्यक्तेरपैति । नैवेह किञ्चनाग्र आसीद् इत्यादिश्रुत्या यत्सावयवं तदनित्यं घटादिवदित्याद्यनुमानेश्च कपालशर्कराचूर्णाद्यवस्थायां व्यक्तो घट इत्यप्रतीतेश्चार्थक्रियाऽदर्शनाच्चानित्यत्वप्रतिषेधाद् अतीतमपि सूक्ष्मरूपेणास्ति नात्यन्तमुच्छिद्यते, तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीद् इति श्रुत्याऽत्यन्तोच्छेदरूपविनाशप्रतिषेधेन विनाशित्वे सत्यनादिभावत्वानुपपत्तेः । असदुत्पादे शशशृङ्गाद्युत्पादे शशशृङ्गाद्युत्पत्तिप्रसङ्गाच्च अत्यन्ततुच्छस्य कदाऽप्यर्थक्रियाकारित्वाभावाच्च । यद्यप्यतीतव्यक्तेर्न पुनरुत्पादस्तथाऽपि तज्जातीयसत्तामा णाविनाशित्वं बोध्यम् । न च सत्त्वे उपलब्ध्याऽऽपत्तिः । विकारजातस्य स्वकारणेषु प्रकृत्यादिषु विभागलक्षणात्संसर्गात् । अव्यक्त-

तारूप्यसौक्ष्म्येणानुपलब्धेः, सूक्ष्मताया लौकिकसाक्षात्कारप्रति बन्धकत्वात् । एवं च सर्वेषां परिणामिनां नित्यानित्योभयरूपत्वव्यवस्थापनात्सदसत्त्वं सिद्धान्तः । अत एव जडानां व्यावहारिकसत्त्वं स्मृतिषु गीयते, उक्तरूपमेव च व्यावहारिकसत्त्वम् एकान्तनित्यत्वरूपपारमार्थिकसत्त्वमेव च प्रतिषिध्यते । इत्थमेव ।

नासद्रूपं न सद्रूपं माया नैवोभयात्मिका

सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी·

त्यादि सङ्गच्छते । मायाऽऽख्यजगत्कारणस्यापि विनाशेन पारमार्थिकात्यन्ततुच्छत्वमङ्गीकुर्वतां सनातनत्ववचनविरोधः ।

वस्तुतस्तु प्रधानस्यापि जातिरूपेणैवैकत्वाभ्युपगमात् प्रतिपुरुषं भेदेन मुक्तपुरुषीयस्यात्यन्तोच्छेदेऽपि जात्यैव सनातनत्ववचनाविरोध इति दिक् ।

अथ लक्षणपरिणाम उच्यते । एकस्य नित्यत्वं विनाऽतीतानागतलक्षणयोगासम्भवाद्विष्वध्वसु वर्त्तमानत्वरूपलक्षणवान् धर्मोऽतीतलक्षणयुक्तोऽनागतवर्त्तमानाभ्यां सूक्ष्माभ्यामवियुक्त, एवमनागतलक्षणयुक्तो वर्त्तमानातीतलक्षणाभ्यामवियुक्तो, वर्त्तमानलक्षणोऽतीतानागतलक्षणाभ्यामपि युक्त इति धर्मा इव लक्षणान्यपि नित्यानीति नात्यन्तासदुत्पत्तिसदत्यन्तोच्छेदयोः प्रसङ्गः । न चैकलक्षणाभिव्यक्तिकाले लक्षणान्तरयोरनुपलम्भादभाव एवेति वाच्यम् । पुरुषस्य एकस्यां स्त्रियां रागकालेऽन्यासु विरक्त इति व्यवहाराभावेनैकविषयरागाभिव्यक्तिकालेऽपि विषयान्तररागस्यात्यन्तमभावाभावेन विषयान्तररागीयानागतलक्षणस्यानुमानेन सिद्धेः । एवं जातरागायामपि अयमस्यां रागाभाववानित्यप्रतीतेरतीतलक्षणस्याप्यनुमानं बोध्यम् । अत्रापि जात्यैव नित्यत्वं बोध्यम् ।

अथ केचित् सर्वस्यानागतादेः सर्वलक्षणयोगेऽनागतादिकमपि वर्त्तमानं स्यादित्यध्वसंकरः प्राप्नोति ।

क्रमिकत्वे चासदुत्पादप्रसङ्गः, अतो वर्त्तमानलक्षणमेव सर्ववस्तु पूर्वोत्तरकालयोस्तु तस्याभावमात्रं तत्प्रतियोगित्वादेव चातीतत्वादिव्यवहार इति तन्न । धर्माणां धर्मत्वस्य प्राक्साधितत्वेन धर्मत्वे सिद्धे लक्षणबहुत्वस्याप्यवश्यवक्तव्यत्वात् । वर्त्तमानसमय एव धर्मत्वमिति न युक्तम् । यतस्तदैव धर्मत्वे सर्वस्य चित्तस्य विरक्तव्यवहारविषयत्वापत्तेः, क्रोधकाले रागसामान्यस्यानाविर्भावाद् । यथा यदा कदाचिद्रागसत्त्वे त्वन्मते रक्तञ्चित्तमिति व्यवहारः, तथा यदा कदाचिद्रागाभावेन चित्तं विरक्तमित्यपि व्यवहारापत्तिः । एवं चातीतादिकालेऽपि रागादेश्चित्तादिधर्मत्वाद्धर्माणां त्रिलक्षणत्वं सिद्धम् । यच्चाभावप्रतियोगितामात्रेणेत्यादि तदपि न, असति घटे ध्वंसप्रतियोगित्वादिरूपातीतत्वादेर्वृत्त्यनुपपत्तेः । संयोगित्वादिवत्प्रतियोगित्वादेरपि संबन्धिद्वयसत्त्वं विनाऽनुपपत्तेः । सदसतोः संबन्धादर्शनात् । ध्वंसप्रागभावयोरसिद्धेश्च । घटो वर्त्तमान इतिवद् घटोऽतीतो भविष्यन्निति प्रत्ययाभ्यां घटावस्थाविशेषरूपयोरेव तत्त्वाद्, अन्यथाऽभावाभावोऽप्यतिरिक्तः स्यात् । किं च त्रयाणां लक्षणानां नैकदा एकस्मिन्वस्तुन्यभिव्यक्तिः, किं तु स्वाभिव्यञ्जकं दण्डचक्रादिवस्त्वञ्जनतुल्यं यस्यैवंभूतस्य लक्षणस्य क्रमेणाभिव्यक्तिरिति, नाभिव्यक्तौ साङ्कर्यं स्वरूपतस्तु साङ्कर्यमस्त्येव, अव्यक्तलक्षणयोर्व्यक्तेन लक्षणेनाविरोधात् । तदुक्तं पञ्चशिखाचार्यैः—रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च विरुध्यन्ते सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्त्तन्ते धर्माद्यनैश्वर्यान्तान्यष्टौ रूपाणि चित्तस्य, वृत्तयश्च ज्ञानाद्याः शान्तघोरमूढरूपाश्चित्तपरिणामास्तेषामतिशयोऽभिव्यक्तिरूपोत्कटतेति व्याख्यातं, गुणवृत्त्यविरोधादिति सूत्रे यथा रागस्यैव क्वचिद्विषय आविर्भाव इति न तदानीमन्यत्र सामान्याभावः, किं तु केवलं सामान्येन समन्वागत इत्यस्ति तदा

तत्र तस्य भावः, तथा लक्षणस्यापीति बोध्यम्। अयं च धर्माणामेव न धर्मिणां, तेषां च्यध्वत्वाभावाद् अवस्थापरिणाम उच्यते। ते वर्त्तमाना धर्मा अतीतानागताश्च धर्मास्तां तां बाल्ययौवनवार्धक्याद्यवस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्योन्यमनन्यत्वेन भेदेनोच्यन्ते। यं बालो न युवेत्यादिरूपेण, स च व्यवहारोऽवस्थाभेदादेव न द्रव्यभेदात्। एवं च पूर्वावस्थात्तोऽवस्थाऽन्तरप्राप्तिरवस्थापरिणामः। अयं च यद्यप्यतीतानागतयोरप्युच्यते तथाऽपि वर्त्तमाने स्फुटोऽन्यत्र तेनैव दृष्टान्तेनानुमेय इत्युक्तं प्राक्। तत्र निमित्तभेदादन्यत्वव्यवहारे दृष्टान्तः, यथैकत्वव्यञ्जिकारेखाऽङ्कविशेषो बिन्दुद्वयशिरस्कः शतव्यवहारकर्त्ता, तत एकबिन्दुलोपे दशेति बिन्दुद्वयस्यापि लोपे एकत्वव्यवहारकर्त्ता तत्समरेखाऽन्तरदाने एकादशेति यथा चैकैव स्त्री पुत्रपितृभ्रातृभिर्जनकत्वादिनिमित्तभेदात् मातेति दुहितेति स्वसेति चोच्यते।

अत्रापि बौद्धाह—अवस्थापरिणामाभ्युपगमे धर्मधर्मिलक्षणावस्थानां चतुर्णामपि कौटस्थ्यापत्तिः व्यापारेणैव निमित्तेन सर्ववस्त्वनागताद्यध्वनामन्योन्यं विभागाभ्युपगमात्। यदा धर्म आश्रितः पदार्थः सव्यापारं न करोति तदाऽनागतो, यदा करोति तदा वर्त्तमानः, यदा कृत्वा निवृत्तस्तदाऽतीत इति तत्राद्यन्तयोर्विभागस्य व्यापारनिमित्तकत्वव्यापाराभावनिमित्तकत्वेन परंपरया। एवं च पूर्वधर्मातीततायां धर्मान्तराभिव्यक्तिरिति परिणामलक्षणान्नित्यत्वमवस्थानामपि त्वया वाच्यम् अवस्थानां च नित्यत्वे किमप्यनित्यं न स्यादिति धर्मधर्म्यादिरूपं सर्वं जगत् कूटस्थं प्रसज्येतेति तन्न।

एकान्तनित्यताया एव कूटस्थत्वाद् गुणिनो धर्मिणो नित्यत्वेऽपि गुणानां धर्माणां विमर्दस्य विनाशस्य कूटस्थपुरुषतोऽत्र वैलक्षण्यात्। अत्रोदाहरणं यथा विनाशिनां कार्याणां विनाशेनाविनाशिनां शब्दादि-

तन्मात्राणां धर्ममात्रं संस्थानं पञ्चभूतरूपम् आदिमदन्ते विनाशि च। एवं सत्त्वादिगुणानां धर्ममात्रं महत्तत्त्वम् आदिमद् विनाशि च। एवमहङ्कारादयो घटादयश्च। तानि च स्वविनाशेनाविनाशिनां कारणानां धर्ममात्राणि तेषां विकारसंज्ञा परिणामसंज्ञेति "वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि"ति श्रुतेः। सत्यत्वं विकारापेक्षया स्थिरत्वम्, एवं च धर्मिणामेव परिणामितया न कौटस्थ्यं, सुतरां तु धर्मलक्षणावस्थानामिति बोध्यम्। तत्र भूतेन्द्रियेषु परिणामत्रयं यथा मृद्धर्मी पिण्डाकाराद्धर्माद्धर्मान्तरमुपसंपद्यमानो धर्मतः परिणमते घटाकार इति, घटाकारश्चानागतं लक्षणं हित्वा वर्त्तमानलक्षणं प्रतिपद्यते इति लक्षणेन परिणमते घटो नवीनताऽनन्तरं पुराणतां प्रतिक्षणमनुभवन्नवस्थापरिणामं प्राप्नोति धर्मादीनां सर्वेषामवस्थात्वसत्त्वेऽपि गोबलीवर्दन्यायेन भेदेन निर्देशः। एवं भूतान्तरेषु इन्द्रियेषु प्रकृत्यादिषु च योज्यम्। एते त्रयोऽपि परिणामा धर्मिस्वरूप एवानुगता अतो धर्मधर्म्यभेदाद्धर्मिपरिणाममात्रमेकमेव सामान्यतो भवति तस्यैवैते प्रकारविशेषा इति बोध्यम्। परिणामशब्दार्थश्च अवस्थितस्य धर्मिणः पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणामः। निवृत्त्युत्पत्ती अतीततावर्त्तमानते।

अथ बौद्धनिरासाय धर्मातिरिक्तं धर्मिणमाह।

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥

अतीतवर्त्तमानानागतधर्मेष्वनुपाती वर्त्तमानरूपेणानुगतो धर्मीत्यर्थः। एवं च वर्तमानत्वावर्त्तमानत्ववैधर्म्येण धर्मिणो धर्मस्य च विवेक इति भावः। तत्र योग्यताऽवच्छिन्ना धर्मिणः शक्तिरेव धर्मः, दग्धशक्तेः संग्रहाय योग्यताऽवच्छिन्नेति। योग्यतावच्छिन्नेत्यस्योदकाहरणादियोग्यतावच्छिन्नेत्यर्थः। एतेन मृदादौ सतां घटादीनां तत

उत्पत्तावपि उदकाहरणादीनि न स्युः, स्वकारणेषु तेषामभावेन तत्प्राप्त्यसंभवादित्यपास्तमिति मिश्राः। एवं चाग्नेर्दाहशक्तिवद्धर्मा अपि धर्मिणि यावद्द्रव्यभाविनः, न हि शक्तिवियोगः शक्तिमतोऽस्ति शक्तिशक्तिमतोरभेदात्। स चानभिव्यक्तिदशायामपि मृदीव घटस्तन्तुष्वेव पट इत्येव फलप्रसवभेदेनाव्यक्ततयाऽनुमितसद्भाव एकस्य धर्मिणोऽनेकोऽपि दृष्टो घटकपालकर्णिकामृच्चूर्णरूप इति। एकत्वानेकत्वाभ्यां धर्मधर्मिणोर्भेदो भाष्य उक्तः। तत्र वर्तमानो धर्मः स्वव्यापारमनुभवन्नतीतानागतेभ्यो धर्मान्तरेभ्यो भिद्यते यदा त्वतीतानागतावस्थायां सामान्येनाभिव्यक्तत्वस्य विशेषराहित्येन धर्मिणि लीनो भवति तदा धर्मिस्वरूपेणाविभागात्परस्परमपि तेषामविभाग एव। एवमेव ब्रह्माद्वैतमपि बोध्यम्। प्रलये सर्ववस्तूनां परमात्मन्यविभागात् यथाकाशेऽभ्राणामिति। ते च धर्मिणो धर्मास्त्रिविधाः—शान्ता उदिता अव्यपदेश्याश्च। तत्र शान्तास्ते ये कृत्वा व्यापारमुपरताः। उदितास्ते ये सव्यापारास्ते चानागतस्य लक्षणस्य समनन्तराः। एवं वर्तमानस्यानन्तरा अतीताः। नन्वतीततानन्तर्यं वर्तमानतायाः कुतो नेति चेन्न। अनागतावस्थायाः प्रागभावस्थानीयाया वर्तमानावस्थायां हेतुत्वेनातीतवर्तमानतयोः कार्यकारणतानियामकपौर्वापर्याभावात्। एवं च सत्कार्यवादेऽपि पूर्वाभिव्यक्तघटादिव्यक्तेर्न पुनरभिव्यक्तिरिति सिद्धान्तः। तस्यापि पुनरभिव्यक्तौ कदाचित्स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञाऽऽपत्तेः। किं चैवं सत्यनिर्मोक्षापत्तिः, विनष्टान्तःकरणाविद्याकर्मादीनां पुनरुद्भवेन मुक्तस्यापि संसारोदयापत्तेः, न चैवमतीतताकाले तत्सत्त्वे मानाभावः, लोकानपि तान्ददृशे इत्यादिवाक्यशतसिद्धयोगिप्रत्यक्षान्यथाऽनुपपत्तेर्मानत्वात्। विषयतत्संनिकर्षयोः प्रत्यक्षे हेतुत्वात्। न चातीतांशस्य स्मरणमेवास्तु, पूर्वाननुभूतस्यापि

योगिना दर्शनात्। यत्तु योगजधर्म एव संनिकर्ष इति तन्न। प्रत्यक्षं प्रति संनिकर्षनानात्वेनाननुगमाद्धेतुताग्रहानुपपत्तेः। असत्पदार्थेन कस्यापि संनिकर्षस्यानुपपत्तेश्च। किं च ज्ञानादेर्विषयतारूपसम्बन्धस्याप्यसत्येऽनुपपत्तिः, सतोरेव सम्बन्धदर्शनात्। तस्मात्प्रत्यक्षेषु संयोगादिरेव प्रत्यासत्तिः योगजधर्मेण तु तत्प्रतिबन्धकाधर्मतमआदिनिवृत्तिमात्रं क्रियत इति दिक्।

नन्वव्यपदेश्यत्वं किं, न च करिष्यमाणव्यापारत्वम्। अकरिष्यमाणव्यापारकस्यापि केवलानागतलक्षणस्य वस्तुनः स्वीकारादिति चेन्न।

सर्वस्य सर्वजातीयशक्तिकत्वेन सर्वत्र परिणामिन्यवस्थितानां सर्वविकारजननशक्तीनामेवाव्यपदेश्यत्वात्। एवं च तादृशशक्तित्वमेवाव्यपदेश्यत्वम्। न च वर्तमानातीतावस्थयोरनुभवस्मरणे प्रमाणे स्तः शक्त्याख्यानागतावस्थायां किं मानं सर्वत्र सर्वशक्तिसत्त्वे च किं मानमिति वाच्यम्। स्थावरे रसादिभिर्मधुराम्लसुरभ्यसुरभिमृदुकठिनत्वादिभिर्यद्वैश्वरूप्यम् अनन्तरूपत्वं तज्जलपृथिव्योः परिणामनिमित्तकमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षतो दृष्टम्। अतो जलभूम्योः सकलस्थावरात्मकत्वात्तच्छक्तिमत्त्वम्। शक्तिं विनाऽपि कार्यकरणेऽतिप्रसङ्गात्। तथा जङ्गमेषु यदनेकरूपत्वं तत्स्थावराणां परिणामनिमित्तकं दृष्टं मनुष्यादीनां धान्यादिस्थावरकार्याणां धान्यादिविशेषै रूपादिविशेषदर्शनात्। तथा स्थावरेषु यदनेकरूपत्वं तज्जङ्गमपरिणामनिमित्तकं गोमयदुग्धादिभिर्धान्यचम्पकादीनां विचित्ररूपरसादिदर्शनाद्, दाडिमानां च रुधिरावसेकेन तालफलतुल्यफलतादर्शनाच्च एवमादिदृष्टान्तैः सर्ववस्तुषु सर्वविकारजननशक्तिसिद्धेः। यद्यप्यतीतकार्यशक्ति-

मत्वं नास्ति तथाऽपि तज्जातीयशक्तिमत्त्वं विवक्षितम्। तदुक्तं भाष्ये जात्यनुच्छेदेन सर्वं सर्वात्मकमिति। एतेनान्यद्रव्यविकारव्यक्तीनामन्यथाभावेऽपि न नियमहानिः तज्जातीयव्यक्त्यन्तरजननशक्तिमत्त्वसंभवात्। किं चैकस्मादेव चतुर्मुखशरीरादखिलदेवदानवनरपश्वादिसमुदयदर्शनेन, अगस्त्यजाठराग्नेः समुद्रशोषदर्शनेन, ब्रह्मविष्णुरुद्रपार्वतीशरीरादिषु विश्वरूपदर्शनेन, योगिनां स्वशरीरमनसोरनन्तविभूतिदर्शनेनान्यतोऽप्यन्योऽत्पादनदर्शनेन सर्वत्र सर्वशक्तिसत्ताऽनुमीयते।

ननु सर्वजातीयशक्त्यङ्गीकारे कथमेकदा नाखिलविकारोत्पत्तिः कथं वा न शिलातः अङ्कुरोत्पत्तिरित्यादीति चेन्न।

देशकालावयवसंयोगविशेषरूपाकाराधर्मादिनिमित्तैः प्रतिबन्धादनेकशक्तीनामेकदा वर्तमानलक्षणपरिणामाभावोपपत्तेः, उक्तरूपसहकारिविरहाद्वा। वस्तुतः सहकारिकारणानां प्रतिबन्धनिवर्तकतैव, अतः शिलाशकलान्नाङ्कुरोत्पत्तिः, अवयवसंयोगविशेषस्य तत्प्रतिबन्धकत्वात्। नाकाश्मीरे केसरोत्पत्ति, नापि निदाघे मेघोत्पत्तिः, न मृग्यां मनुष्योत्पत्तिः, नापुण्यवतः सुखमिति बोध्यम्। अस्मदादिशरीराच्च नाखिलप्राण्युत्पत्तिरधर्मेण प्रतिबन्धाद् ब्रह्माण्डादिशक्तिमतश्च घटादेर्ब्रह्माण्डाद्युत्पत्तिं विनैव प्रायशो नाशदर्शनात्, सा शक्तिराधारविलयाद् घटादिना सहैव लीयते, कदा चित्तु योगीश्वरादिसङ्कल्पतो घटादीनामपि प्रकृत्यापूरवशाद् अव्यवस्थिताखिलपरिणामो भवत्येव। तदुक्तम्।

विषमप्यमृतं क्व चिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छयेति।

एवं च शक्तिसिद्धौ सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतिरेव मानम्। अन्यथा कालादिभिरेवातिप्रसङ्गपरिहारेण सा न सिध्येत्,

घटो भविष्यतीति प्रत्ययश्चेति । एवं चाभविष्यद्व्यापारकशक्तिसिद्धौ हेयं दुःखमनागतमिति पूर्वोक्तमुपपन्नम्। एवं च कश्चिद्विकारो विलक्षण एव अनागतोऽतीतश्चेति । अन्यथाऽनागतदुःखस्य हेयत्वानुपपत्तेः परेषां ह्यनागतदुःखहानं सिद्धत्वान्न पुरुषार्थः स्यात् । मम त्वनागतदुःखं शक्तिरूपं चित्तेन सहैव नश्यतीत्युपपन्नं सर्वम् । यश्चैतेष्वभिव्यक्तेषु धर्मेष्वन्वयी स्थिरः सामान्यविशेषात्मा स धर्मी । एवं चाभिव्यक्तत्वानभिव्यक्तत्वं वैधर्म्येण धर्मधर्मिणोर्विवेकः ।

यस्तु बौद्धो निर्धर्मिकं धर्ममात्रं क्षणिकमिदम्, अनेकक्षणस्थायित्वे क्षणसम्बन्धरूपधर्मवत्त्वमेव पदार्थमात्रस्य स्यादिति वदति तस्यात्माऽपि क्षणिकविज्ञानरूप एव स्यादिति भोगाभावापत्तिः, अन्यविज्ञानेन कृतस्य कर्मणोऽन्येन भोगेऽतिप्रसङ्गात्, स्मरणानापत्तेश्च अन्यदृष्टस्यान्येनास्मरणात् । प्रत्यभिज्ञानाच्च धर्मी अतिरिक्तः सिध्यति धर्मान्यथात्वेऽपि प्रत्यभिज्ञादर्शनादिति दिक् ।

ननु धर्मिणोऽतिरिक्तत्वेऽप्येकस्यानेकपरिणामाङ्गीकारो युक्तः एकरूपात्कारणात्कार्यभेदे तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गाद् एकस्यानेकशक्तित्वेऽतिप्रसङ्गादत आह ।

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

एकस्यैव मृद्धर्मिणः प्रथमं चूर्णमृत् ततः पिण्डमृद्भवति ततश्च घटोत्पत्तौ घटमृद्भवति ततो घटस्य लये कपालमृत् ततः कणमृदित्यादिः परिणामक्रमो दृश्यते, मृद्धर्मी च सर्वत्रानुगतः मृदित्यनुगतप्रत्ययात् । न च धर्माणामयं क्रमः पौर्वापर्यात्मा न तु धर्मिण इति कथमनेन धर्मिणः परिणामबहुत्वसिद्धिरिति, वाच्यम् धर्मक्रमस्यैव धर्मिक्रमत्वात् । यस्य धर्मिणो धर्मान्तरस्य समनन्तरो

यो धर्मः स एव हि तस्य धर्मिणः क्रमः यथा मृदेकैव चूर्णं भूत्वा सहकारिविशेषसमभिहारेण पश्चात्पिण्डो भवतीत्येकः पश्चाच्च पिण्डः प्रच्यवते घट उपजायते इत्यादिप्रकारैर्मृद्धर्मिण एव धर्मपरिणामक्रमबहुत्वम् । एवं घटस्यानागतभावाद्वर्तमानभावप्राप्तिः पिण्डस्य वर्तमानभावादतीतभावप्राप्तिरिति लक्षणक्रमः, लक्षणात् लक्षणान्तरप्राप्तिरूपः अतीतभावाद्वर्तमानतेति न क्रम इति प्रागेवोक्तं तथा घटस्य नवस्य प्रान्ते पुराणता दृश्यते, तत्र यद्यपि प्रतिक्षणपरिणामो न प्रत्यक्षस्तथाऽपि पुराणता प्रतिक्षणं भिन्नेन स्वरूपसताक्रमसमूहेनाभिव्यज्यमाना चरमावस्थायां स्फुटं प्रत्यक्षतामेतीत्यतः पुराणताऽभिव्यक्तिहेतुतया प्रतिक्षणमवस्थापरिणामोऽनुमीयते । एवं च धर्मलक्षणपरिणामाभ्यां प्रतिक्षणमुपजायमानाभ्यां विलक्षणोऽयं प्रतिक्षणजायमानत्वात्तृतीयोऽवस्थापरिणामः, ईदृशक्षणभङ्गुरत्वमादायैव प्रपञ्चस्य स्वप्नमायाऽऽदिदृष्टान्ता श्रुतिस्मृतिषूक्ताः । त एते क्रम धर्मधर्मिणोर्भेदे सति सम्भवन्ति नेतरथेति सूत्रतात्पर्यम् ।

ननु धर्मिणो घटादेः कपालादिधर्मत्वात्कथं धर्मधर्मिणोर्भेद इति चेदन्यधर्मापेक्षया धर्मित्वाक्षतेरदोषः, यो यस्य धर्मो स तस्माद्भिन्न इत्येव नियमात् । न च धर्मिधर्मलक्षणानां भेदे कथमेकस्या एव प्रकृतेः सर्वपरिणामित्वं स्मृत्यादावुक्तमिति वाच्यम् । परमार्थधर्मिणि प्रधाने साक्षात्परम्परयाऽभेदोपचारेण निमित्तेन सर्वोऽपि धर्मः स एवाभिधीयते इति सर्वस्य क्रमस्य प्रधानरूपैकविषयत्वेनैव प्रतीयमानत्वेनादोषात् । परमार्थधर्मित्वं च साक्षात्परम्परया वा सर्वविकाराश्रयत्वम्, अन्येषां त्वपारमार्थिकं धर्मित्वम् आपेक्षिकत्वाद्, यथा महदादीनां सत्यत्वं जीवानामात्मत्वं चापारमार्थिकं शशशृङ्गदेहाद्यापेक्षिकत्वात् । एवं च परमात्मन एव पार-

मार्थिकात्मत्वं न्यायसाम्याद् । अत्राभेदोपचारद्वारेणेति भाष्योक्ते धर्मधर्मिणोर्भेद एव व्यावहारिकः अभेदस्तु प्रातिभासिकस्तन्मूलं चाविभाग इति ज्ञायते । तत्रारम्भवादिभिरस्माकं धर्मधर्म्यभेदसत्कार्ययोरेव विरोधो न तु प्रपञ्चस्याद्वैतनत्वादौ तैरभेदप्रत्ययनियामकाविभागलक्षणास्यानङ्गीकारात् प्रागभावध्वंसयोरङ्गीकाराच्च । ब्रह्मविवर्ततावादोऽपि नास्माकं विरुद्धः, मायापरिणामस्य प्रपञ्चस्य परमात्मन्यतात्त्विकताया अस्माकमपीष्टत्वात् ॥

बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया ।
रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति बध्यते—

इति स्मृत्या मायाविकारस्य परमात्मान्यारोपावगमाद् शुक्तेबुद्धिपरिणामरजतारोपवत् । बध्यत इत्यस्यांशत इति शेषः । यद्यपि चित्तस्य व्युत्थाननिरोधसंस्काररूपौ द्वावेव परिणामौ सूत्रे उक्तौ तथाप्यन्येऽपि द्रष्टव्याः । तथा हि—चित्तस्य धर्मद्वयं प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं च—तत्र वृत्त्यात्मकं प्रत्यक्षं, वृत्तिश्च साक्षिणि प्रतिबिम्बाधानसमर्थः परिणामविशेषस्तस्य ज्ञानेच्छाकृतिसुखदुःखादिरूपः परमाणुतद्रूपादिवत् साक्षिणि प्रतिबिम्बाधानाक्षमतयाऽभासमानो वस्तुमात्रोऽप्रत्यक्षः । स चानुमानमात्रगम्यस्ततः सप्तविधः ।

निरोधधर्मसंस्काराः परिणामोऽथ जीवनम् ।
चेष्टा शक्तिश्च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिता इति ॥

निरोधो वृत्तिनिरोधः स संस्कारजनकत्वेन निवृत्तियत्नवद्भाvरूपोऽनुमीयत इति प्रागुक्तम् । धर्मो दृष्टसामान्यभोगवैचित्र्यादनुमीयते । संस्कारश्च स्मृत्याः परिणामश्चित्तस्योपचयादिर्वृत्त्युत्कर्षादिभिरनुमीयते । जीवनं प्राणनादिरूपव्यापारः स सुषुप्तावपि श्वासप्रश्वा-

साभ्यामनुमीयते, चेष्टा चित्तस्य संस्कारः स च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादौ चित्तस्य चक्षुरादिदेशसंयोगवियोगाभ्यामनुमीयते। यद्यपि चित्तं विभु तथाऽपि बाह्यसत्त्वाद्युपष्टम्भेनोपचयापचयवदौपाधिकी तत्र क्रियाऽप्यस्ति शक्तिर्ध्यानादिसामर्थ्यं तच्च तत्कार्यानुमेयमिति दिक्।

अथ योगिनः सम्पन्नसर्वयमादिसाधनस्य तत्तद्विभूतिकामनया जिज्ञासितो योऽर्थस्तत्तत्संयमविषयस्तत्तत्संयमसिद्धिसूचिका विभूतयश्च वक्तव्याः केवलमुमुक्षूणां तु सत्त्वपुरुषान्यतासंयमः कर्त्तव्यस्तत्र परिणामत्रयसंयमं तद्विभूतिं चाह।

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

अस्य धर्मिणोऽयं धर्मपरिणामस्तस्य चायं लक्षणपरिणामो लक्षणस्य चायमवस्थापरिणाम इत्येवमनुक्रमं यत्र कुत्र चिदर्थे संयमात्तत्साक्षात्कारे सति सर्ववस्तुसाधारणेषु तेषु परिणामेषु अतीतानागतज्ञानं प्रणिधानलेशादेव भवतीत्यर्थः। एकत्र ध्यानादित्रयं संयम इत्युक्तम्। अन्यविषयकसंयमात्प्रतिनियतपदार्थान्तरसाक्षात्कारो योगजधर्माद्भवतीत्यत्र शास्त्रं प्रमाणं धर्मविशेषात्स्वर्गविशेषो भवतीत्यत्रेव।

संयमान्तरस्य सिद्ध्यन्तरमाह।

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

गोरिति शब्दो गोरित्यर्थो गोरिति ज्ञानं तेषां वक्ष्यमाणात्संकेतरूपादध्यासात्संकरोऽतिविवेकाग्रहणं वस्तुतस्तेषां भेद एव—तस्तेषां प्रविभागे भेदे संयमात्साक्षात्कारपर्यन्तात्सर्वभूतानां रुतानि ज्ञायन्ते ऽयं काकादिरमुमर्थमनेन शब्देन कथयतीत्यर्थः। तत्र वागिन्द्रियजन्यः शब्दो लोकप्रतीतिसिद्धो वर्ण एव न वाचकपदरूपः।

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु चेति स्मृतेः ।

श्रोत्रं च ध्वनिरूपपरिणाममात्रविषयं, तत्र ध्वनिर्नाम वागिन्द्रियादिष्वभिहतस्योदानवायोः परिणामभेदः तदभिघातात्तदवच्छिन्नाकाशोपादानको वा न तु वाचकं पदम्। स च वर्णरूपोऽप्यवाचकत्वाद्ध्वनिरित्युच्यते। तृतीयः पदरूपः स च नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यः नादाख्यगकारादिवर्णान् प्रत्येकं गृहीत्वाऽनु पश्चाद्या बुद्धिः संहरति एकत्वमापादयति । गौरित्येकं पदमिति तया निर्ग्राह्योऽखण्ड एकः स्फोटाख्यः अयं चान्तःकरणस्यैव ग्राह्यः तद्धर्मश्च यो विशोका वा ज्योतिष्मतीति सूत्रे प्रथमपादे हृदयपुण्डरीके प्रणवरूप उक्तः अनुसंहारबुद्धेः सामानाधिकरण्येनैव तद्ग्रहजनकत्वे लाघवात् । यद्यपि पूर्वबुद्धयोऽपि वर्णाकारं पदमेव गोचरयन्ति तथाऽपि न विशदं, चरमे तु विज्ञाने तदतिविशदमित्येवमुक्तम् । न चानुसंहारबुद्धिः श्रोत्रस्यैवास्तु, असम्भवात्, आनुपूर्व्यैक्यं हि एकपदत्वप्रतीतिविषयो वाच्यं, न चानुपूर्वी श्रोत्रग्राह्या, श्रोत्रस्य शब्दमात्रग्राहकत्वात् । न च पूर्ववर्णसंस्कारैः स्मृतानां वर्णानामानुपूर्वी मनसा ग्राह्येति वाच्यम्। किमानुपूर्व्या मनसाऽनुभवः उत स्मरणम् नाद्यः, तदा वर्णानां विनाशेन तत्तदुत्तरक्षणानां च विनाशेन तदसम्भवात् । क्षणस्यास्मदादिमनोग्राह्यत्वाच्च । अत एवान्त्योऽपि न, अथ प्रमाणं चेकं पदमिति प्रत्यय एव, अनेकेषां वर्णानामेकसमुपस्थितेरसम्भवात् परस्परमसम्बद्धस्वभावानां पदत्वसंस्पर्शरहितानां प्रत्येकमर्थानुपस्थापकानामाविर्भूयैव क्षणात्तिरोभूतानां प्रत्येकं मिलितानां चापदस्वरूपतया वृद्धेहृतत्वात्। प्रत्येकमर्थोपस्थापकत्वेऽनुभवविरोधो द्वितीयादीनामनुच्चारणप्रसङ्गश्च । न चाग्नेयादीनां परमापूर्वे स्वर्गे वा जननीये यथा संस्का-

रद्वारा साहित्यं तथा वर्णानामपि संस्कारद्वारा साहित्यम्। तादृशा-नेकसंस्कारकल्पने गौरवात्। न च स्मृत्यनुरोधेन क्लृप्ता एव ते। तेषां स्वकारणानुभवविषयस्मृतिमात्रजनकत्वात्। किं चातिरिक्त-स्यापि स्वीकारे तस्याज्ञातस्यार्थप्रत्यायकत्वासम्भव अर्थप्रत्यायनाङ्ग सम्बन्धस्याज्ञातस्य तज्जनकताया अदर्शनात्। न च प्रत्येकवर्णानुभव-जनितसंस्कारपिण्डलब्धजन्मस्मृतिविषयतया जातसहभावा वाचकाः क्रमाक्रमविपरीतक्रमानुभूतानामविशेषेणार्थबोधकत्वापत्तेः। क्रमस्य त्वनुभवाविषयस्य न स्मृतिविषयत्वमित्युक्तमेव। न चैषोऽखण्डपदे ऽपि दोषः, तद्धि प्रत्येकमेव प्रयत्नभेदभिन्नध्वनिभिः परस्परविसदृश-तत्पदं व्यञ्जकैस्तुल्यस्थानकरणनिष्पन्नत्वेन गणगौरगौरित्यादौ गत्वेन सदृशैरेकमप्यनेकमिवानवयवमपि सावयवमिव व्यज्यते। यथा नियतवर्णपरिमाणसंस्थानं मुखमेकमपि मणिकृपाणदर्पणादयो विभि-न्नवर्णपरिमाणसंस्थानमनेकमादर्शयन्ति, न तु परमार्थतस्तस्य ते भागाः तस्माद्वर्णात्मना पदभेदेऽपि एकमेव स्फोटं निर्भागमेव सभा-गमिव सभेदमिव व्यञ्जन्ति। एवं च गोपदरूपस्यैकस्य स्फोटभे-दस्य गकारभागो गणादिपदस्फोटसादृश्येन न निर्धारयति स्वभा-गिनमित्योकारविशिष्टो निर्धारयति, एवमोकाररूपोऽपि भागः शोचिरादिपदसदृशतया न शक्तस्तं निर्धारयितुमिति गकारवि-शिष्टो निर्धारयतीति वाच्यम्, तच्च न सम्भवति गत्वादिनाऽभि-व्यक्तेः क्षणिकत्वादिति वाच्यम्। संस्कारद्वारेण तेषां सहभावाद् वैशिष्ट्योपपत्तेः। न च भिन्नविषयत्वं, संस्कारयोः भागद्वयविषय-योरनुभवयोस्तज्जन्मनोश्च संस्कारयोरेकपदविषयकत्वात् केवलभा-गानुभवेन पदमव्यक्तमनुभूयते अनुसंहारधिया तु पूर्वसंस्कारसहा कृतया व्यक्तमनुभूयते यथा दूराद्वनस्य तौ पूर्वेऽव्यक्ताः प्रत्यय

व्यक्तवनस्पतिप्रत्ययजनकाः । न चेयं विधा वर्णानामर्थप्रत्ययजनने सम्भविनी, न हि ते पूर्वमव्यक्तमर्थप्रत्ययं जनयन्तीति शक्यं वक्तुं प्रत्यक्षज्ञान एव तथा नियमात् । वर्णाधेयस्त्वर्थप्रत्ययो न प्रत्यक्षः वर्णेभ्यो जायमानो ह्यर्थे प्रत्ययो जायमानः स्फुट एव जायेत न वा जायेत न त्वस्फुट इति विशेषात् । न चानुपूर्वीविशिष्टसमूहस्यैकत्वा-देकत्वव्यवहारस्तेन रूपेणार्थप्रत्यायकत्वं चेति वाच्यम् । तदग्रहस्यो-क्तत्वात् । स कीदृश इति चेत् । अन्तःकरणधर्मः स एक एव श्रोत्र-गृहीततत्तद्वर्णैर्महारञ्जनेन वस्त्रस्येव जवया स्फटिकस्येव वा तत्तदु-परक्ततायां सत्यां चरमवर्णग्रहकाले सति पदत्वेन प्रतीयते तत्तदु-परागनाशकं च तस्यान्तःकरणवृत्त्यन्तरमेवेति न दोषः, अत एव तत्र तत्तदुत्तरत्वादिकमपि गृह्यते । तथा बीजाङ्कुराद्यनेकावस्थो वृक्षरूपो धर्मो क्रमिकाभ्यस्ताभ्योऽतिरिक्तः शेषावस्थया पूर्णतया व्यज्यते । अयमाम्रवृक्ष इति, स च बीजादिभ्यो भिन्नाभिन्नः भेदा-भेदयोरनुभवात् । तथा गकारौकाराद्यनेकावस्थो गौरित्यादिरखण्ड-रूपेण क्रमिकाभ्यो गकाराद्यवस्थाभ्योऽतिरिक्तो विसर्जनीयादिचरमा-वस्थयाऽभिव्यज्यते इदं गौरिति पदं न तु गौर इतीत्यादिरूपेण । तच्च गकाराद्यवस्थाभ्यो भिन्नाभिन्नं भेदाभेदयोरनुभवात् स चार्थस्फु-टीकरणात्स्फोट इत्युच्यते । न च वर्णानां पदस्वरूपत्वाभावे कथमि-यन्तो वर्णाः क्रमविशेषविशिष्टा अस्यार्थस्य वाचका इति लोकव्यव-हार इति वाच्यम् । वर्णानां प्रत्येकरूपेण पदभेदेऽप्यवस्थाऽवस्थिनोरभेद-स्यापि सत्त्वेनैकैकस्यापि वर्णस्य बीजाङ्कुरादेर्वृक्षाभेदवद्, यदा भेद-स्यापि सत्त्वेनाद्यतः स चैकैको वर्णः पदभावे सहकारीणि यानि वर्णान्तराणि तत्प्रतियोगित्वात् तत्सम्बन्धित्वाद् अनन्तपदरूपता-

मिवापन्नो भवतीति सर्वपदरूपत्वात्सर्वपदार्थाभिधानयोग्यतासम्पन्नो भवति। वस्तुतस्तस्य तत्त्वान्न नानात्वमत इत्येतदुक्तं गोगणगोरनगर इत्यादिषु गोत्वाभिधायिषु दृष्ट इति तत्तदभिधानशक्तिः सोमश्रोचिरादिषु ईश्वराद्यर्थाभिधायिषु पदेषु ओवर्णो दृष्ट इति सोऽपि तत्तदभिधानशक्तिरिति अनन्तपदरूपता चैवं पूर्वगकारादुत्तरेण ओरिति वर्णद्वयेन गण इति पदाद्यद्व्यावर्त्य उत्तरश्च विसर्जनीयः पूर्वेण गकारौकाररूपवर्णद्वयेन गौरित्यादिपदेभ्यो व्यावर्त्यविशेषे गौरिति अखण्डे पदे गोत्ववाचके तादात्म्येनावस्थाप्यत इति प्रकारेण। एवं ते बहवो वर्णा आनुपूर्वीविशेषसापेक्षाः पदाभेदतोऽर्थसंकेतेन नियमिताः सहकारिविशेषेण सर्वाभिधानसमर्था अपि एतावत्सङ्ख्याका गकारौकारविसर्जनीया गोरूपमेवार्थमुपस्थापयन्तीति तेन प्रकारेण वर्णमुखेन तत्पदमेवाविवेकतः सङ्केत्यते यतः पदमेव वाच्यस्य वाचकम्। न चान्यस्यान्यरूपेण कुतः सङ्केतः, पदाख्यस्य बुद्धिग्राह्यस्य बुद्धिधर्मस्य स्फोटस्य ध्वनिरूपैरुपरक्ततया तदभेदात्। यथा संयुक्तं कपालद्वयं जलाहरणहेतुरित्यविवेकतो बालकेभ्य उपदिश्यते पटादिभ्यो घटस्य व्यावर्तकान्तरासम्भवात् ततश्च बालो घटस्य कपालाविवेकेनैव जलाहरणहेतुत्वं गृह्णाति तद्वत् स्फोटान्तरव्यावर्तनाय वर्णाविवेकेनैव सङ्केतोपदेशः सङ्केतग्रहश्च भवतीति न प्रागुक्तलोकव्यवहारानुपपत्तिरिति बोध्यम्। तदिदं स्फोटाख्यमेकबुद्धिविषयत्वादेकं पराख्यया पुरुषस्य प्रधानरूपशक्त्या एकप्रयत्नेन जनितं यावद्व्यवहारस्थायिवर्णवत् क्रम रहितं वर्णरहितम् अत एव निरंशम् अन्त्यवर्णस्य प्रत्ययरूपव्यापारेणाभिव्यक्तं परप्रतिपिपादयिषया वक्तृभिरभिधीयमानैः श्रोतृभिश्च श्रूयमाणैर्वर्णैरुपरागात्। अनादिवाग्व्यवहारवासनानां वशीकृतया लोकबुद्ध्या परमार्थवदन्योन्याभेदेन संवेदनेन प्रतीयते, न तु तदर्थमरि-

रूपेण । यद्यपि लाक्षाऽऽद्युपाधेरपगमे स्फटिकः स्वच्छधवलोऽनुभूयते उपाधिं विना ऽपि कारणात् अस्य तूपाधिव्यतिरेकेण प्रतीत्यभावान्न केवलस्य प्रत्ययः । एवं च वागिन्द्रियविषयवर्णानां श्रोतृग्राह्याणां वाचकपदस्य चाविवेकरूपसङ्करः तस्य च पदस्य एतावतां वर्णानामेवमानुपूर्वीकमिलनमस्यार्थस्य वाचकमिति विषयव्यवस्था तु सङ्केतग्रहाद् भवति । सङ्केतस्तु पदपदार्थयोः सङ्केतकर्तुराहार्येतरेतराभेदारोपरूपेतरेतराध्यासरूप अभेदारोपे बीजं तु अविभाग एव चयाणामपि बुद्धिधर्मत्वेन परस्परमविभागात् । शब्देन बोद्धार्थस्यैव प्रत्ययात् । तचापि नाधुनिकसङ्केतो विषयव्यवस्थापकः तस्यानियतत्वात् । किं तु स्मृत्यात्मकः पाणिन्यादिस्मृत्यात्मकः । किं च स्मृत्यात्मको ज्ञानविषय एव बोधकः न स्वरूपसन्निति, न चाध्यासस्य सङ्केतत्वं कुतः ओमित्येकाक्षरब्रह्मेत्यादिशास्त्रेषु वृद्धिरादैजित्यादौ व्याकरणे कम्बुग्रीवादिमान्घटइत्यादौ लोके अमरानिर्जरा देवा इत्यादौ कोशे च योऽयं शब्दः सोऽर्थः योऽर्थः स सब्द इत्येवमितरेतराध्यासरूपस्यैव संकेतस्य दर्शनात् । शब्दवाच्यत्वलक्षणायां प्रमाणाभावाद् ईदृशानाद्यभेदारोपेणैवागमिनो मन्त्रार्थयोरभेदेनोपासनमामनन्ति, मीमांसकाश्च मन्त्रमयीं देवतामाहुः । एवंभूते एव संकेते मुख्ये सतिकथं चिद्रूदं परिकल्प्यास्यार्थस्यायं वाचकइत्यपि कश्चित्संकेतः यथा पाणिनेः कर्मणि द्वितीयेति यथा वोजः प्रगृह्यमिति । वाचकत्वं च तादात्म्यमेवेति दिक् । यत्तु अस्मच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाविषयत्वं शक्तिरिति तत्कारणत्वादिबाधारणम् । एवमितरेतराध्यासरूपेण संकेतेन निमित्तेन एते शब्दार्थप्रत्ययाः संकीर्णा लोके दृश्यन्ते गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरितिज्ञानमिति तच शब्दार्थयोरितरेतराध्यासः संकेतग्रहेणैव

दर्शितः शब्दार्थयोः प्रत्ययेन सह तु एकाकारत्वादन्योन्याध्यासः य एषां प्रविभागज्ञः स सर्वरुतवित् स एव शब्दादीनां तत्त्वज्ञः यथा च पदवाक्ययोस्तदर्थानां च संकरस्तथा वर्णपदयोरपि तथा हि सर्वपदेषु पदान्तरतत्तदर्थसहकारेणास्ति वाक्यभवनशक्तिः । किं च परेण बुभुत्सितार्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगः परेण च प्रवृत्त्यादिविषयो बुभुत्सितः स च वाक्यार्थ एवेति सर्वे शब्दास्तत्परा इति यत्रापि केवलपदप्रयोगस्तत्रापि पदान्तरसाहित्येनैवार्थावगमः केवलस्यासामर्थ्यात् । एवं च वाक्यमेव वाचकपदानि तद्भागतया वर्णानां पदार्थवाचकत्ववद् वाक्यार्थवाचकानि, एवं च वर्णा यथा सर्वार्थाभिधानशक्तिप्रचित, एवं पदमपि एकैकं सर्ववाक्यार्थाभिधानशक्ति इति । एवं च वृक्ष इत्युक्ते आकाङ्क्षापूरणार्थं वृक्षोऽस्ति चलति विच्छिद्यते छिद्यते वेति पदान्तराणां योग्यताकाङ्क्षातात्पर्यादिवशादध्याहारो गम्यते इति तैर्वाक्यैर्वृक्षपदस्य संकरोऽविवेकः । यत्रापि क्रियाविशेषे तात्पर्यादिकं नावधार्यते तत्राप्यस्तीति गम्यते सत्तायाः पदार्थेनाव्यभिचाररूपयोग्यतासत्त्वात् लोकेऽस्त्यर्थं विना शुद्धपदार्थानवगतेर्वाऽव्यभिचार आकाङ्क्षासत्त्वाच्च । न चार्थ विशेषे तात्पर्यग्रहेऽपि तदर्थकपदानामानन्त्येन शब्दविशेषानुमाने किं नियामकं, स्वेच्छाया एव नियामकत्वात् । तथा क्रियाया असाधनाया अभावात् पचतीत्युक्ते सर्वकारकपदानामनुमानम् अनुमितानामपि कारकान्तरव्यावृत्त्यर्थश्चैत्रोऽग्निना तण्डुलानित्यादिरनुवादः कदा चित् क्व चिदध्याहारं विनाऽपि पदवाक्ययोरर्थभेदनिमित्तकः संकरः यथा छन्दोऽधीते इति वाक्यार्थे श्रोत्रियपदादस्य प्राणान्धारयतीति वाक्यार्थे जीवति इति पदस्य प्रयोग एतावताऽपि श्रोत्रियपदस्याद्यसमभिमिलितस्य नैवंविधार्थबोधे सामर्थ्यं शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् ।

न चैवं वाक्यस्य गुरुतरस्य कदाऽपि प्रयोगो न स्यात्। संशयवारणाय तत्प्रयोगस्यापि सम्भवात्। पदेषु तद्भागतया तदर्थशक्तिमत्त्वेऽपि केवलात्सहकारिणं विना तदर्थाप्रत्ययाच्च।

नन्वेवं सर्वत्र वाक्यस्यैव बोधकत्वे किमर्थं व्याकरणे पदानामन्वाख्यानं, किं च पदवद्वाक्यमखण्डमेव न सन्त्येव पदानीति तदन्वाख्यानमसम्भवि चेति चेन्न।

वाक्यात्कल्पनयैव पदं प्रविभज्य कल्पितक्रियावाचकत्वेन कारकवाचकत्वेन वाऽन्वाख्यानात्। अन्यथा घटो भवति, भवति! भिक्षां देहि, अश्वस्त्वं, अश्वो याति, अजापयः पिब, अजापयः शत्रून्, इत्यादौ नामाख्यातसारूप्यादन्वाख्यानं विना क्रियाकारकार्थत्वान्यतरेणाज्ञातं कथं क्रियायां कारके वा प्रयुज्येत। तत्र हि त्वं गतश्रान्, अश्वत्वजातिमागच्छति, छागाः पयः पिब, शत्रूननाशय इत्याद्यर्थप्रतीतिः। तस्मादपोद्धृत्यान्वाख्यानं, न त्वन्वाख्यानादेव पारमार्थिको विभागः पदानाम्। एवं चात्र विभागदर्शनाद् वर्णानामपि पदैरविभागं मन्यन्ते लौकिकाः। यथा च वाक्ये पदभागाः कल्पिता, एवं पदे वर्णभागा इति तात्पर्यम्। न चैवं शब्दार्थप्रत्ययानामविभाग एवास्तु प्रतीत्या भेदस्य सिद्धेः। तथा हि। श्वेतत इति साध्यरूपक्रियाऽर्थः शब्दः, श्वेतः प्रासाद इति सिद्धरूपतया कारकार्थः शब्दः। अभिहितत्वाच्च कारकविभक्तेरभावः तयोः शब्दयोः क्रियाऽऽत्माकारकात्माचार्थः प्रत्ययश्च तत्तदर्थविषयो भिन्न एव। न चाभेदेन प्रतीत्या सङ्करात्कुतस्तेषां प्रविभागः। सोऽयमित्यभिसम्बन्धरूपसङ्केतोपाधिक एकाकारप्रत्ययो न तात्त्विक इत्यदोषात्। वस्तुतः शब्दप्रत्यययोरालम्बनं श्वेतोऽर्थः, स च शब्दादिव्यावृत्ताभिर्नवपुराणत्वादिभिरवस्थाभिः स्वाभिर्विक्रियमाणत्वान्न शब्दप्रत्यययोः सहगतस्त-

भ्यामभिन्नः सर्वशब्दः स्वावस्थाभिर्विक्रयमाणो नार्थबुद्ध्योः सहगतः । एवं प्रत्ययोऽपीति परस्परविभक्त एवैतेषु मनुष्यवचनविषये प्रविभागसंयमात्साक्षात्कारपर्यन्ताद्योगी सर्व्वभूतरुतज्ञो भवति तेषां रुतं तदर्थभेदं तत्प्रत्ययञ्च योगी जानातीति दिक् ।

संयमान्तरस्य सिद्ध्यन्तरमाह ।

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

अथ संस्कारसंयमेनेति सूत्रस्यादिः । द्विविधाः संस्काराः, स्मृतिरागादिक्लेशहेतवो वासनारूपाः, जात्यायुर्भोगरूपविपाकहेतवो धर्माधर्मरूपाश्च । अविद्यासत्त्वेऽपि रागादिवैचित्र्यदर्शनात्तेषु वासनानां हेतुत्वमावश्यकम् । ते च पूर्वजन्मोपचिताः परिणामचेष्टानिरोधशक्तिजीवनरूपचित्तधर्मवत्साक्षिभास्यत्वाभाववन्तश्चित्तधर्माः तेषु क्रियमाणः संयमस्तत्साक्षात्करणे समर्थो भवति । तेषु शब्दानुमानाभ्यां सामान्यतो ज्ञातेषु विशेषज्ञानफलः संयमः कार्यः तत्संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानं भवति । देशकालनिमित्तानुभवैर्विना तत्साक्षात्कारासम्भवात् । देशो जन्मभूमिः स्वर्गनरकादिः, कालो युगादिः, निमित्तं मातापित्रादिः, अनुभवो विषयीकरणम्, सविषयकगुणज्ञानस्य विषयोपरागेणैव ज्ञानेच्छाऽऽदिस्थले दृष्टत्वात् । सूत्रे पूर्वजातीत्युपलक्षणं परजन्मादिज्ञानस्यापि । संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वादिजन्मान्यशेषविशेषैर्ज्ञायन्त इत्यत्र-इदमाख्यानं श्रूयते भगवतो जैगीषव्यस्य संस्कारसाक्षात्करणाद् दशसु प्राकृतसर्गेषु । जन्मक्रमं बाल्ययौवनवार्धक्यादिरूपं तत्परिणामक्रमं च साक्षात्कुर्वतो विवेकजं ज्ञानं प्रादुरभूत् । अथ भगवानावट्यो लिङ्गधारी मात्रविहारी परीक्षार्थं तनुधरो निर्माणकायधारी भूत्वा पप्रच्छ दशसु महासर्गेषु कल्पेषु कुशलत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन त्वया नरकतिर्यगादिगर्भसम्भवं दुःखमुपभुञ्जता देवमनु-

ष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन त्वया किं सुखमुपभुञ्जता च सुखदुःखयोर्मध्ये किमधिकमुपलब्धमिति" ततस्तं जैगीषव्य उवाच, तत्र देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन यत्किञ्चिदनुभूतं सुखं तत्सर्वं दुःखमेव प्रत्येमि। यथा सुखस्यापि दुःखत्वं तथा गुणवृत्त्यविरोधाच्चेत्यनेनोक्तम् पुनरावट्यः पप्रच्छ "यदिदमायुष्मतः स्वेच्छया प्रकृतिप्रयोक्तृत्वरूपप्रधानवशित्वेन ऐश्वर्यसुखं तथा प्रधानवशित्वेन कामसमाप्त्याविषये स्वलंप्रत्ययरूपवैतृष्ण्याख्यसन्तोषजन्यं यच्चित्तस्य स्वाभाविकं सुखं सर्वतोऽप्युत्तमं किमिदमपि दुःखपक्षे निक्षिप्तमिति"। ततो जैगीषव्य उवाच, विषयसुखापेक्षयैवेदमनुत्तमं सन्तोषसुखमुक्तं कैवल्यापेक्षया दुःखमेव, यतोऽयं सन्तोषाख्योऽलंप्रत्ययो बुद्धिधर्मत्वात् त्रिगुणः सुखादिगुणत्रयवान्, त्रिगुणश्च प्रत्ययो बुद्धिपरिणामो हेयपक्षे दुःखपक्षे न्यस्तो। मधुविषसंपृक्तान्नवद् इति तृष्णा हि दुःखसाधनत्वात् दुःखरूपस्तन्तुर्बन्धकरज्जुहेतुस्तज्जन्यदुःखरूपसन्तापापगमाद् वैषयिकदुःखाकलुषितत्वरूपप्रसन्नत्ववद्, अत एवाऽबाधमक्षयं, यावद्बुद्धिस्थापि सर्वेषामेव प्रियमेतावन्मात्रेण प्रधानवशित्वमूलकस्य सुखत्वमुक्तं शास्त्रेष्विति ।

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

प्रत्ययस्य रागादिमत्याश्चित्तवृत्तेः संयमेनाश्रयादिरूपाशेषविशेषैः साक्षात्करणादन्यचित्तस्याशेषविशेषतो ज्ञानं सङ्कल्पमात्रेण भवतीत्यर्थः । न च यथा संस्कारसाक्षात्कारे तद्विषयदेशादिकमपि विषयीक्रियते, तथा न परचित्तसाक्षात्कारोऽमुकविषयकरागवानित्येवं भवतीति वाच्यम् । परचित्तालम्बनस्य संयमविषयेण स्वचित्तेनाविषयीकरणात्, तत्प्रतिपादकशास्त्राभावाद् रागवदित्येव ज्ञानादिति दिक् ।

संयमान्तरस्य सिद्धान्तरमाह ।

कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशास योगेऽन्तर्धानम् ॥ २० ॥

स्वशरीररूपस्य संयमेन कारणाद्यशेषविशेषत: स चात्का सति सङ्कल्पमात्रेण स्वकीयरूपस्य दृश्यताशक्तिं परचक्षु:संयोगयोग्यतां प्रतिबध्नाति, तत्स्तम्भे सति परचक्षु:प्रकाशेस्तत्कार्योरसंयोगेऽन्तर्धानमुत्पद्यते योगिन:। दिवाऽन्धेनेव केनाप्यसौ न दृश्यत इत्यर्थ:। एवं यदा स्वस्य शब्दस्पर्शरसगन्धसंयमात्तेषां ग्राह्यताशक्तिम् प्रतिबध्नाति, तदा श्रोत्रादिसंनिकर्षप्रतिबन्धाद्योगिन: शब्दादिबधिरादिनेव न केनापि श्रूयत इति बोध्यम् ।

सिद्धान्तरमाह ।

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २१ ॥

आयुष्करकर्मज्ञानादेव चिरशीघ्रतारूपेण मरणज्ञानं तच्च विद्यमानजन्मभुज्यमानकर्मभि: सहैकभविकमायुष्करं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च । तत्राद्यं तीव्रवेगेन फलदातृ यथा कलिकालीनप्रजासु बाल्ययौवनवार्धक्याद्यवस्थानामारम्भकम् । अन्त्यं मन्दवेगेन फलदातृ यथा सत्यादिकालीनप्रजासु तदारम्भकम् । यथाऽऽर्द्रवस्त्रप्रसारितमल्पकालेन शुष्येद्, यथा वा शुष्के तृणे मुक्तोऽग्निर्वातेन युक्त: शीघ्रमेव दहति तद्वदाद्यम् । यथा च संपिण्डितं वासश्चिरेण शुष्यति, यथा वाऽग्निस्तृणराशावार्द्रे वाताभावे क्रमेण न्यस्तश्चिराद्दहति तद्वदन्त्यम् । परान्त: प्रलयस्तमपेक्ष्यापरान्तो मरणम् । कर्मण: सोपक्रमत्वज्ञाने झटिति मरणमिति ज्ञानं निरुपक्रमत्वज्ञाने विलम्बेन मरणमिति ज्ञानं, जन्मान्तरभोग्यस्य कर्मणोऽज्ञानं

न वर्त्तमानदेहस्यापरान्तज्ञाने हेतुरतो विद्यमानेत्यादि । अरिष्टेभ्यो वेति । अरिवत् त्रासयतीत्यरिष्टम् । अरिष्टं च त्रिविधम् । आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च । तत्राद्यं यथा पिहितकर्णः स्वदेहान्तर्घोषं वह्निज्वलनशब्दवच्छब्दविशेषं न शृणोति, तथा नेत्रेऽङ्गुल्यादिनाऽवष्टब्धे ज्योतिर्न पश्यति । द्वितीयं, यमपुरुषान्पश्यति पितॄनतीतान् पश्यति ग्रामान्तरगताननागतानेवाकस्मात्पश्यति । तृतीयम् अकस्मात्स्वर्गसिद्धान् वा पश्यति एवं मनुष्यलोकदेवलोकमित्यादि विपरीतम् । सर्वमिन्द्रजालादिकं विनेव पश्यति तदा मरणमुपस्थितमिति ज्ञेयम् । अन्यान्यप्यरिष्टान्यरिष्टाध्याये द्रष्टव्यानि ।

सिद्ध्यन्तरमाह ।

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २२ ॥

मैत्रीकरुणामुदितेति त्रयविषयास्तिस्रो भावनाः संयमाः । तत्र सुखितेषु मैत्री, एवंस्वरूपा एवमादिसाधनिकेत्यशेषविशेषैः संयमेन साक्षात्कृता सती अवन्ध्यमैत्री वीर्यदा भवति परेषु मैत्र्यर्थयत्नोऽविफलो न भवतीति यावत् । एवं दुःखितेषु करुणा पुण्यशीलेषु मुदिता । यद्यपि सूत्रे भावनाशब्दो नास्ति तथाऽपि तन्त्रान्तरानुसारेण भाष्य उक्तः । तदर्थैश्च समाधिरिति यस्तेषूक्तः सोऽयत्यसंयमरूपो बोध्यः । यद्वा भावना चिन्तनं ध्यानधारणारूपं ततो यः समाधिः स संयमो बोध्यः । ततस्तत्तद्बलान्युक्तरीत्याऽवन्ध्यवीर्याणि जायन्ते पापशीलेषु मैत्राद्यभावरूपोपेक्षैव न तु तस्यामभावरूपायां प्रतियोग्यतिरिक्तविशेषस्याभावेन तत्र भावना,ऽतस्तस्यां नास्ति समाधिरिति तस्यां संयमाभावान्नोपेक्षातो बलमिति दिक् ।

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २३ ॥

हस्तिबले संयमाद्धस्तिबलः वैनतेयबले संयमात्तद्बलः वायुबले संयमात्तद्बल इत्यादिरीत्योह्यम् ।

सिद्ध्यन्तरमाह ।

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टविज्ञानम् ॥ २४ ॥

व्यवहितमावृत्तं, विप्रकृष्टं दूरवर्त्ति, बुद्धिपुरुषान्यतरसाक्षात्काररूपिणी मनसः प्रवृत्तिः प्रथमपादे ज्योतिष्मतीत्युक्ता, तत्कालीनो य आलोकः सत्वप्रकाशस्तं योगी सूक्ष्माद्यर्थेषु विन्यस्य तमर्थं साक्षात्करोतीत्यर्थः । अत्र न्यासमात्रवचनात् तेषु संयमापेक्षा नास्ति चक्षुर्न्यासमात्रेण घटदर्शनवद्धि शुद्धसत्वप्रतिसन्धानमात्रेणैव तत्साक्षात्कारसम्भवात् । परम्परया बुद्ध्यादिविषयकं संयमसाध्यत्वेनास्याः संयमसिद्धिमध्ये गणनमिति बोध्यम् ।

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २५ ॥

तत्र भुवनविस्तारः कथ्यते । तत्रादौ सप्त लोकाः । तत्रावीचिर्नाम नरकविशेषः सर्वलोकाधस्तात् । तमादाय मेरुपृष्ठपर्यन्तं भूर्लोकः । मेरुपृष्ठादारभ्य तत्पृष्ठोपलक्षितभूर्लोकस्योपरि ध्रुवपर्यन्तं ग्रहनक्षत्रताराविचित्रोऽन्तरिक्षलोकः स एव भुवर्लोकः । ध्रुवात्परः पञ्चविधः स्वर्लोकः । एतेन त्रिलोकव्यवस्थाऽपि दर्शिता । पञ्चानां स्वर्लोकत्वेनैक्यात् । तत्र माहेन्द्रस्तृतीयो लोको भूर्लोकात्स स्वर्लोकश्चतुर्थः । प्राजापत्यो महर्लोकः । त्रिविधो ब्राह्मः । जनलोकस्तपोलोकः सत्यलोक इति ।

ब्राह्मस्त्रिभूमिको लोकः प्राजापत्यस्ततो महान् ।
माहेन्द्रश्च स्वरित्युक्तो दिवि तारा भुवि प्रजा इति ।

संग्रह लोकः । तत्राधोधेऽपर्युपरि निविष्टाः सप्तमहानरकभूमयः शिलाग्रराज्ञ्वपघनसलिलानलानिलाकाशतमसामाधारा महाकालाम्बरीषरौरवमहारौरवकालसूत्रान्धतामिस्राख्याः । तमोऽन्धकारः । एतेषां महानरकत्वादन्येऽप्युपनरकाः कुम्भीपाकादयो नन्तास्तत्र बोध्याः । यत्र स्वकर्मोपार्जितदुःखभोगिनः प्राणिनः कष्टमायुर्दीर्घं गृहीत्वा जायन्ते ततः सप्तमहानरकभूम्यूर्ध्वं महातलरसातलातलसुतलवितलातलपातालाख्यानि सप्त पातालानि । तेषां च सप्तपातालानां भूर्लोके प्रवेशः । एवं चतुर्दशलोका भवन्ति । भूमिरियमष्टमी सप्तद्वीपा वसुमती । यस्याः सुमेरुर्मध्ये पर्वतराजः काञ्चनस्तस्य पूर्वादिप्रदक्षिणक्रमेण राजतवैदूर्यस्फटिकहेममणिमयानि शृङ्गाणि । तत्र वैदूर्यप्रभाऽनुरागान्नीलोत्पलपत्रश्यामो नभसो दक्षिणभागः । पूर्वभागो रजतप्रभाऽनुरागात् श्वेतः । पश्चिमः स्फटिकवत्स्वच्छः प्रतिबिम्बोद्ग्राही । उत्तरः स्वर्णवर्णो कुरण्टकपुष्पाभः, अस्य सुमेरोरुपरि दक्षिणपार्श्वे जम्बूनामावृक्षः यन्नामा लवणोदधिवेष्टितो जम्बूद्वीपः निरन्तरं सूर्यस्य प्रदक्षिणीकरणात्तस्य सुमेरोरवच्छेदभेदेन रात्रिन्दिनं संयुक्तमिव भ्रमति । यमेवास्य भागं सूर्यस्त्यजति तत्र रात्रिर्यमेव भागमलङ्करोति तत्र दिनमिति । तथा तस्य सुमेरोरुत्तरदिशि नीलनामकश्वेतनामकशृङ्गवन्नामकास्त्रयः पर्वताः प्रत्येकं द्विसहस्रयोजनायामाः तेषामन्तरेषु त्रीणि त्रीणि वर्षाणि नवयोजनसहस्रविस्ताराणि । तत्र नीलगिरिर्मेरुलग्नस्तदुत्तरे रमणकम् । श्वेतस्योत्तरे हिरण्मयम् । शृङ्गवत उत्तरे समुद्रपर्यन्तमुत्तराः कुरवः सुमेरोर्दक्षिणदिशि निषधहेमकूटहिमशैला द्विसहस्रयोजनविस्तारास्तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नवयोजनसहस्राणि । हरिवर्षकिंपुरुषं भारतमिति पूर्ववत् । तथा सुमेरोः पूर्वदिशि तत्संयुक्तो माल्यवान्पर्वतः तमेव

सीमानं कृत्वा समुद्रपर्यन्तं भद्राश्वनामकं वर्षस्तन्नामेव स देशः। तथा सुमेरोः पश्चिमदिशि तत्संसक्तो गन्धमादनः पर्वतस्तमारभ्य समुद्रपर्यन्तं केतुमालनामा देशस्तन्नामकमेव वर्षम्। कूपाकारस्य सुमेरोरधोभागे वर्षमिलावृतम्। चतुर्दिक्षु च पर्वताश्छत्रपार्श्वस्थावरणवास इव मेरुपार्श्वेष्वेव संसक्ता इति बोध्यम्।

मेरोश्चतुर्दिशस्तत्र नवसाहस्रविस्तृतम्।

इलावृतं महाभाग चत्वारस्तत्र पर्वता इति।

विष्णुपुराणात्। ते पर्वताश्च प्रत्येकं पादोनसहस्रायामा इति बोध्यम्। तदेवं पर्वतैः सह जम्बूद्वीपं लक्षयोजनविस्तारम्। तदेवं सुमेरुणा सह सुमेरोश्चतुर्दिक्षु पञ्चाशत्पञ्चाशद्योजनसहस्रेण स्थितं जम्बूद्वीपं सुमेरोश्च परिमाणं चतुरशीतिसाहस्रं योजनैरस्य चोच्छ्रयः।

प्रविष्टः षोडशाधस्ताद् द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः।

मूले षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य भूभृत

इति। सोऽयं जम्बूद्वीपो द्विगुणेन लवणोदधिना वलयाकृतिना वेष्टितः। ततो जम्बूद्वीपक्रमेण उत्तरोत्तरं द्विगुणद्विगुणाः शाककुशक्रौञ्चशाल्मलिगोमेदपुष्करद्वीपाः स्वस्वद्वीपाद् द्विगुणाः समुद्राश्च सर्षपराशिकल्पाः नात्यन्तमुच्छ्रिता नापि भूमेः समाः कूलद्वयस्थितविचित्रशैलावतंसा इक्षुरससुरासर्पिर्दधिमण्डक्षीरस्वादूदका वलयाकृतयः समुद्राः सर्वे लोकालोकपर्वतपरिवाराद्वीपाः सप्तसमुद्रपरिवेष्टिता वलयाकृतयः इतरलोकसहिता पञ्चाशत्कोटियोजपरिमिताः। तदेतत्समग्रम् पञ्चाशत्कोटिपरिमितं भूगोलं सुप्रतिष्ठितमण्डमध्ये व्यूढं ताद्दृशं च शतकोटिविस्तारमण्डं सप्तावरणसहितमपि प्रधानस्याणुरवयवो यथाऽऽकाशे खद्योतः प्रकृतिं प्रकृत्य।

अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च ।
ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि चेति

विष्णुपुराणात् ।
मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति

श्रुतेश्च शक्तिशक्तिमतोरविभागेन शक्त्यंशेषु शक्तिमदंशत्वमपीति तदाशयः । तत्र पाताले जलधौ पर्वतेषु चैतेषु देवनिकाया देवसमूहा असुरगन्धर्वकिन्नरकिंपुरुषयक्षराक्षसोरगभूतप्रेतपिशाचापस्मारकाप्सरोब्रह्मराक्षसकूष्माण्डविनायकाश्च प्रतिवसन्ति । सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानो देवा मनुष्याश्च प्रतिवसन्ति । सुमेरुस्त्रिदशानामुद्यानभूमिः । तत्र मिश्रवनं नन्दनं चैत्ररथं सुमानसमित्युद्यानानि । सुधर्मा देवसभा सुदर्शनं पुरम् । वैजयन्तः प्रासादः । तदूर्ध्वमन्तरिक्षलोके रव्यादयो ग्रहा अश्विन्यादीनि नक्षत्राणि तदितरक्षुद्रज्योतीरूपास्ताराकाश्च सर्वोपरिमेढिकावन्निश्चलतयास्थिते ध्रुवसंज्ञके ज्योतिर्विशेषे वा रज्वा निबद्धा वायोः प्रतिनियतसंचारेण कालविशेषैरवधृतगतयः सुमेरोरुपर्युपरिभावेन संनिविष्टाः दिवि भुवर्लोके भ्रमन्ति । न च सुमेरोरुपरि ज्योतिर्मण्डलभ्रमणे कथं मेरुणा ज्योतिश्चक्रस्यावरणं यतो रात्रिंदिनव्यवस्थेति वाच्यम् । वृक्षेण सूर्यव्यवधानवद् मेरोरेकपार्श्वस्थस्य सूर्यादेः पार्श्वान्तरेण व्यवधानसम्भवात् । माहेन्द्ररूपस्वर्लोकनिवासिनं षड्देवजातीयाः समूहाः त्रिदशा अग्निष्वात्ता याम्यास्तुषिता अपरिनिर्मितवशवर्तिनः परिनिर्मितवशवर्तिनश्चेति सर्वे सङ्कल्पसिद्धा अणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्ता ब्रह्मदिनरूपकल्पायुषो वृन्दारकाः पूज्याः कामभोगिनः पित्रोः संयोगं विनैव लब्धदेहा उत्तमानुकूलाभिरप्सरोभिः कृतपरिवाराश्च । ततो महर्लोके प्राजापत्ये पञ्चविधो देवनिकायः कुमुदा

ऋभवः प्रतर्दनाञ्जनाभाः प्रविताभा इति एते सर्वे महाभूतानां परिणा-
मने स्वतन्त्रा ध्यानमात्रतृप्ताः कल्पकल्पसहस्रायुषः। ततो ब्रह्मणः प्रथमे
जनलोके चतुर्विधो देवनिकायः ब्रह्मपुरोहिता ब्रह्मकायिका ब्रह्ममहा
कायिका अमरा इति। ते सर्वे भूतानामिन्द्रियाणां च परिणामने
समर्थाः द्विसहस्रकल्पायुषः। द्वितीये ब्रह्मणो लोके तपसि त्रिविधा
देवनिकायाः आभासुरा महाभासुराः सत्यमहाभासुरा इति। एते सर्वे-
भूतेन्द्रियान्तःकरणानां परिणामने समर्थाः स्वेच्छयाऽन्यनिर्माणे चि-
त्तनिर्माणे च समर्थाः ध्यानतृप्ता ऊर्ध्वरेतसो ऽस्खलितरेतः ऊर्ध्वे
सत्यलोकादौ अप्रतिहतज्ञानाः अधोऽधोलोकेषु अनावृतज्ञानविषया
उत्तरोत्तरं द्विगुणायुषश्च। तृतीये ब्रह्मणः सत्यलोके चत्वारो देवनि-
काया अकृतभवनन्यासाः स्वप्रतिष्ठा उपर्युपरिस्थिताः पूर्वपूर्वापेक्षयो-
र्ध्वमूर्ध्वस्थिताः। सत्यलोकेऽप्यवान्तरलोकभेदात् मूलप्रकृतेः परिणामने
समर्थाः। सर्वे यावत्सर्गायुषश्च तेषां नामानि तु अच्युताः शुद्धनिवासाः
सत्याभाः संज्ञासंज्ञिनश्च। तत्राद्याः सवितर्कध्यानेनैव सुखिनः।
द्वितीयाः सविचारध्यानसुखा। तृतीया आनन्दमात्रध्यानसुखा। तुरीया
अस्मितामात्रध्यानसुखा। ते लोके चतुर्दशभुवनमध्ये एव तिष्ठन्ति न
ब्रह्माण्डाद्बहिः। न चाण्डस्य सर्वजीवसाधारण्यात् कथं ब्रह्माण्डसंज्ञेति
वाच्यम्। सर्वेषामेषां हिरण्यगर्भस्य लिङ्गदेहेन सर्वलोकव्यापनादंशांशि-
भावेन सर्वजीवानां तदभेदाच्च सर्वेषां ब्रह्मतया ब्रह्माण्डत्वादतः।
विदेहप्रकृतिलयास्तु मुक्तप्रायत्वाद् ईश्वरकोटित्वात् ब्रह्माण्डस्यान्त-
र्बहिश्च स्वातन्त्र्येण तेषां व्यापाराद् न लोकवासिजनमध्ये गणिता
इत्येतत्सर्वं भुवनं वैराग्यातिशयाद् सूर्यद्वारे सूर्यान्तश्छिद्रे ब्रह्मलो-
कद्वारभूते सुषुम्णाया वा संयमं कृत्वा योगिना साक्षात्करणीयम्। एवं
योगशास्त्रोक्तेनान्यत्रापि संयमेनेदं भुवनं द्रष्टव्यम्। एवं संयमं तावद
भ्यसेत् यावदिदं सर्वं दृष्टं भवतीति दिक्।

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २६ ॥

चन्द्रे संयमं कृत्वा ताराव्यूहं जानीयात् ।

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २७ ॥

ताराव्यूहज्ञानानन्तरं ध्रुवे संयमं कृत्वा ताराणां गतिं जानीयात् । एवं यत्र कुत्र चिद्विमाने कृतसंयमः सर्वाणि तानि साक्षात्कुर्यात् ।

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २८ ॥

शरीरमध्यवर्त्तिनाभिकन्दरूपं कदलीकन्दवदादावुत्पद्यते । यतः शाखापल्लवादिवच्छिरःपादादिकमवयवजातमूर्ध्वमधश्चाविर्भवति । तत्र नाभिचक्रे संयमेन साक्षात्कारपर्यन्तेन कायस्थपदार्थवातपित्तत्व-गसृगादिव्यूहं जानीयाद् । वातपित्तश्लेष्माणस्त्रयो दोषाः, धातवः सप्त रसलोहितमांसस्नाय्वस्थिमज्जाशुक्राणि पूर्वपूर्वमेषां बाह्यमित्येषां विन्यासः ।

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ २९ ॥

जिह्वाया अधस्तात्तन्तुस्ततोऽधस्तात्कण्ठस्ततोऽधःकूप उरः पर्यन्तं, तत्र संयमात् क्षुत्पिपासे न बाधेते ।

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३० ॥

उरसि कुण्डलितसर्पगोधाऽन्यतरवत् स्थिता कूर्माकारा या नाडी तस्यां कृतसंयमः स्थिरां चित्तवृत्तिं लभत इत्यर्थः ।

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३१ ॥

शिरःकपालमध्यस्थच्छिद्रस्यान्तः स्वप्रकाशरूपं ज्योतिरस्ति । तत्र संयमपूर्वकात्साक्षात्कारात् द्यावापृथिव्योरन्तश्चारिसिद्धदर्शनं भवतीत्यर्थः । मूर्धशब्देन सुषुम्णा नाडी लक्ष्यत इति मिश्राः ।

प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥ ३२ ॥

प्रातिभं स्वप्रतिभोत्थमनौपदेशिकं ज्ञानं संसारतरणोपायत्वा-त्तारकं विवेकजस्य वक्ष्यमाणस्य सार्वज्ञ्यस्य पूर्वरूपं लिङ्गं यथा-सूर्यस्योदयपूर्वरूपं प्रभातेनोत्पन्नेन योगी सर्वमेवातीतानागतादि जानाति। पूर्वोक्तसंयमं विनाऽपीत्यर्थः। प्रातिभस्यापि यद्यतः क्रमा-दिसंयमजन्यताया वक्ष्यमाणत्वादस्य। अपि परम्परया संयमसिद्धित्वेन तासु गणनमिति बोध्यम्। यद्यपि तारकं सर्वविषयमित्यागामिसूत्रे विवेकज्ञानमेव तारकं प्रातिभं च वक्ष्यते, तथाऽप्यत्र प्रातिभादिति हेतुवचनाद् विवेकज्ञानपूर्वरूपमेव लक्षणया प्रातिभं तारकं चेति व्याख्यातम्।

इदानीं संयमस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरूपां मुख्यां सिद्धिं विवक्षुस्तत्संयमहेतुभूतायाश्चित्तसंविदः कारणमाह।

हृदये चित्तसंवित् ॥ ३३ ॥

यदिदमस्मिन् बृहत्त्वात् ब्रह्मणो जीवस्य पुरे शरीरे दहरं सगर्तं पुण्डरीकाकारं वेश्म तत्र विज्ञानं विज्ञानवृत्तिकमन्तः करणं ब्रह्मणः सिंहासनकल्पं विद्यतेऽतस्तस्मिन्हृदयाख्ये वेश्मनि संयमात् चित्तसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः।

एवंभूतेषूक्तेषु संयमेषु भावनाप्रकारो योगशास्त्रविशेषाद् गुरुमु-खाच्च प्रत्येतव्यः। चित्ते च ज्ञाते ततो विवेकेनात्मसाक्षात्कारो भवतीति क्रमानुसारेणाह।

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थत्वात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३४ ॥

सत्त्वाधिक्याद्बुद्धेः सत्त्वं यद्बुद्धिसत्त्वं प्रख्याशीलतया समा-नसत्त्वाधीनवृत्तिके रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्का-

रूपेण परिणतं प्रकृष्टज्ञानैश्वर्यानन्दादिमयमात्माकारतयाऽऽत्मकल्पं तस्मादपि परिणामिनोऽत्यन्तविधर्मा पुरुषः परिणामशून्यत्वाद् अत एव शुद्धोऽन्यश्चितिमात्ररूपः । एवं च तादृशचित्तेनासङ्कीर्णस्य बाह्याद्याकारचित्तेनासङ्कीर्णत्वमर्थात्सिद्धमित्यत्यन्तासङ्कीर्णत्वं पुरुषस्य । एवं तयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोर्यः प्रत्ययाविशेषः प्रत्यययोर्विविच्याग्रहणं स भोगः । अयमविवेको बुद्धिधर्मः तत्र बुद्धेः प्रत्ययः सुखादिमती विषयाद्याकारवृत्तिः, पुरुषस्य च प्रत्ययो बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बावच्छिन्नश्चैतन्यांशः, सुखाद्यात्मकशब्दाद्यनुभवनामा । यद्यपि पौरुषेयः प्रत्ययः पुरुषातिरिक्तो न भवति, तथाऽपि दृश्योपरागेण परिच्छिन्नांश एव प्रत्ययः पुरुषस्त्वपरिच्छिन्नो महाकाशवदिति तयोर्भेदः । तयोरविवेके बीजं तु पुरुषस्य दर्शितविषयत्वम् । यतो बुद्ध्या पुरुषे प्रतिबिम्बमर्पितं ततो जपास्फटिकयोरिव धर्मसङ्करादविवेकः धर्माविवेकेनैव च धर्मिणोः साङ्कर्यं तद्धर्मविवेकेनैव निरसितुं शक्यत इति धर्मविवेकसंयमः कार्य इति प्रतिपादयितुमत्र भोगो लक्षितः । एवमुभयात्मकस्य भोगस्य मध्ये यः सत्त्वस्यांशो भोगप्रत्ययः स परप्रयोजनकत्वाद् दृश्यः । यस्तु तस्मात्परार्थादन्यो विशिष्टश्चिन्मात्रः पुरुषांशप्रत्ययः स परस्य बुद्ध्यादेरदृश्यत्वात्स्वार्थो भोगाख्यस्तत्र यथोक्तविवेकेन साक्षात्कारपर्यन्तात्संयमात् पुरुषविषयः साक्षात्कारो भवति दिव्यः । एवं चायं मुख्यो भोगोऽविविक्तप्रत्ययात्मकोंऽशभेदेनोभयोरेव भवति । यस्तु "चिदवसानो भोग" इति साङ्ख्यसूत्र उक्तः स गौणः पुरुषस्यैव । यस्तु विकारान्तर्गतो भोगः शब्दाद्याकारवृत्तिरूपः स बुद्धेरेव तावेतौ भोगापवर्गौ बुद्धावेव वर्तमानाविति तत्र तत्र भाष्यात् । स हि तत्फलस्य भोक्तेति तत्र तत्र भाष्यकृता विपाकफलस्य सुखादेर्भोगान्तरवचनाच्चेति बोध्यम् ।

नन्विदं पुरुषज्ञानं किं बुद्धेरुत पुरुषस्य, आद्ये बुद्धेश्चेतनत्वापत्तिः। अन्त्ये स्वस्य स्वज्ञेयत्वे कर्तृकर्मविरोधः सदैव ज्ञानप्रसङ्गश्चेति चेन्न बुद्धिसत्त्वधर्मेण पुरुषाकारप्रत्ययेन जडतया पुरुषो न भास्यते किं तु पुरुष एव स्वस्वरूपाकारां बुद्ध्यारूढां वृत्तिं स्वस्मिन्प्रतिबिम्बितां पश्यतीत्यदोषात्। एवं च स्वप्रतिबिम्बवत् स्वाकारबुद्धिवृत्तेः प्रतिबिम्बनात्मकमेव दर्शनं पुरुषस्य पुरुषज्ञानं यथा घटाद्याकारवृत्तिप्रतिबिम्बनरूपं वृत्तिदर्शनमेव पुरुषस्य घटदर्शनम्। न चात्र कर्मविरोधः। तत्र हि स्वस्मिन्स्वसम्बन्धा उपपत्तिरेव बीजं प्रकाशसम्बन्धस्यैव प्रकाश्यत्वात् स च सम्बन्ध एकस्मिन्नपि बिम्बप्रतिबिम्बाख्यरूपभेदेनोपपन्नः। आत्माकारवृत्त्यवच्छिन्नो हि ज्ञेयः ज्ञाता केवलश्च ज्ञेयः ज्ञाता इति विशेषात् स्वप्रकाशत्वं चात्मनः स्वज्ञेयत्वमेव "चेतनात्मा स्ववेदन" इति स्मृतेः। एतेनात्मनो ज्ञेयत्वाभाव एवेति चिन्त्यम्।

यत्तु वृत्तिव्याप्य एवात्मा न फलव्याप्य इति। अत्र केचित् फलव्याप्यत्वस्य सामान्यतो व्यवहारहेतुतया क्लृप्तत्वेन चैतन्याख्यफलव्याप्यतां विना चैतन्यव्यवहारानुपपत्तिः, अन्यथा घटादिव्यवहारस्याऽपि वृत्तिव्याप्यत्वेनैवोपपत्तौ विश्वप्रकाशकतया चैतन्यकल्पनावैयर्थ्यापत्तेः, "यतो वाचो निवर्त्तन्ते ऽप्राप्यमनसा सहेति" तु अस्मदादिमनोवृत्त्यगोचरत्वमेव प्रतिपादयति।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं।

मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति श्रुत्या योगिमनोविषयत्वावगमाच्च। पुरुषस्यैव स्वज्ञातृत्वं श्रुतिराह विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति। आत्मा यदि न नित्यज्ञानरूपः स्यात्तदा केन ज्ञाना-

न्तरेण विज्ञातारमात्मानं लोको विजानीयादिति तदर्थः । इयं हि श्रुतिर्न प्रेत्यसंज्ञाऽस्ति यत्वस्य सर्वमात्मैवा भूतत्केन किं पश्येदिति पूर्ववाक्येन स्वयं ज्ञानस्वरूपोऽपि सर्वकरणविलयात् सर्वदृश्यविलयाच्च मोक्षकाले किमपि न पश्यतीति मैत्रेयीं प्रत्युक्तं मोक्षकाले नाभिज्ञत्वात्मा ज्ञानस्वरूप एव मास्त्विति तदा शङ्कां मनसि निधाय तन्निरासाय प्रवृत्ते, आत्मा यदि ज्ञानस्वरूपो न स्यात् तद्विषयकज्ञानान्तरकल्पनेऽनवस्था स्यादित्याशयिका।एतेनेयं श्रुतिः पुरुषस्य सदैवाज्ञेयत्वं वदतीति व्याख्यानं चिन्त्यम् ।

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते॥३५॥

ततः स्वार्थसंयमजन्यपुरुषसाक्षात्कारात् । यत्तु स्वार्थसंयमादिति, तच्च तज्जन्यायाः पुरुषज्ञानरूपसिद्धेरुक्तत्वेन दकाराभावेन च पुरुषज्ञानस्यैव पूर्वसूत्रे विशेष्यतया च यत्परामर्शस्यैवौचित्यात् ततो मनआदीनां प्रातिभादिसंज्ञकशक्तिविशेषरूपाः सिद्धयो भवन्ति तत्र प्रतिभोपदेशादिनैरपेक्ष्येण सूक्ष्मादीनां मानं संयमार्थज्ञानं तत्सामर्थ्यं प्रातिभम् । एवं श्रावणादपि । वेदनाद्यास्तु त्वक्चक्षूरसनाघ्राणानां सामर्थ्यसंज्ञाः । तत्र प्रातिभात् सूक्ष्मव्यवहितं विप्रकृष्टातीतानागतज्ञानं श्रावणात् तेषां दिव्यशब्दानां च श्रवणं, वेदना दिव्यस्पर्शज्ञानम्, आदर्शो दिव्यरूपज्ञानम् आस्वादो दिव्यरसज्ञानं, वार्त्ता दिव्यगन्धज्ञानं कामनां विनाऽपि जायते ।

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः॥ ३६ ॥

ते प्रातिभादयस्ते, समाहितचित्तस्य जायमाना उपसर्गास्तस्य समाहितस्य यद्दर्शनं पुरुषैकाग्र्यं तद्विरोधित्वाद् व्युत्थितचित्तस्य तु जायमानाः सिद्धयो भवन्ति अतस्ता उपेक्ष्य पुरुषदर्शनाभ्यास एव कार्य इति भावः ।

सिद्ध्यन्तरमाह ।

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ॥ ३७ ॥

चञ्चलस्य सदैकत्रानवस्थितस्य मनसो धर्माधर्मवशादेकशरीरे या प्रतिष्ठा स्थानहेतुः स बन्धविशेषः स बन्धः । तादृशबन्धकारणस्य कर्मणः शैथिल्यं देहबन्धनात्मता समाधिसामान्यबलाद्भवति । तथा एवंप्रकारेण अनयानाड्याचित्तं शरीरे प्रविशति निर्गच्छतीत्येवं चित्तगतिसाक्षात्कारश्चित्तस्य प्रचारसंवेदनं तदपि समाधिसामान्यबलजमेव । एवं कर्मनिमित्तकस्य निर्गमप्रतिबन्धकसंयोगविशेषस्य क्षयात् चित्तप्रचारसंवेदनाच्च योगिचित्तं स्वशरीरान्निष्कृष्य शरीरान्तरेषु निक्षिपति निक्षिप्तं चित्तं चेन्द्रियाण्यनुपतन्ति यथा मधुकरराजमुत्पतन्तं मक्षिका अनूत्पतन्ति निविशमानमनुनिर्विशन्त इति दिक् ।

योगशास्त्रोक्तसंयमविशेषेणोदानजयात् सिद्धिमाह ।

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३८ ॥

प्राणापानादिरूपा सर्वेन्द्रियवृत्तिर्जीवननाम्नी न च सुषुप्तौ चक्षुराद्युपरमेऽपि प्राणादिवृत्तीनां दर्शनात्सर्वेन्द्रियाणामित्यसङ्गतं किं तु जीवनयोनियत्नवशात् अन्तःकरणस्यैव वृत्तिरिति युक्तमिति वाच्यम् । सुप्तेन्द्रियाणां ज्ञानकर्मलक्षणवृत्त्योरेव प्रतिषेधेन प्राणादिवृत्तेः सत्त्वोपपत्तेः । न च बाह्यवायुभिरन्तस्थप्राणानां तुल्यलक्षणत्वाद् वायुविशेषा एव प्राणादयः सन्तु किमर्थं करणानां वायुतुल्यक्रियाकल्पनमिति वाच्यम् । प्राणात् सुद्धां च वायुश्चेति श्रुतौ वायोः प्राणकार्यत्वश्रवणात् "न वायुक्रिये पृथगुपदेशादि"ति वेदान्तसूत्रे वायुतत्त्वंचाराभ्यामतिरेकस्य प्राणावधारणाच्च । किं चान्तःकरणस्य शोकादिना प्राणस्य कम्पा-

दिदृश्यते तत्र लाघवात्सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावस्यैव युक्त-त्वं अन्यधर्मेणान्यपरिणामे ऽतिप्रसङ्गात् अदृष्टकल्पनापत्तेश्च तस्य च वायुरधिष्ठात्री देवता सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राण इत्यादि श्रुतेः" तस्मा-त्तेषामेव परिणामभेदाः प्राणाः ज्ञानादिहेतुपरिणामस्तु करणानीति भेदः देवतयाऽभेदात्तु सूर्यश्चक्षुरिति वायुः प्राण इति व्यवहारः । यत्त्वत्र भाष्ये प्राणादिजीवनशब्दाभ्यां प्राणादिनामकवायुक्रियाविशेष-हेतुः प्रयत्नभेद एवोक्तः स च करणनिष्ठ इति भाष्यार्थ इति तन्न तस्य क्रियापञ्चतयी मुखनासिकागतिः प्राण इत्यादिभाष्ये प्राणादी-नां गत्यादिवचनेन विरोधात् अत एव लिङ्गशरीरमध्ये प्राणा न गण्यन्ते करणे प्रवेशात् तस्य करणसामान्यस्य क्रियावलम्बितपरि-णामभेदः पञ्चविधः तत्र प्राणो मुखनासिकागतिराहृदयं सममनुरूपं नाडीषु रसानां नयनात्समानो हृदयान्नाभिपर्यन्तवृत्तिः मूत्रपुरीषग-र्भाणामपनयनहेतुरपानो नाभेः पादतलपर्यन्तवृत्तिः । ऊर्ध्वगतिप्रदत्वा-द्रसादूर्ध्वनयनाच्चोदानो नासिकाग्राद्ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तवृत्तिः । सर्वदेह व्यापिवृत्तिकोऽचलनादिहेतुर्व्यानः एषां प्राणः प्रधानं प्राणोपदक्षनाति पिपर्ति तेनैवान्येषां धारणात् प्राणमुत्क्रामन्तं तमनु सर्वे प्राणा उत्क्रा-मन्तीति तदुत्क्रमे सर्वेषामुत्क्रमेण श्रवणाच्च अतो मुख्यनाम्ना सर्वेषां व्यवहारात् पञ्चप्राणा इत्यादि व्यवहारोपपत्तिः । तस्योदानस्य शास्त्रोक्तसंयमेन अपाज्जलपङ्ककंटकादिष्वसङ्गो विकारहेतोः संयो-गस्य तेरभावः तथार्चिरादिमार्गगमनाय स्वेच्छया मरणकाले उत्क्रा-न्तिश्च भवति ।

समानजयाज्ज्वलनम् ॥ ३९ ॥

संयमविशेषेण समानमपानेतस उपध्मानं कृत्वा स तावत्स्व-शरीरम् ज्वलयति दहतीत्यर्थः ।

श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम् ॥४०॥

सर्वश्रोत्राणामाकाशं कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नम् । प्रतिष्ठा अधिष्ठानं । उपकारापकाराभ्यां श्रोत्रस्योपकारापकारदर्शनात् । इन्द्रियाणां प्रकाशात्मकतया प्रकाशात्मकान्तःकरणोपादानकत्वेन भूतोपादानकत्वाभावात् । तत्तद्भूतसंसृष्टतयोन्मेषस्तु परेषां भौतिकत्वव्यवहारः शब्दस्य वायुपरिणामत्वे तस्याप्यधिष्ठानं आकाशोपादानकत्वे तु सम्यगेव शब्दप्रतिष्ठात्वमाकाशस्य एवं च श्रोत्रशब्दयोराश्रय आकाशम् । श्रोत्राणामाकाशाश्रयत्वं पञ्चशिखेनाप्युक्तम् । तुल्यदेशश्रवणानामेकश्रुतित्वं सर्वेषां भवतीति । अस्यार्थः कालभेदेन तुल्यदेशानि श्रवणाख्यज्ञानानि येषां पुंसां तेषामेकदेशावच्छिन्नश्रोत्रकत्वं तत्तत्काले भवतीत्यर्थः स चैकदेशस्तत्तद्देशावच्छिन्नमाकाशं एवं वायुः प्रतियमाहंकारिकश्रोत्रमयस्कान्तमणितुल्येन वक्तृवक्त्रस्थेन शब्देनाकृष्टं स्ववृत्तिपरम्परया वक्तृवक्त्रगतं शब्दं गृह्णाति अत एव तत्तद्दिग्देशवर्तित्वेन शब्दप्रतीतिर्जीवमात्रस्योपपन्नाः एवं घ्राणरसनत्वक्चक्षूंष्यप्याहंकारिकाणि पृथिवीजलवायुतेजोरूपभूताधिष्ठानानि । स्वाश्रयवृत्तिगन्धादिगुणसहकारेणैव तेषां बाह्यपृथिव्यादिगुणगन्धादिग्राहकत्वं तदेतत् श्रोत्रमाकाशस्य लिङ्गं । सूक्ष्मेन्द्रियस्य निराश्रयस्थितेरभावात् । गन्धवत् । कर्णशष्कुली च न तस्याधारो लोकान्तरगतिकाले तदभावात् । नापि शून्यमाधारः अभावानभ्युपगमाद्-अभावस्य भावाधारत्वासम्भवाच्च । नापि पृथिव्यादिस्तदाश्रयः आश्रयगतस्वसजातीयगुणसहकारेणैव तेषां स्वग्राह्यगुणग्राहकत्वात् । नापि कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नः पुरुषस्तस्याश्रयः विवरपिधानेपि तदवच्छेदेन चैतन्याभिव्यक्त्या पुरुषादेरनावृततया शब्दग्रहणप्रसङ्गात् । तस्मात्पिधानयोग्यं परिशेषादाकाशमेवाश्रयः एवं शब्दाश्रयोप्याका-

शमेव । न वायुः द्रव्यान्तरपूरिते वेणवादौ वायुसंयोगेन शब्दप्रस-
ङ्गात् । न च छिद्रवायुसंयोगोऽपि शब्दकारणम् । तथासति संयोगा-
धारतया छिद्रस्य द्रव्यत्वसिद्धौ तस्यैव शब्दाश्रयतया युक्तत्वात् ॥
एवमवकाशरूपानावरणमप्याकाशलिङ्गम् । अन्यथा स्थाल्यादिष्वन्त-
स्तेजः प्रवेशो न स्यात् । न च पुरुष एवावकाशः आवरणासम्भवात् ।
न च दिक्कालाववकाशस्तयोर्नभःपरिणामविशेषत्वात् तथा विभ्वप्या-
काशं परिच्छिन्नत्वे हि मूर्तत्वापत्तौ अन्यत्र पृथिव्यादिस्थले मूर्ताना-
मसमानदेशत्वरूपानावरणदर्शनात् अस्य मूर्तान्तरैर्घटादिभिः समान-
देशत्वदर्शनाद्विभुत्वेनामूर्तत्वसिद्धेः किं चानावरणस्याकाशलिङ्गत्वे
सिद्धे यत्र यत्रानावरणं तत्र तत्राकाशमिति सर्वगतत्वेन विभुत्व-
सिद्धिः । न चाकाशस्य विभुत्वे कथं कार्यत्वं कथं चाकाशपरमाणुक-
थनमिति वाच्यं आकाशस्याप्यन्तःकरणवद्वैशेषिकाणां पृथिव्यादि-
वच्च कार्यकारणरूपेण द्वैविध्यात् तत्र कारणाकाशं तमोगुणविशेष
एव । तदानीमाकाशनाभ्यञ्जकशब्दादिविशेषगुणाभावात् । कारण-
पृथिव्यादिवत् तच्च कारणाकाशं गुणान्तरोपष्टब्धं सद्यथा आदौ
शब्दजननयोग्यार्थरूपेण परिणमते क्षीराब्धिरिवामृतमथनेऽयतोव-
धिरूपेण ततश्चाणुसङ्घातेनैव महापृथिवी वदेव महाभूताकाशमह-
ङ्कारापेक्षयापरिच्छिन्नं वायोरावरणमुपपद्यते । एवमन्तःकरणोत्पत्ति-
रपि बोध्या । एवं च क्रियायाः करणसाध्यत्वाच्छब्दग्रहणक्रियया
तत्करणं श्रोत्रमनुमीयते । न च चक्षुराद्येवतदस्तु बधिराबधिरयोरि-
तरेन्द्रियसत्त्वेऽपि बधिरस्य शब्दाश्रवणात् तयोःश्रोत्राकाशयोः सम्ब-
न्धसंयमात् दिव्यं तन्मात्रादिसूक्ष्मशब्दग्राहकं श्रोत्रं भवति । इद-
मुपलक्षणं त्वग्वातयोश्चक्षुस्तेजसो रसनाजलयोर्घ्राणपृथ्व्योः सम्ब-
न्धसंयमाद्दिव्यं त्वगादीत्यपि बोध्यम् ।

कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमात् लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् ॥ ४१ ॥

यो ऽत्र वार्थे। यत्रासनादौ कायस्तत्रशरीरावच्छेदेन चाकाशं तिष्ठति तस्यावकाशदातृत्वादतः कायस्य यस्तेन सम्बन्धः प्राप्तिरूपस्तत्र सम्बन्धे कृतसंयमस्तत्सम्बन्धंसाक्षात्कारेण वशीकृत्य लघुषु वा तूलादिष्वापरमाणुभ्यः संयमेन स्वायत्तीकृताकाशसम्बन्धः प्रथमं लघुर्भवति येन जले पृथिव्यामिव पद्भ्यां सञ्चरति। ततश्चोर्णनाभितन्तुमात्रे विहृत्यरव्यादिरश्मिषु विहरति ततो यथेष्टमाकाशगतिरस्य भवति।

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महा विदेहाततः प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४२ ॥

शरीराद्बहिर्मनसो वृत्तिलाभो बहिर्वस्तूनां सङ्कल्पवशतारूपः सा विदेहानामधारणेति संज्ञिकाः सा यदि शरीरप्रतिष्ठस्य मनसो बहिर्वृत्तिमात्रेण भवति तदा कल्पितेत्युच्यते। यातु त्यक्तशरीरस्यापि मनसोबहिर्वृत्तिः सा खल्व कल्पिता। सा च कल्पितया साध्यते। यया साधितया परशरीराण्याविशन्ति योगिनः सेयमकल्पिता महाविदेहेत्युच्यतेऽनया च प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य यदावरणं क्लेशाः कर्म च विपाकत्रयं च रजस्तमोमूलकम् तस्य समूलस्य क्षयो भवति तेषां क्षये च निरावरणं योगिनश्चित्तं स्वेच्छया विहरति च जानाति च। इदानीं ग्रहीतृग्रहणग्राह्यसंयमसिद्धिमध्ये ग्रहीतृग्रहणयोर्ग्राह्यनिरूप्यत्वादादौ तत्संयमसिद्धिमाह।

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४३ ॥

स्थूलं च स्वरूपं च सूक्ष्मंचान्वयश्चार्थवत्त्वं च तेषु साक्षात्कारपर्यन्तसंयमाद्भूतानां जयोवशवर्तितेत्यर्थः पृथिव्यादि पञ्चभूतानां

सामान्यविशेषसमूहरूपाणामेकैकाधिकास्तन्मात्रभिन्नाः शब्दादयो वि-
शेषा वक्ष्यमाणेनाकारादिभिर्धर्मैः सह धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदाभ्यां स्थूल
शब्देन शास्त्रे उक्ता विशेषाश्च षड्जगान्धारादयः शीतोष्णादयो
नीलपीतादयो मधुराम्लादयः सुरभिदुरभिगन्धादयश्च । एते हि
नामरूपादिभिः परस्परस्माद्भिद्यन्त इति विशेषाः आकारादयश्च ।
आकारो गौरवं रौक्ष्यं वरणं स्थैर्यमेव च । वृत्तिर्भेदः क्षमा कार्ष्ण्यं
काठिन्यं सर्वभोग्यतेति भूमेः । आकारोऽवयवसंस्थानविशेषः वरण-
मावरकत्वं । वृत्तिः सर्वभूताधारता । भेदो विदारणं क्षमा धार-
णसामर्थ्यम् । स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा शौक्ल्यं मार्दवं गौरवं च यत् । शैत्यं
रक्षापवित्रत्वं संधानं चोदका गुणाः २ । रक्षा आवरणादिना रक्षकत्वं
ऊर्ध्वभाक्पाचकम् दग्धृ पावकं लघु भास्वरम् । प्रध्वंस्योजस्वि वै तेजः
पूर्वाभ्यां भिन्नलक्षणम् ३ । तिर्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपो नोदनं बलम् ।
चलमच्छायता रौक्ष्यं वायोर्धर्माः पृथग्विधाः ४ आक्षेपः पातनं छाया-
शून्यत्वमच्छायता । सर्वतोगतिरव्यूहो विष्टम्भश्चेति ते त्रयः ।
आकाशधर्मा व्याख्याताः पूर्वपूर्वविलक्षणाः ५ सर्वतो गतिर्व्यापक-
त्वम् अव्यूहः सर्वपदार्थानां प्रविरलीकरणम् अविष्टम्भोऽवकाशः एत-
त्स्थूलतापञ्चरूपेष्वाद्यं रूपं भूतानां । द्वितीयं रूपं स्वरूपं तु सामान्यं
साधारणलक्षणं यथा भूमेः सांसिद्धिककाठिन्यरूपमूर्तिव्यङ्ग्या पृथिवी-
त्वजातिः । सामान्यविशेषयोरभेदात्तु मूर्तिर्भूमिरिति भाष्ये प्रयुक्तं स्नेह-
व्यङ्ग्यजलत्वजातिर्जलस्य । औष्ण्यव्यङ्ग्यतेजस्त्वजातिस्तेजसः । वह-
नशीलत्वरूपप्रणामित्वव्यङ्ग्यवायुत्वजातिर्वायोः । विभुत्वव्यङ्ग्याकाश-
त्वजातिराकाशस्य कार्यरूपेणाकाशस्याप्यनेकत्वात् । इदं चोक्तशब्दा-
दिविशेषाणां सामान्यं ते हि तां तां जातिमितरेभ्यो व्यावर्तयन्ति ।
तत्तज्जात्याश्रयाणां च परस्परं भेदं कुर्वन्ति । तदुक्तं एकजातिस-

मन्वितानामेषां तत्तद्रसादि धर्ममात्रेण सजातीयान्तराद्व्यावृत्तिरिति सामान्यविशेषसमुदायो ऽत्रशास्त्रे द्रव्यं अतिरिक्तावयव्युपगमे ऽपि तयोरभेदाभ्युपगमात् । अन्यथा घटो मृत् तन्तवः पट इत्यभेदप्रत्ययानुपपत्तिः अवयवानपलापाच्च तदपलापे तदाधारतानुपपत्तेश्च तदतिरिक्तावयव्यनुपलब्धेश्च तत्र सामान्यं नाम घटे घटव्यक्तिरूपघटपरमाणुमत्त्वं रूपक्रियादीनामप्यस्मन्मते द्रव्यत्वात् सर्वत्र तत्तद्व्यक्त्यनुपगमोस्त्येव अनुगताकारप्रतीतिजनक इति बोध्यम् । न च समूहमात्रस्य द्रव्यत्वे वनस्याप्येकद्रव्यत्वापत्तिः समुदायस्याद्वाभ्यां प्रकाराभ्यां स्थिते तथा हि एकः शब्देनानुपस्थितभेदकावयवेष्वनुगतः यथा शरीरं वृक्ष इत्येकद्रव्यरूपः समूहः यूथवनमिति चानेकद्रव्यरूपस्तदनुगतसमूहः यूथादौ विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभिप्रायेणावयवानुगतत्वं बोध्यम् । अपरस्तुशब्दोपस्थितभेदकावयवेष्वनुगतः समूहः यथोभये देवमनुष्याः । अत्रोभयशब्दवाच्यस्य समुदायस्योभाववयवौ यस्येति व्युत्पत्त्या तदवयवभेदस्योपादानात् । देवमनुष्या इति शब्देन च बहुवचनेन च तयोरप्यनेकेवयवा भेदेनोपात्ताः । अत्र हि समूहस्य देवा एको भागः मनुष्या द्वितीयो भागः ताभ्यामेव च समूहो ऽभिधीयते स द्विविधोऽपि समुदायो भेदाभेदाभ्यां प्रयोक्तृभिर्विवक्षितो भवति । यथा आम्राणां वनं ब्राह्मणानां संघ इति षष्ठ्याभेदेन आम्रवनं ब्राह्मणसंघ इति च कर्मधारये ऽभेदेन स द्विविधो पि पुनर्द्विविधः । युतसिद्धावयवः अयुतसिद्धावयवश्च युत सिद्धत्वं पृथग्भावेन सिद्धत्वं आद्यो वनं संघो यूथ इति तदवयवानां गोवृक्षादीनां सान्तरालत्वात् अन्त्यः शरीरं वृक्षः परमाणुरिति परमाणूनां पञ्चचतुरादि तन्मात्रसमूहत्वात् तदवयवानां निरन्तरत्वात् तेष्वयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिः संयोगविशेषावच्छिन्नेष्ववयववि-

शेषेषु अनुगतः सामान्यविशेषसमूहो वयव्याख्यं द्रव्यमिति तदर्थः ।
अवयवसाधारणं लक्षणं तु सामान्यविशेषसमुदायविशेषत्वमेवेति बो-
ध्यम् । सामान्यविशेषाश्रयो द्रव्यमिति तु न युक्तं तन्मते तत्र समु-
दायोस्ति न वा अन्त्ये नुभवापलापः तदाधारत्वासम्भवश्च आद्ये
तु तदेवास्तु द्रव्यं तदतिरिक्तस्य तदाधारस्यानुपलम्भात् यावभ्यो
यावसमुदायवत् एतत्स्वरूपमित्युक्तं स्वरूपत्वं च स्थिरतामात्रेण
विशेषाख्यानमायापित्वात्स्वरूपाणि आद्यपादे तु स्थूलस्वरूपे एकी-
कृत्य वितर्कानुगतविषयः स्थूलमित्युक्तं एवमेव विचारानुगतस्य
वैविध्यमपि द्रष्टव्यं । एषां भूतानां सूक्ष्मं रूपं तु पञ्च तन्मात्रं भूतान-
साक्षात्कारकत्वात् तस्य हि भूततन्मात्रस्यैकोऽवयवकार्यं परमाणुः
सो पि घटादिवदेव सावयवः द्व्यादि तन्मात्रकार्यत्वात् अन्यथा
स्थूलत्वानुपपत्तेः इत्येवं परमाणोरपि सूक्ष्मत्वात्तन्मात्राणि सूक्ष्मा-
णीत्युक्तानि एतत्तृतीयं रूपं अन्वयाख्यं चतुर्थं रूपं तु ख्यातिक्रिया-
स्थितिशीलाः सत्त्वरजस्तमोरूपा गुणास्ते हि कार्यरूपो यः स्वीयो
भावः स्वात्मकः पदार्थस्तत्रानुगतत्वादन्वयशब्देनोच्यन्ते कार्यमात्रे
सुखदुःखमोहात्मकत्वदर्शनेन तदनुगम उन्नीयते अर्थवत्त्वरूपं पञ्चमं
रूपं गुणेषु वर्त्तमानं भोगापवर्गजननं भोगविवेकख्यातिरूपं तत् ।
न च गुणेषु तद्वर्त्तमानत्वे पि भूतानां कथमर्थवत्त्वं गुणानां तन्मा-
त्रभूतभौतिकेष्वनुगतत्वात् । यद्यपि भोगापवर्गावन्तःकरणे एव तथा-
पि अनागतावस्थया वासनारूपेण वा प्रलये गुणेष्ववस्थानान्न दोषः
तद्वर्त्तमानेषु स्थूलभूतेषु पञ्चसु पञ्चरूपेषु संयमात्तस्य रूपस्य दर्शनं
वशीकाररूपो जयश्च भवति तत्र पञ्चभूतस्य रूपाणि जित्वा भूतेषु
जयी भवति । एकैकमात्रजये हि गौणो भूतजयः तज्जयाद्वत्सानुसा-
रिण्य इव गावोस्य सङ्कल्पानुविधायिन्यो भूतकारणानि भूतप्रकृतयो
भवन्ति इति दिक् ।

चेत्। लाघवेनेन्द्रियाणां विशेषविषयग्रहणाकारत्वकल्पनमेवोचितं, इन्द्रियाणां द्वितीयं रूपं स्वरूपं तु प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य कार्य्ये ये ऽयुतसिद्धा अवयवभेदाः सात्त्विकाहङ्काररूपास्तेष्वनुगतः सामान्यविशेषरूपयोः समूहो द्रव्यमिन्द्रियं। तत्र विशेषरूपं ग्रहणरूपानीलपीताद्याकारावृत्तिरूपाः परिणामाः सामान्यं च चक्षुरादि इन्द्रियाणां सात्त्विकाहङ्कारकार्य्यत्वात्प्रकाशात्मकत्वं। तेषामिन्द्रियाणां तृतीयं रूपमस्मितालक्षणो हङ्कारः अभिमानाख्यवृत्तिनिराधायास्मितालक्षणा इत्यस्मितावृत्तिक इत्यर्थकम्। यथा च तन्मात्रस्य सामान्यस्य भूतानि विशेषास्तथा हङ्कारस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषास्तत्कार्य्यत्वात् इन्द्रियेष्वनुगतत्वाच्चाहङ्कार इन्द्रियाणां रूपं भूतानां तन्मात्रवत् चतुर्थरूपं व्यवसायाख्यमहत्तत्त्वरूपबुद्धिरूपेण परिणताः सत्त्वरजस्तमोगुणा येषामिन्द्रियाणि साहङ्काराणि कार्य्यं। पञ्चमरूपं इन्द्रियकृतिगुणेष्वनुगतं पुरुषार्थवत्त्वं पञ्चस्वेतेष्विन्द्रियरूपेषु यथाक्रमं ग्रहणादक्रमेण संयमः कार्य्यः तत्र तत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजयात्सर्वरूपैरिन्द्रियसङ्कल्पानुविधायिन्यो भवन्तीति दिक्

जयस्तद्वीकारस्तेन चेन्द्रियप्रकृतयः॥

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४७ ॥

कायस्यानुत्तमो मनोवच्छीघ्रतरे गतिलाभो मनोजवित्वं तत्कर्मेन्द्रियवृत्तिजयाद्भवति स्थूलदेहसंस्कराहित्येन विदेहानामिन्द्रियाणां चित्तस्य चाभिप्रेतदेशकालविषयापेक्षावृत्तिलाभो विकरणभावोऽस्यापितेति यावत् सर्वेषां व्यक्तिभेदेनानन्तानां भूतेन्द्रियप्रकृतीनां सत्त्वादिगुणानां तद्विकाराणां च स्वेच्छया नुविधानं प्रधानजयः भूतजयरूपपूर्वभूमिकायामेव तज्जये कृतेपि उत्तरभूमिकायामेकीकृत्य सर्वजयकथनान्नविरोधः एत एव पूर्वस्थाने प्रकृतिलया इत्युच्यन्ते।

एतास्तिस्रः सिद्धयो मधुप्रतीकसंज्ञा उच्यन्ते एताश्च करणपञ्चकस्य ग्रहणादिपंचरूपस्य जयादधिगम्यन्ते । प्रकृतिमहदहङ्काराणामपि इन्द्रियरूपेष्वन्तिमरूपत्वात् तज्जयेन तेषामपि जयो बोध्यः ॥

अथ ग्रहीतृसंयमसिद्धिमाह ।

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं ॥ ४८ ॥

मात्रशब्देन ख्यातेः संयमरूपत्वं लब्धं धर्मधर्म्यभेदात्संयमवतश्चित्तस्य सर्वभावेषु प्रकृतितत्कार्यरूपेष्वधिष्ठातृत्वं स्वेच्छया नियोक्तृत्वं सहैव भवति प्रकृतिपुरुषादि सर्वज्ञातृत्वं चेत्यर्थः संयमोऽत्रापि साक्षात्कारपर्यन्तः । परार्थात्स्वार्थसंयमादिति सूत्रे" पौरुषेयप्रत्यये सुखाद्यनुभवरूपे परिच्छिन्न एव संयम उक्तः अत्र तु तेन संयमेन जाते ऽपरिच्छिन्ने पुरुषे बुद्धिविवेकसंयम उच्यत इति विशेष तथा हि निर्धूतरजस्तमोमलस्य बुद्धिसत्त्वस्यातिसूक्ष्मवस्तुप्रतिबिम्बग्रहणसामर्थ्यरूपपरमस्वच्छत्वे जाते परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकार इत्युक्तपरवशीकारसंज्ञायां वर्त्तमानस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपेण प्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं करणतद्विषयात्मकार्ये सभावाः प्रकाशजडरूपास्तान्तदात्मकीभूय स्वामिनं द्रष्टारं प्रति उपस्थापकत्वं । सङ्कल्पमात्रेण शेषं भोग्यं वस्तु अयस्कान्तलोहवत् पुरुषमुपतिष्ठते इति यावत् । सर्वज्ञातृत्वं च सर्वपुरुषाणां बद्धमुक्तेश्वराणां शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मविशिष्टगुणानां च युगपत् ज्ञातृत्वं तच्च प्रकृतिपुरुषविवेकाज्जायमानत्वेन विवेकजमित्युच्यते एषा विशोकानामा सिद्धिः यां प्राप्य योगी सर्वज्ञः क्षीणक्लेशबन्धनत्वाच्छोकशून्यो वशी विहरति ।

अथास्य संयमस्य मुख्यां सिद्धिमाह ।

तद्वैराग्यादपिदोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ४९ ॥

अपिः कैवल्यमित्यनेनान्वेति। तस्यां विवेकख्यातौ तज्जायां यथोक्तसिद्धौ च वैराग्यादसम्प्रज्ञातयोगेन दुःखदोषस्य बीजानामखिलवासनाकर्मणां चित्तेन सह लये सति पुरुषस्य कैवल्यं पुनर्गुणासंयोगरूपमपि भवतीत्यर्थः। तथा हि यदास्य योगिनः क्लेशकर्मक्षयरूपकर्तव्यसमाप्तौ बुद्धिसत्त्वस्यायं विवेकप्रत्ययः सत्त्वं च हेयपक्षे। पुरुषश्चापरिणामी सत्त्वादन्य इत्येवं विचारेण विरज्यमानस्य यानि क्लेशबीजानि दग्धशालिबीजकल्पानि अप्रसवसमर्थानि तानि मनसा सहास्तङ्गच्छन्ति तेषु प्रलीनेषु पुरुषस्तापत्रयं भुंक्ते तदापरवैराग्यावस्थायां एषां दुःखबीजगुणानां सत्त्वादिगुणस्थानां कार्यावस्थे मनसि क्लेशकर्मविपाकरूपेणाभिव्यक्तिस्वभावानां चरितार्थानां प्रतिप्रसवे मनसा सह लये सति पुरुषस्यात्यन्तिको गुणवियोगः कैवल्याख्यो भवति तदा स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिरेव पुरुष इति दिक्।

कैवल्याख्यसिद्ध्यर्थिनो योगिनो यथोक्तवैराग्यवदेवसाधनान्तरमाह।

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ५० ॥

स्थानिनः स्वर्गादिलोकाधिकारिणो देवा इन्द्रादयस्तेषां स्वर्गलोके नयनाय योगिनो निमन्त्रणे सति सङ्गस्मययोरकरणं उपायः तत्करणे पुनरपि संसारप्रगात्। सङ्गः प्रीतिः स्मयश्च देवानां प्रार्थनेनात्मनि कृतार्थताभिमानः। तथा हि चत्वारः खलु योगिनः प्राथमकल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिरतिक्रान्तभावनीयश्च। तत्राभ्यासी प्रवृत्तमात्रज्योतिः प्रवृत्तमात्रं न तु निष्पन्नज्योतिर्ज्ञानं यस्य सः सवितर्कादिरूपापरप्रत्ययवान् प्राथमकल्पिकाख्य आद्यः ऋतम्भरप्रज्ञः ऋतं सत्यमेव बिभर्तीति परप्रत्ययं निर्वितर्कमथ ऋतंभराप्र-

यातद्वान् मधुभूमिको द्वितीयः । भूतेन्द्रियजयी तृतीयः प्रज्ञा ज्योति राख्यः स हि सर्वेषु भावितेषु उत्पादितेषु कृतरक्षाबन्धो यतस्तेभ्य न च्यवते भावनीयेषूत्पादनीयेषु विशोकादिसिध्यादिषु असम्प्रज्ञात तेषु विहितसाधनवान् साधनविषयस्यैव पुरुषयत्नस्य साध्यनिष्पादकत्वात् । चतुर्थो निक्रान्तभावनीयः तस्य चित्तप्रतिसर्गो ऽसम्प्रज्ञातसमाधिसाध्यः स एवैकोऽर्थः कर्तव्यत्वेन शिष्यते । तत्र प्रथमभूमिकायां देवानामीदृश अनुग्रह एव न भवति तृतीयचतुर्थयोस्तु देवा उपेक्षणीया एव भवन्ति । अतो मधुमती भूमिका स्वस्य निष्पन्नेत्यनुभवतो ब्राह्मणस्य स्थानिनो देवाः सत्यशुद्धिमनुपश्यन्तः स्थानैः इह रम्यतां कमनीयोऽयं भोगः कमनीयेयङ्कन्या रसायनमिदं जरां मृत्युम्बाधते वैहायसमिदं यानं अमी कल्पद्रुमाः पुण्यामन्दाकिनीसिद्धामहर्षयश्चेमे इमा उत्तमा अनुकूला अप्सरसः इदं दिव्ये श्रोत्रचक्षुषीवज्रो यमः कायः स्वगुणैः सर्वमिदमर्जितमायुष्मताप्रतिपद्यतामिदमक्षय्यमजरममरं स्थानं देवानां प्रियमित्येवमुप निमन्त्रयन्ते अजरत्वं सदानवत्वं उपनिमन्त्र्यमाणश्चदोषेषु । संसाराङ्गारेषु पापच्यमानेन मया जननमरणान्धकारे विपरिवर्तभावेन कथञ्चिदासादितः क्लेशतिमिरविनाशीयोगदीपः तस्य चैतत्तृष्णा योनयोविषयवायवः प्रतिपक्षाः स खल्वहं लब्धालोकः कथमनया मृगतृष्णया वञ्चितः तस्यैव पुनः प्रदीप्तसंसाराग्नेरात्मानमिन्धनीकुर्यामितिविषयप्रीतिजदोषदर्शनान् सङ्गदोषान् चिन्तयेत् एवं विचार्य सङ्गं त्यक्त्वा स्वस्ति यः स्वप्नोऽयमेभ्यः कृपणजनप्रार्थनीयेभ्यो विषयेभ्य इत्येवन्निश्चितमतिः समाधिं भावयेत् कुर्यात् एवं सङ्गन्त्यक्त्वा एवमहन्देवानां प्रार्थनीय इति स्मयमपि न कुर्यात् स्मयादयं सुस्थितं मन्यतया मृत्युना न केशगृहीतमात्मानं न भावयिष्यति एवं चास्यां तरप्रेक्षोनित्यं प्रत्नप्र-

तीर्थः प्रमादो कार्यो मृत्युलक्ष्यविवरउक्तेंशानुतं भविष्यति ततश्च पुनरनिष्टप्रसङ्गः एवमस्य सङ्गस्मयावकुर्वतो भावितो दृढो भविष्यति भावनीयश्चाभि-मुखो भविष्यति ।

पुनः सर्वज्ञता साधकं संयमान्तरमाह ।

क्षणतत् क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५१ ॥

विवेकात्पूर्वसूत्रोक्तसत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरूपाज्जायमानं ज्ञानं विवेकजं ज्ञानं इतरेतरव्यावृत्ततया सर्ववस्तूनामशेषविशेषैः साक्षात्कारं तत्क्षणतत्क्रमयोः संयमादपि भवति । प्रतिक्षणं सर्ववस्तुपरिणामात् क्षणेषु तत्क्रमेषु च साक्षात्कृतेषु सर्ववस्तूनां परिणामतत्क्रमयोः साक्षात्कारात् सर्ववस्तूनां विवेकेन ज्ञानं भवतीति भावः तत्र क्षणोनाम यथा लोष्टादेर्भिद्यमानस्य परमापकर्षावधिः सत्त्वादिगुणविशेषः परमाणुरेवं कालस्यापकर्षावधिभूतोऽवयवविशेषः पूर्वापरांशशून्यो यः स क्षणः । यद्वा यावता समयेन चलितः परमाणुः पूर्वदेशं जह्यात् तावान्कालः विभक्तो वा यावता कालेनोत्तरदेशेन संयुज्येत तावान्वा कालः क्षणः । अवयविद्रव्यस्य देशत्यागो बहुक्षणेनापि कदाचित् अवयवानां क्रमेण संचारादत उक्तं परमाणुरिति । देशस्यावयविनः क्रिययाऽनेकक्षणेन अनितदेशत्यागस्य व्यावृत्तये चलित इति । क्रमस्तु तत्प्रवाहाविच्छेदः तेषां क्षणानां यः प्रवाह उत्तरोत्तरभागेनावस्थानं तस्याविरलतेति तदर्थः क्षणानां अव्यवहितानन्तर्यरूपतत्क्रमाणां च क्षणिकत्वादेव नास्ति वस्तुभूतः समाहारो मिलनमतो मुहूर्ताहोरात्रादयो बुद्धिसमाहारा एव । न च स्थूलकालस्य वस्तुनोऽभावे कथं लोकानां तत्र यथार्थत्वप्रतीतिः तस्यावस्तुनो बुद्धिनिर्माणस्यापि शब्दज्ञानानुपातित्वाद्व्युत्थितदर्शनानां भ्रान्तानां वस्तुस्वरूपत्वाभिमानात् । न च क्षणोऽप्येवम्भूत एवास्तु क्षणस्य वस्तुकोटिपतितत्वात् ।

आनन्तर्यरूपक्रमस्य क्षणरूपप्रतियोग्यनुयोगिघटितत्वेन तस्य वस्तुरूपत्वावश्यकत्वात् । आनन्तर्यरूपक्रमस्य क्षणरूपप्रतियोग्यनुयोगिघटितत्वेन तस्य वस्तुरूपत्वावश्यकत्वात् । तस्यैव कालविद्भिः कालत्वेन कथनात् तस्य च क्षणद्वयावस्थायित्वाभावाद्द्रव्यान्तरेभ्यो विभागः । कालनित्यत्वप्रतिपादकश्रुतयस्तु प्रवाहरूपकालपराः स च सत्त्वादीनां शब्दतन्मात्रस्य परिणामविशेषः स एवास्याक्रमस्थिरो न तु पदार्थमात्रमिति बौद्धमताद्विशेषः । क्षणस्यास्थैर्यप्रत्यभिज्ञाद्यभावात् । यत्तु पूर्वदेशविभागाद्यवच्छिन्नः परमाणुक्रियादिरेव क्षण इति तन्न विशिष्टस्यानतिरेके विशेष्यविशेषणतत्सम्बन्धानां त्रयाणामपि स्थिरत्वेन क्षणव्यवहारजननाक्षमत्वात् अतिरेके तु सिद्धं न इष्टं अस्माभिरपि तादृशस्यैव गुणपरिणामस्य क्षणत्वाङ्गीकारात् नित्याखण्डकाले च न प्रमाणमस्ति इदानीमित्याद्यखिलव्यवहाराणाखण्डकालमात्रविषयकत्वात् दिक्चाकाश एव पूर्वादिव्यवहारश्च तत्तांदुपाध्यवच्छिन्नाकाशेनैव स्थित्याधारत्वेन देशव्यवहारवत् अत एव श्रुतिषु क्वचिद्दिशः श्रोत्रं क्वचिदाकाशाच्छ्रोत्रमिति श्रूयते तदविरुद्धमिति दिक्क्रमोऽपि वैकल्पिक एवेति मिश्राः क्षणतत्क्रमयोर्वस्तुसमाहाराभावः कुत इति चेत् । शृणु द्वयोः क्षणयोः सहभावाभावात् द्वयोः सहभुवोः क्रमस्यासम्भवाच्च । तथा हि पूर्वस्मादुत्तरस्य भाविनो यदानन्तर्यमव्यवधानं क्षणान्तरस्य क्रमः तस्माद्वर्तमान एक एव क्षणस्तिष्ठति न पूर्वोत्तरक्षणास्तत्सहभावेन तिष्ठन्तीत्यतो नास्ति मिलनमिति तत्समाहाराभावः अतो मुहूर्तादिविकल्प एव ये पुनर्भूतभाविवर्त्तमानाः क्षणास्ते सर्वेऽपि सर्ववस्तुपरिणामा एकदैवबाधकाद्यदर्शनात् क्षणत्वेनपरिणामहेतुत्वादित्युत्तरपादे क्षणप्रतियोगीत्यादिसूत्रे व्याख्येया अतः एकैकेन क्षणेन सर्वोलोकः परिणाममनुभवति यतोऽ-

तस्तत्त्वयोपारूढाः सर्वे पदार्था इति तयोः क्षणतत्क्रमयोः संयमात्तयोः साक्षात्कारात् निखिलपरिणामतत्क्रमसाक्षात्कारद्वारा सर्ववस्तूनामन्योन्यव्यावृत्तरूपया स्वरूपधारणं भवतीति विवेकजं ज्ञानं भवति तस्य विवेकजज्ञानस्य सर्वविषयकस्य शिष्यव्युत्पत्तये एकमुदाहरणमाह ।

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥ ५२ ॥

जातिलक्षणदेशैर्भेदावधारणासम्भवे विवेकजज्ञानादेव साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः तत्र तु द्वयोर्देशलक्षणसारूप्ये जातिभेदोन्यताहेतुर्यथा गोगवययोः तुल्यदेशजातितुल्यत्वे लक्षणमन्यताहेतुर्यथा कालाक्षीयं गौरियं स्वस्तिमती गौरिति लक्षणमभिव्यक्तो धर्मभेदः एवं द्वयोरामलकयोर्जातिलक्षणसारूप्ये देशभेदोन्यत्वकरः इदं पूर्वमिदमुत्तरमिति यत्र जात्यादिभिरन्यत्वानुमानं न सम्भवति तादृशं देशस्थामलकं विषयान्तरव्यग्रस्य ज्ञातुर्विवेकं करिष्यतो योगिन उत्तरदेशे स्थाप्यते तदा द्वयोरामलकयोरेकदेशत्वे सति पूर्वदेशोपलक्षितमिदमिदं चोत्तरदेशोपलक्षितं वेति विवेकानुपपत्तिः तयोर्जात्यादिविकसाम्यात् योगिनोऽसन्दिग्धेन तत्त्वज्ञानेन भवितव्यमत उक्तं सूत्रकारेण ततो विवेकज्ञानात्प्रतिपत्तिरिति कथमेतदितिचेत् शृणु आमलकस्य क्षणेन सहवर्तते यः पूर्वो देशः स आमलकान्तारस्वक्षणेन सहमानादुत्तरदेशाद्भिन्नः अतः स्वदेशक्षणप्राप्याते आमलके भिन्ने तत् क्षणविशिष्टस्यैकदेशसम्बन्धासम्भवात् अतो भिन्नयोः पूर्वोत्तरदेशसम्बन्धक्षणयोः साक्षात्कारस्तयोरामलकयोरन्यत्वहेतुर्यथोक्तविवेकग्रहे कारणं य आमलकपूर्वपूर्वापरदेशाभ्यां पौर्वापर्यपरिणामक्षण आसीत् । तयोर्देशान्तरकृतपौर्वापर्यपरिणामक्षणविशिष्टत्वमनुभवन्संयमान्ते भिन्ने प्रत्येति ॥ एवं द्विविदणमाणेण ज्येष्ठकनिष्ठयोर्ज्येष्ठकनि-

भूताख्यानं क्षणक्रमसाक्षात्कारेणैवेति बोध्यम् एतेन स्थूलदृष्टान्तेन तुल्यजातिलक्षणदेशस्य परमाणुसामान्यस्यान्योन्यविवेकप्रत्यय ईश्वरस्य । योगिनश्च प्रकृत्यादिपर्यन्तमभीप्सोः क्षणतत्क्रमानुभवाद्बोध्यः तथा हि पूर्वयोः परमाणुदेशतत्साहित्यसंपादकक्षणयोः साक्षात्करणात् अयं पूर्वदेशस्य अयमुत्तर इति विवेकः यत उत्तरस्य पूर्वदेशानुपपन्योत्तरस्य स्वदेशप्राप्तिर्भिन्ना तयोः साहित्यसंपादकक्षणभेदात् येऽपि वैशेषिका मुक्तात्मनां प्रलये परमाणूनां चानन्यजातिलक्षणदेशानामन्योन्यं विभाजकान्तरासम्भवेन तत्कालिकत्वेनान्त्यो विशेषनामाकश्चनभेदकोयोगिग्राह्यपदार्थः स एवेदानीं परमाणूनामन्यताप्रत्ययं करोतीति वदन्ति । तन्मतेपि संस्थानरूपमूर्तिव्यवधानजातिलक्षणदेशयोगिबुद्धिगम्य क्षणभेदोन्यत्वहेतुरस्त्येवेति समानं तत्र संस्थानाद्भेदः प्रसिद्ध एव संस्थानमवयवसंनिवेशः व्यवधिर्यथा कुशपुष्करद्वीपयोर्देशस्वरूपयोः अत एवोक्तं वार्षगण्येन मूर्तिव्यवधिजात्यादिभ्यो भेदेनातिरेकेण विशेषस्याभावात् मूलेषु नित्यद्रव्येषु पृथक्त्वं विशेषपदार्थो नास्तीति अस्य मते वृद्धावस्थायां ये मूर्त्यादयः स्थितास्त एव मुक्त्यवस्थायामपियोगिभिर्गृह्यमाणा मुक्तानामन्योन्यं भेदव्यवहारजनकाः । एवं परमाण्वादीनामपि प्रलये भेदव्यवहारः स्वगतसूक्ष्मकार्यभेदादुक्तक्षणभेदाच्चेति मन्तव्यम् । मूलस्य प्रधानस्य तूक्तभेदहेत्वभावाद्भेदो नास्त्येव तदुक्तं कृतार्थं प्रतिनष्टमप्यनष्टमिति ।

इदानीं विवेकजज्ञानस्य मोक्षोपयोगमाह ।

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५३ ॥

इति हेतौ । यतो विवेकजज्ञानं सर्वविषयादिरूपं अतः सर्वत्र दोषसाक्षात्कारेणोक्तवैराग्यद्वारा संसारतारकमित्यर्थः तारकं लौकि-

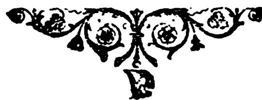
कसामग्रीं विनैव सत्वपुरुषान्यता संयमेन तथा तत्क्रमसंयमेन वोद्बोधितं यथार्थज्ञानसामर्थ्यप्रतिभातदुत्थं प्रतिभोत्थत्वं चानोपदेशिकत्वात्। तच्च सर्वविषयं न किंचिदविषयं। सर्वथाविषयं सर्वैः प्रकारैरतीतानागतादिरूपैः स्वगतसर्वविशेषैः सर्वविषयकं ईदृशं च न शाब्दं। तस्य सामान्यमात्रविषयकत्वात् परिच्छिन्नविषयकत्वाच्च अक्रमं। एकक्षणे बुद्धिवृत्त्युपारूढसर्वविषयं। एवं प्रकारेण विवेकजज्ञानं पूर्णं अस्यैवांशो योगप्रदीपो मधुमती भूमिः। यस्यां स्थान्युपनिमन्त्रणं साहिविवेकजज्ञानविषयैकदेशप्रकाशकत्वादंशः तत आरभ्यास्य पूर्तिपर्यन्तं यत्किञ्चिन्मध्ये ते सर्वे ऽस्यैवांशाः सवितर्कादिरूपाः परिणामत्रयसंयमादिरूपाश्च संप्रज्ञातयोगभूमिका योगवह्निकणत्वेनात्यल्पतया योगप्रदीपत्वेन मोक्ताः। अत एव विवेकजज्ञानस्य सूर्यतुल्यत्वमन्यत्रोक्तम्।

नन्वेवं सति किमेतादृशज्ञानानन्तरमेवमोक्ष उत तद्विनापीति संशये उत्तरमाह।

सत्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥ ५४ ॥

प्राप्तविवेकजज्ञानस्याप्राप्तविवेकजज्ञानस्य वेत्यादिः। एवंचेतरसिद्ध्यनपेक्षा सुतरांकैवल्ये इति बोध्यम् बुद्धिसत्वस्य पुरुषेण सह यदाशुद्धिसाम्यन्तन्देव मोक्षो नतूक्तसिद्ध्यपेक्षेत्यर्थः यदा हि निर्धूतरजस्तमोमलं बुद्धिसत्वं पुरुषस्यान्यताप्रत्यये विवेकख्यातिमात्रे ऽधिकारः कर्तव्यताबुद्धिर्यस्य तादृशं। दग्धानि अनागतक्लेशरूपाणि विपाकाख्यसंसारबीजानि यत्र तादृशं भवति ॥ तदा पुरुषस्य शुध्या सारूप्यं प्राप्तमेव भवति ॥ बुद्धेर्दुःखात्मकत्वे नात्यन्तशुद्धेः कदाप्यभावात् किमंशेन तर्हि साम्यमिति चेच्छृणु ॥ बुद्धिधर्मत्वात्पुरुषे उपचरितस्य प्रत्ययाविशेषाख्यभोगस्याभावः पुरुषस्य शुद्धिर्बुद्धे-

रपि जीवन्मुक्तिदशायां विवेकित्वेन तादृशभोगाभावेन शुद्धिसाम्यात् साक्षितामात्ररूपभोगव्यावृत्तये उपचरितेत्युक्तप्रत्ययाविशेषरूपो हि भोगस्तस्य अविवेकस्योपाधिधर्मत्वात् । एवं च यथा साक्षी निरभिमान एवं चित्तस्य निरभिमानत्वं मोक्षहेतुर्नैश्वर्यादिकमिति फलितं अस्यां च शुद्धिसाम्यावस्थायां जातायां प्रारब्धप्रतिबन्धनिवृत्त्यनन्तरं कैवल्यं भवति ईश्वरानीश्वरसाधारण्येन पूर्वोक्तसंयमानां तत्त्सिद्धिकामनया ऽनुष्ठानात्प्राप्तज्ञानक्रियाशक्तिमानपीश्वरस्तादृशैश्वर्यकामनाभावात्तदलाभेऽपि तैः प्राप्तविवेकज्ञानस्यानीश्वरस्य वा इतरस्य वोत्पन्नात्मज्ञानस्य दग्धक्लेशबीजस्य मुक्त्यर्थं ज्ञानान्तरे काचिदपेक्षास्ति न चैवं किमर्थं सिद्धीनां कथनं समाधिजस्य क्रियाशक्तिरूपाणिमाद्यैश्वर्यस्य सार्वज्ञस्य च वैराग्यरूपसत्त्वशुद्धिद्वारा मोक्षार्थत्वेन कथनात् परमार्थतस्तु सत्त्वपुरुषान्यताज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्त्या कैवल्यम् । तथा हि अज्ञाने निवृत्ते उत्तरक्लेशनिवृत्तेस्तदभावात्कर्मविपाकाभावः कैवल्यं च चरिताधिकाराणां गुणानामस्यामवस्थायां पुरुषं प्रति कादृश्यत्वेनानुपस्थानं तदा हि पुरुषः सुखदुःखमोहात्मकगुणाद्यदर्शनेन चित्तज्योतिर्वियोगात्स्वरूपमात्रज्योतिर्दुःखादिप्रतिबिंबरूपमलरहितः सन् केवले ईश्वरे ऽविभागं प्राप्नोति इति शिव । इति सांख्यप्रवचनपातञ्जलसूत्रवृत्तौ विभूतिपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

पातञ्जलसूत्रवृत्तौ

इदानीं समाधिसिद्धेरुत्कर्षं दर्शयितुं पञ्चप्रकारां सिद्धिमाह ।

जन्मौषधिमन्त्रतपः समाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

तत्पैहिकेन कर्मणा देवादिदेहान्तरजन्ममात्रेण भवन्ती अणिमादिसिद्धिर्जन्मजा असुरादिभवनेषु रसायनादिना कायवज्रसारत्वादिसिद्धिरौषधिजा मन्त्रजपादिभिर्या ऽणिमाद्याकाशगमनादिसिद्धिः सा मन्त्रजा ॥ तपसा संकल्पसिद्धिस्तपोजन्या सा समाधिजा व्याख्याता ।

अथ निर्माणकायनिर्माणेन्द्रिययोरुत्पत्तिप्रकारमाह ।

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

अन्यजातिपरिणतानां कायेन्द्रियाणां पूर्वपरिणामापाये उत्तरपरिणामोपजनिस्तत्तत्कायेन्द्रियप्रकृतिभूतानामवयवानामापूरादनुप्रवेशाद्भवति । लोके वल्मीकादीनां क्षुद्रपरिणामापाये तदुत्तरमहापरिणामोत्पत्तेर्भूतप्रकृतीनामनुप्रवेशेन दृष्टत्वात् अतो योगिनामपि देहेन्द्रिययोः परिणामान्तरकाले धर्मा निमित्तापेक्षाः कायेन्द्रियप्रकृतय आपूरणेन स्व स्व जातीयं विकारमुपकुर्वन्ति तत्र कायप्रकृतिः पञ्चभूतानि इन्द्रियप्रकृतिश्चाहंकारः दृष्टश्च लोके तृणराशिनिक्षिप्तस्य वह्निकणस्य क्षणादेव प्रकृत्या पूरेण गगनव्यापीपरिणामः । एवमेववामनादीनां त्रिभुवनव्यापित्वे कृष्णेन चार्जुनादिभ्यो विश्वरूपप्रदर्शनं च प्रकृत्या पूरेण तद्भिन्नवत् क्षणभङ्गुरेणेति बोध्यम् । एवं शरीरस्य तारुण्यवार्धकादिकमपि एवमणिमादिकं प्रकृत्यपगमादितिबोध्यम् । अगस्त्यादीनां समुद्रपानं च तोयादिप्रकृत्यपगमेनेति बोध्यम् । अथ

आत्यन्तरशब्देन योगिनां गजतुरगादिवैभवं कायव्यूहादिकं च ग्राह्यम् । स एकधा भवति । त्रिधा भवति पञ्चधा शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशति रितिकायव्यूहे श्रुतिः ।

ननु योगअधर्मबलात्प्रकृत्याकर्षे प्रकृतिस्वातन्त्र्यसिद्धान्तहानिरत आह ।

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

धर्मादिरूपं निमित्तकारणं न प्रकृतीनां प्रेरकं परतन्त्रेण कार्येण स्वतन्त्रस्य कारणस्याप्रवर्त्तनात् । ननु प्रकृतेः स्वातन्त्र्ये धर्मादिकं व्यर्थमित्यत आह वरणेत्यादि । यथा क्षेत्रिकोऽद्भिः पूर्णात्केदारात् समंनिम्नं निम्नतरं वा केदारान्तरमद्भिः सिप्लावयिषुनापः पाणिना ऽपकर्षति किंतु आवरणान्तरसंभिनत्ति आलवालाख्यं तस्मिंश्च स्वयमेवापः केदारान्तरं गच्छन्ति । तथा धर्मेण प्रकृतीनामावरणो ऽधर्मे भिन्ने स्वयमेव प्रकृतयः स्व स्व सजातीयं विकारं विकारप्रकृतीनां परिणामान्तरार्थं व्याप्नुवन्ति एवं क्रियाधदारम्भकसंयोगोऽपि प्रकृतेः स्वत एव भवति तथा हि यथा स एवक्षेत्रिकस्तस्मिन्नेव केदारे नोदकान् भौमान्वा रसान्धान्यमूलान्यनुप्रवेशयितुं नसमर्थः किं तर्हि मुद्गगवेधुकश्यामाकादींस्ततोऽपकर्षति अपकृष्टेषु तेषु स्वयमेव रसान्धान्यमूलान्यनुप्रविशन्ति तथा धर्मो निवृत्तिमात्रे कारणमधर्मस्य । शुद्ध्यशुद्ध्योरत्यन्तविरोधात् न तु प्रकृतिप्रवृत्तौ संयोगविशेषे वा धर्मो हेतुः । एवं चाधर्मादि प्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारेणैव धर्मादिः परिणामकारणम् । यथा संस्कार एव स्मृतिहेतुः सदृशादृष्टचिन्तादयस्त्वननुगता एव संस्कारस्योद्बोधकमात्राः उद्बोधश्च तमोदोषरूपावरणभङ्गः तथा प्रकृतिरेव जग-

त्कार्यं कालकर्मेश्वरादयस्तु प्रकृतेः कार्यजननयत्नयुद्बोधकाः तत्र धर्माधर्मौ एव विरुद्धाधर्मधर्मरूपावरणभङ्गेनोद्बोधकौ। ईश्वरस्तु साम्य-परिणामादिरूपाखिलावरणभङ्गेनोद्बोधकः। कालादयस्तु। धर्माद्यु-द्बोधकतया दण्डादयस्तु कार्यान्तराभिव्यक्तिप्रतिबन्धकतयेत्यूह्यम्। एतदेव निमित्तकारणत्वं अव्यभिचारात् संयोगस्यासमवायिकारण-त्वमिष्यत एव द्वारत्वात् न तेन प्रकृतेः स्वातन्त्र्यहानिरितिबोध्यम्। तत्र धर्मस्याधर्मापसारणद्वाराकायेन्द्रियपरिणामनिमित्तत्वं। यथा नन्दीश्वरे स हि नन्दिनामामनुष्यो धर्मातिशयवशान्नन्दीश्वरो जातः एवं बलवानधर्मोऽपि धर्मापसारणेन तन्निमित्तं यथा नहुषाजगर-स्येति दिक्।

यदा योगी बहून्कायान्निर्मिमीते तदा किं तेनिर्मातृमनोमात्रे-णैकव्यवहारभाज उत तदतिरिक्तप्रातिस्विकमनोभाजस्तत्राह।

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात्॥ ४॥

स्वसंकल्पेन निर्मितचित्तानि निर्माणचित्तानि निर्मितदेह-संख्यानि भवन्ति॥ तेषामेषादिशरीरेषु एकैकासाधारणचित्तान्वि-तत्वदर्शनात् तानि चाहंकाराख्यास्मितामात्रात्। चित्तशब्दोऽत्र मनो-मात्रवाची। योगिनो मनस्तु संकल्पमात्रेण निमित्तकारणन्तेषां। एवं बुद्ध्यहंकारौ अपि स्व प्रकृतिप्रधानबुध्यापूराद्भवन्तीति बोध्यं युक्तिसाम्यात् ततस्तानि सर्वाणि शरीराणि सचित्तानि भवन्ति। ननु व्यापकस्य निर्मातृचित्तेनैव कायव्यूहेषु वृत्तिसम्भवेनानेकतत्कल्पना-व्यर्थेति चेत् न समाधिभोगयोर्नानाभोगयोरेकदैकस्मिंश्चित्ते विरो-धेन तद्भेदसिद्धेः यदा तु योगी जीवभेदानेव स्वदेहान्निर्मितेषु देहेषु यो जयति तदा अवश्यमन्तःकरणभेदापेक्षणाच्च। तस्माच्च मनसोभेदा-ज्जायन्ते चेतनबहि। एकधा स द्विधा चैव त्रिधाच बहुधा पुनः योगो-

श्वरः शरीराणि करोति विकरोति च प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चिदुग्रन्तपश्चरेत् संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिवेति स्मृतेः । कदाचित्तु योगिनामेकान्तःकरणेनैव नानादेहेषु व्यवहारोऽपि स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वात् न चैवमात्मनानात्वकल्पना व्यर्था चित्तभेदेनैव ज्ञानाज्ञानाद्युपपत्तेरिति वाच्यं । बन्धमोक्षव्यवस्थानुरोधेन तत्सिद्धेरिति दिक् ।

तत्र विशेषमाह ।

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

तेषां बहूनां चित्तानां कथमेकचित्ताभिप्रायानुसारिणी प्रवृत्तिः स्यादिति योगी पूर्वसिद्धं यच्चित्तं तदेव सर्वचित्तानां प्रयोजकं निर्मिमीते नियामकं करोति एवं च तदभिप्रायेण तेषां प्रवृत्तिः ऐश्वर्यनिर्वाहार्थमनेकचित्तेष्वन्तर्यामिविधया पूर्वसिद्धं चित्तं स्थापयित्वा तत्र प्रवृत्तिभेदं संपादयतीति भावः एतेनैकाभिप्रायानुरोधः स्वपरप्रतिसन्धानं चोपपादितं एतेन विषयवादीनामंशावतारा अपि व्याख्याताः तेष्वात्मन एकत्वेऽपि अंशांशिभावव्यवहार उपाधीनामंशांशिभावेनोपाधिका इति दिक् ।

अथोक्तपञ्चविधसिद्धियुक्तचित्तानां मध्ये मुक्तियोग्यं चित्तमाह ।

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

तेषु यत् ध्यानजं ध्यानसंस्कृतं निर्माणयोग्यं चित्तं तदेवानाशयं क्लेशकर्मवासनारूपाशयरहितं योगेनैव ज्ञानोत्पत्त्या वासनोच्छेदो न मन्त्रादिभिरित्यर्थः इतरेषां तु कर्माशयोऽस्त्येव ।

त्रिविधकर्मवत्त्वादित्याह ।

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

योगिनो निष्पन्नयोगस्य कर्मकायादिव्यापारोऽशुक्लाकृष्णः पुण्यपापाहेतुत्वात् । इतरेषामयोगिनां जन्मादिसिद्धानां त्रिविधं शुक्लं कृष्णं शुक्लकृष्णं चेति । तत्र कृष्णं तमो वर्धकतया दुःखफलदं यथा दुरात्मनां शुक्लं सत्ववर्धकत्वात्सुखफलदं यथा तपः स्वाध्यायध्यानवतामसंन्यासिनामपि तस्य हि केवलेमनस्यायत्तत्वेनाबहिः-साधनाधीनतया परापीडयैवोत्पत्तेः शुक्लं कृष्णं शुक्लकृष्णं चेति । तत्र कृष्णं तमोवर्धकतया दुःखफलदं यथा दुरात्मनां शुक्लं सत्ववर्धकत्वात्सुखफलन्द यथा तपः स्वाध्यायध्यानवतामसन्यासिनामपि तस्य हि केवले मनस्यायत्तत्वेनाबहिःसाधनाधीनतया परापीडयैवोत्पत्तेः शुक्लकृष्णं रजोवर्धकत्वात्सुखदुःखफलदं । यथा कामिनां । तस्य देहेन्द्रियमनोभ्यो वहिर्यानिसाधनातितत्साध्यतयापरपीडानुग्रहोभयद्वारकत्वात् वहिः साधनसंपादने हि अन्ततोपरिहार्यापिपीलिकादीनां पीडाभवत्येवेति बहिःसाधनसाध्यं सर्ववेदोक्तमपि कृष्णसङ्कीर्णमेव अनुग्रहश्च तत्र देवादीनां प्रसिद्ध एव अशुक्ला कृष्णं यथा सन्यासिनामभिमानफलत्यगिनां क्षीणक्लेशानां चरमदेहानां न तु सन्यासाश्रमिमात्राणां अविद्यादिक्लेशसत्वे तेषामपि धर्माधर्मोदयात् । क्लेशक्षये च गृहिणामप्यशुक्लां कृष्णत्वात् । योगिभिः फलस्याहंकरोमीत्यभिमानस्य च त्यागात् । विहितं हि कामनायां सत्यामेव फलं ददाति विहितं निषिद्धं चेत्युभयमपि उपादानाख्याभिमाने सत्येवफलदं अत्राशुक्लाकृष्णानां सुखदुःखफलस्येव प्रतिषेधेन सत्वशुद्धिफलकत्वमस्त्येव । न च ज्ञानेनैव तेषां सत्वशुध्याख्यः पापक्षयो भविष्यति । कर्मणामपि ज्ञानाङ्गतया सत्वशुद्धिहेतुत्वात् आत्मरतिः क्रियावानेषब्रह्मविदां वरिष्ठ इति श्रुतेः, योगिनः कर्मकुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये इति स्मृतेश्च, । अन्यथा वसिष्ठादीनां कर्मा-

नुष्ठानानुपपत्तिः न च लोकसंग्रहार्थं तेषां कर्मलोकसंग्रहस्य स्वतो ऽपुरुषार्थतया कैवल्यहेतुसत्त्वशुद्धिद्वारैव तत्त्वस्यौचित्यादिति दिक् ।

नन्वयोगिनां कर्मसत्त्वेपि वासनानभिव्यक्त्यामोहो स्त्वित्यत आह ।

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥८॥

ततस्त्रिविधात्कर्मणो वासनानामभिव्यक्तिर्भवत्येव । नन्वेवं मानुष्यप्रापककर्मणां पश्वादिभोगवासनाभिव्यक्तौ तृणभोजने ऽपि प्रवृत्तिः स्यादत उक्तं तद्विपाकानुगुणानामिति । यज्जातीयस्य कर्मणो यो विपाकस्तदनुगुणानामेवाभिव्यक्तिरित्यर्थः नहि दैवं कर्मफलोन्मुखं तिर्यग्मनुष्यवासनाभिव्यक्तिनिमित्तं सम्भवति किन्तु दैवानुगुणवासनाभिव्यक्ति निमित्तमेवेति नारकतिर्यग्मनुष्ये चायं समानश्चर्यो विचार इति दिक् ।

चतुर्जन्मादिव्यवहितवासनाभिव्यक्तिं कर्मफलान्यथानुपपत्त्याह ।

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

जात्यादिभिर्व्यवहितानामपि वासनानामानन्तर्यमव्यवहितवत्कार्य्यकारित्वं भवति ॥ अन्यथा कर्म्मफलानुपपत्तेः स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वादेकाकारत्वादित्यर्थः ॥ तथा हि वृषदंशविपाकारम्भः स्वव्यञ्जकेनाञ्जनेन कालादिनाभिव्यक्तो वर्त्तमानावस्थो भवति न तु पूर्वदेहत्यागमात्रेण झटित्येवेति नियमः स यदा जातिशतेन वा दूरदेशतया वा कल्पशतेन वा व्यवहितः स्वव्यञ्जकं प्राप्य उदियात् तदा शीघ्रं पूर्वप्राप्तवृषदंशविपाकजनितसंस्काररूपवासनागृहीत्वेव व्यक्तो भवति व्यवहितानामपि वासनानां सदृशं कर्म

व्यञ्जकमभिव्यक्तौ निमित्तं प्रकृतेरेवोपादानत्वादित्यानन्तर्यमेवार्थः। तत् सादृश्यं चैकजातीयफलकत्वेन प्रमाणमाह स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्। न चाव्यवहिते मनुष्यजन्मन्येव वृषदंशवासनाः सन्तु अनुभवैः स्व समानाकारसंस्काराणामेव जननात्। न चैवं मनुष्यवासनयैव वृषदंशविपाकोऽस्तु। संस्काराणां कर्माशयानुरूपाणामेवापेक्षणात्। न च मनुष्यसंस्कारादेव वृषदंशविपाकनिर्वाहकस्मृतिरस्तु। स्मृतिसंस्कारयोः समानरूपत्वात्। तस्मात् जात्यादि व्यवहितसंस्कारेभ्यः स्मृतिः न चैवमेकविपाककाले स्मृत्युत्पादनेन पूर्वसंस्कारनाशात्कथं पुनस्तज्जातीयं विपाकान्तरं इदानीन्तनस्मृतिभिः पुनः संस्कारोत्पत्तेः एवमेते स्मृतिहेतुसंस्काराः कर्माशयोद्बोधाद्व्यज्यन्ते अतो व्यवहितानां निमित्तनैमित्तिकभावानुच्छेदादानन्तर्यमेवेति सिद्धम्।

ननु सकलजन्मार्थं वासनास्वीकारे ऽनवस्था स्यादत आह।

तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात्॥ १०॥

तासां वासनानामनादित्वं प्रवाहरूपेणमानभूवंभूयासमित्याशिषो नित्यत्वात् प्रतिजन्मनियतत्वात्। यद्यप्याशीर्नित्यतया तद्धेतुवासनानामनादित्वं सिध्यति न तु भोगहेतुवासनानां तथाऽपि तत्रानवस्थायाः प्रामाणिकत्वेनादोषत्वेन दृष्टान्तेनान्यासामप्यनादित्वमनुमेयम्। न चान्येष्वादिवदियमाशीश्चिनस्य स्वाभाविक्येवास्तु। जातमात्रस्यानुमानाद्यसमर्थस्यात्रजन्मन्यननुभूतमरणादिधर्मकस्य द्वेषतदनुषक्तत्कारणमरणादिदुःखस्मरणाभ्यामेव जायमानस्य यथोक्ताशीरूपस्य त्रासस्य पूर्वजन्मानुभूतमरणादिदुःखवासनां विना ऽनुपपत्तेः। न च स्वाभाविकः सः खड्गदर्शनादिनिमित्तसापेक्षत्वात् अन्यदाऽभावात्। न हि स्वाभाविकं निमित्तसापेक्षं स हि दृश्यमानखड्गादेर्दुःखहेतुभावानुमानात् तच्च तज्जातीयादनुभूतदुःख

स्मरणे सति तज्जातीयतयाऽस्यापितत्वमनुमिनोति तस्मात्प्राग्भवीयोऽनुभवः शिष्यते । बालकस्य दृश्यमानः कम्पोभयात् ईदृशकम्पत्वात् मत्कम्पवत् भयञ्च द्वेषदुःखस्मृतिदुःखनिमित्तकं भयत्वात् मद्भयवत् स्मृतिश्च पूर्वानुभवनिबन्धना साम्प्रतिकानुभवाभावविशिष्टस्मृतित्वादित्यनुमानेन तत्सिद्धिः तस्मादनादिवासनानुविद्धमिदं चित्तं विपाकोन्मुखकर्मवशात् काश्चिदेववासना गृहीत्वा पुरुषस्य भोगायोपावर्त्तते । ननु वासनानामनादित्वं चित्तस्य नित्यत्वे सर्वशरीरेष्वेकत्वे च स्यात् तत्तु न पुंप्रकृत्यतिरिक्तस्य कार्यत्वाभ्युपगमात् । अणुमहच्छरीरभेदेन तत्तत्परिमाणचित्तस्यापि भेदाच्चेति चेत् अत्र सांख्याः प्रतिपुरुषं सर्वशरीरसाधारणमेकैकमेवचित्तं किं तु घटप्रासादरूपस्वल्पमहदाश्रयभेदेन प्रदीपवत्स्वल्पमहच्छरीरभेदेन संकोचविकासशालितया स्वल्पमहत् परिमाणं च न तु विभु । तथा सत्यणुत्वासंभवेनान्तराप्रलये लयस्यानुपपत्तेः । एवं चाणुतुल्यसूक्ष्मावस्थायां प्रकृते सत्वरूपांशतां प्राप्नोतीति न प्रकृतिपुरुषातिरिक्तस्यानित्यताहानिः तथा संसारःसंसरणं इहलोकपरलोकसंचारश्चोपपद्यते सक्रियत्वात् विभुत्वेचैतदुभयं न घटत इति वदन्ति । एतच्छास्त्राचार्यास्तु आचार्यः स्वयंभूरिति मिश्राः विभ्वेव चित्तं प्रतिनियतपुरुषभोग्यत्वात् । पुरुषभेदेनानन्तं च । चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकं द्वाभ्यां शून्यतमं विद्धि चिदाकाशं वरानने । इति स्मृतेः यथा चाकाशस्य विभोरपि घटाद्युपाधिकं गमनं तथास्यापि वृत्त्युपाधिकं तत् । विभूनामेव जीवचित्तानां मलिनदर्पणवेदविद्याकामकर्मावृतप्रकाशशक्तीनां बाह्यसत्वान्तरोपष्टम्भात् ज्ञानादिहेतुरेकादशेन्द्रियपञ्चप्राणरूपः परिमाणविशेषः प्रदीपशिखावद्द्रव्यपो जायते सावृत्तिस्तावृत्तयश्च संकोचवि-

काससालिन्यः स्वल्पमहच्छरीरभेदेन संकोचविकासशीला भवन्ति प्राकृतलयपर्यन्तं चावतिष्ठन्ति । तदुपाधिकं च गमनागमनं तद्वृत्तिजन्यवृत्तीनां घटपटाद्याकाराणां ज्ञानादिशब्दवाच्यता एवं च चित्तं कार्याकार्यरूपेण द्विविधमाकाशवत् योगिनां युगपत्सर्ववस्तुज्ञानदर्शनाच्चास्य विभुत्वं । अन्यथा संनिकर्षाभावात् कथं गृह्येत योगजधर्मस्यापि प्रत्यासत्तित्वकल्पने गौरवात् तस्माद्योगजधर्मेण तम आख्यप्रतिबन्धकनिवृत्तिमात्रे कारणं । योगिनोऽपि प्रत्यक्षं संयोगादिप्रत्यासत्त्यैव अनन्तवासनाधारत्वाच्च विभुत्वं । अत एव वासनानां देशव्यवधानमाचार्येणोक्तं ग्रन्थिवच्च वासनानां स्थितिर्भाष्ये उक्ता । सर्वथाणुत्वे तु युगपत्पञ्चेन्द्रियवृत्त्यनुपपत्तिः युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्यनेन च सदासर्वज्ञत्वाभाव एवमनआख्यकरणे लिङ्गत्वेनोक्तः न त्वेकदा इन्द्रियद्वयवृत्त्यभावः हेत्वसिद्धेरिति बोध्यम् ननु वृत्तीनां संकोचविकासयोः किंकारणमिति चेत् शृणु । धर्माधर्मरूपं निमित्तकारणं तयोः अनादित्वाच्च नान्योन्याश्रयः न चैवं शारीरादिधर्मे स्तुतिदानादिभिरेव ज्ञानसंभवे योगो व्यर्थः बाह्याध्यात्मिकभेदेन निमित्तद्वैविध्यात् । तत्र बाह्यं शारीरादिसाधनापेक्षं स्तुतिदानाभिवादनादिनिन्दापरस्वादानादीनि च । आध्यात्मिकं चित्तमात्राधीनं श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञारूपं तद्विपरीतमश्रद्धादि च तदुक्तं । ये चेतेमैत्र्यादयो ध्यायिनामफलसाध्यत्वेनविहारास्ते बाह्यसाधनानपेक्षस्वभावत्वेन निष्पापं प्रकृष्टं धर्ममुपादयन्तीति तयोराध्यात्मिकं बलवत् । ज्ञानवैराग्यरूपतया सर्वातिशायित्वात् । चित्तवर्जंविना दण्डकारण्यं कः शारीरेण कर्मणाशून्यं कुर्यात् समुद्रमगस्त्यवद्वापिबेत् दण्डकराजक्रोधेन दण्डकदेशं सप्तदिनवृष्ट्या जनशून्यं कृतवान् कश्चि-

द्योगी । एवं च योगजधर्मवत् बाह्यधर्मा न तथा चित्तविकासकारीति न तद्वैयर्थ्यमिति बोध्यम् ।

इदानीं मोक्षोपपत्तये नाद्यसंख्यानामपि वासनानामत्यन्तोच्छेदमाह ।

हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः ॥ ११ ॥

तत्र हेतुरुच्यते धर्मात्सुखं अधर्माद्दुःखं सुखाद्रागो दुःखात् द्वेषः ततः प्रयत्नस्तेन प्रयत्नेन मनसा वाचा कायेन वा चेष्टमानः परमनुगृह्णाति उपहन्ति वा ततः पुनर्धर्माधर्मौ सुखदुःखे रागद्वेषौ इति चक्रं धर्माधर्मसुखदुःखरागद्वेषरूपारषट्सहितं प्रवृत्तमिदमविद्यादण्डप्रेरणेन भ्रामितं संसारचक्रं ज्ञानकर्मवासनाहेतुः यथा कुलालचक्रस्य दण्डेन प्रेरणे वेगाख्यः संस्कारो भवति ततस्तं विनापि किञ्चित्कालं स्वयमेव भ्रमति तद्वदेव भ्रामितं संसारचक्रं वासनाहेतुः । अस्य च प्रतिक्षणमावर्तमानस्याविद्यानेत्री भ्रामिका सैव सर्वक्लेशानां मूलकारणं अविद्याक्षये च कर्मणां सत्त्वेपि चक्रभ्रमणेपि न वासनोदय इत्येषोऽविद्यारूपो वासनाया हेतुः फलं तु यं पुरुषार्थमुद्दिश्य धर्माद्युत्पन्नं तदेव वासनानामपि फलं कर्मवासनयोरन्योन्यसहकारित्वात् । ननु फलेन सह कथंकारणस्य नियमरूपः संग्रहः फलाभावेपि कारणस्य सत्त्वादिति चेन्न अपूर्वस्यासतो जन्माभावात् । एवं च सत्कार्यवादस्वीकारेणानागतावस्थफलेन तत्संभवः आश्रयस्तु वासनानां साधिकारं पुरुषार्थजन्मनः प्रलये वासनासत्त्वानुरोधेन तदाश्रयमनसो नित्यत्वमभिप्रेत्य साधिकारमित्युक्तं । अधिकारसमाप्तौ तु मनसो लयेन क्वनिराश्रयावासनास्तिष्ठेरन् मनोऽधचित्तं आलम्बनं तु यदभिमुखीभूतं वस्तु यां वसानां व्यनक्ति तस्यास्तदालम्बनं मोक्षकाले

तु कामिनीरूपादीनां रागवासनाऽव्यञ्जकत्वान्नालम्बनत्वं एवमेतैर्हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीता व्याप्ताः सर्वा वासना अत एषामभावे ऽत्यन्तोच्छेदे विदेहमुक्तिसमये तदाश्रयाणां तन्नियतानां वासनानामभावोऽत्यन्तोच्छेद इति तासामनादित्वे ऽपि मोक्षसंभव इत्यर्थः।

ननु सत्कार्यवादात्कथं वासनानामत्यन्तोच्छेदोऽत आह।

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् ॥ १२ ॥

स्यादयं दोषो यदि स्वरूपापायस्तासामुच्येत किन्त्वत्यन्तातीततामात्रमुच्यते यतोऽतीनागतं वस्तु स्वरूपतोऽस्ति। ननु विरुद्धधर्माणां कथमेकदा सत्ता तत्राह अध्वभेदादिति भिन्नाध्वकत्वादविरोध इत्यर्थः वर्तमानलक्षणानामेव विरोध एकदेतिभावः। तयोः स्वरूपानपाये किं प्रमाणमिति चेत् शृणु भविष्यदभिव्यक्तिकमनागतं अनुभूताभिव्यक्तिकमतीतं अनुभूयमानाभिव्यक्तिकं वर्तमानं त्रयमप्येतत्स्वरूपं सत् यतो योगिनां प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयः यदि चेतत्स्वरूपतो न स्यात् नेदं निर्विषयं ज्ञानमुदयत्स्यत्। शशशृङ्गादीनां ज्ञानादर्शनात् न च शुक्तिरजतादि वद्बुद्धिपरिणामविशेष एवयोगजधर्मादिजन्योऽतीतादिस्थले साक्षिज्ञानविषयोऽस्त्विति चेन्न। योगिना पूर्वानुभूतातीतादेः कालान्तरे ऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् वर्तमानवस्तूनामप्येवं बुद्धिमात्रताप्रसङ्गाच्च। अस्मदादीनां तु सौक्ष्म्यादनुपलम्भ उपपन्नः घटोऽतीत इति प्रतीति र्वन्नास्तीति प्रत्ययोप्यतीततादिविषयकः। किं च यदि भोगसाधनस्यापवर्गसाधनस्य वा कर्मणः फलमुत्पत्स्यमानं निरूपाख्यमसत् तदा तेन निमित्तेन तदुद्देशेन कुशलस्य योगिनोऽनुष्ठानं न स्यात् अनागतं साक्षात् कुर्वन्योगी तद्वर्तमानत्वापपद्यते। यथार्जुनः कालात्मके कृष्णशरीरे भाविनं भीष्मादिमृत्युं दृष्ट्वा युद्धे प्रवृत्तः न चैवं कारणव्यापारो विफलः सत

एव फलस्य वर्त्तमानीकरणे व्यापारात् दृष्टं च तिलेषु विद्यमानस्यैव-
तैलस्य तैलिकव्यापारेणाभिव्यक्तिमात्रं नापूर्वोत्पादने कारणव्यापारः
शिलायामंकुरोत्पादनेऽपि तदापत्तेः न चैवं कारणस्यापि नित्य-
त्वादतीतकारणादपि कार्याभिव्यक्तिः स्यात् । वर्त्तमानस्यैव कार-
णस्य कार्याभिव्यक्तिहेतुत्वात् । न त्वपूर्वोत्पादने हेतुत्वं शशशृङ्गा[redacted]
रप्युत्पत्त्यापत्तेः उत्पत्तेः प्राक् द्वयोरपि परमते तुल्यत्वात् धर्मो चा[redacted]
कधर्मस्वभावः तस्य च ते धर्मा अध्वभेदेन प्रत्यवस्थिताः न [redacted]
विरोधः । अभिव्यक्तिरूपेण विशेषेणैव धर्माणां विरोधो न स्वरू[redacted]
इत्यभ्युपगमात् न हि यथा वर्त्तमानमभिव्यक्तिमापन्नं द्रव्यतः स[redacted]
क्रियाकारित्वे नास्ति एवमतीतमनागतं च वर्त्तते किं तर्हि स्वेनैव
भाविव्यक्तिकेन रूपेणानागतमस्ति अतीतं चानुभूताभिव्यक्तिकेन
स्वरूपेणास्ति वर्त्तमाने चत्वध्वनि स्वरूपव्यक्तिरिति अतीतानागत-
योरध्वनोस्तस्या अभावः न चैवमेकाध्वसमयेऽपराध्वाभावात्तत्र
सत्कार्यहानिः एकस्य चाध्वनोऽभिव्यक्तिसमयेद्वावध्वानौ धर्मिसमन्वा-
गतौ भवत एवेति नाभूत्वाभावस्त्रयाणामध्वनामित्यदोषात् एतच्चोप
पादितं प्राक् ।

अथ सदसत्त्ववैधर्म्म्येण कार्यकारणयोर्विवेकं सम्यक् ज्ञानवि-
षयमाह ।

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

ते ऽमी अध्वानो धर्मा वर्त्तमाना व्यक्तस्वरूपाः अतीतानागताः
सूक्ष्मात्मानः षड्विशेषरूपाः सर्वमिदं महदादिघटपटान्तं धर्मजातं
गुणानां संनिवेशविशेषमात्रं परमार्थतस्तु गुणात्मान एव ते धर्म्माः ॥
गुणरूपेणैवेषां सत्त्वं न तु स्वरूपेणेत्यर्थः ॥ तदुक्तम् गुणानां
परमं रूपं नदृष्टिपथमृच्छति । यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छक-

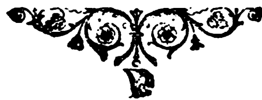
कसामर्थ्यं विनैव सत्वपुरुषान्यता संयमेन तथा तत्क्रमसंयमेन बोद्बोधितं यथार्थज्ञानसामर्थ्यप्रतिभातद्रूत्यं प्रतिभोत्थत्वं चानौपदेशिकत्वात्। तच्च सर्वविषयं न किंचिदविषयं। सर्वथाविषयं सर्वैः प्रकारैरतीतानागतादिरूपैः स्वगतसर्वविशेषैः सर्वविषयकं ईदृशं च न शाब्दं। तस्य सामान्यमात्रविषयकत्वात् परिच्छिन्नविषयकत्वाच्च अक्रमं। एकक्षणे बुद्धिवृत्त्युपारूढसर्वविषयं। एवं प्रकारेण विवेकजज्ञानं पूर्णं अस्यैवांशो योगप्रदीपो मधुमती भूमिः। यस्यां स्थान्युपनिमन्त्रणं साहिविवेकजज्ञानविषयैकदेशप्रकाशकत्वादंशः तत आरभ्यास्य पूर्तिपर्यन्तं यत्किञ्चिन्मध्ये ते सर्वे ऽस्यैवांशाः सवितर्कादिरूपाः परिणामत्रयसंयमादिरूपाश्च संप्रज्ञातयोगभूमिका योगबहुलकृत्वेनात्यल्पतया योगप्रदीपत्वेन नोक्ताः। अत एव विवेकजज्ञानस्य सूर्यतुल्यत्वमन्यत्रोक्तम्।

नन्वेवं सति किमेतादृशज्ञानानन्तरमेवमोक्ष उत तद्विनापीति संशये उत्तरमाह।

सत्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥ ५४ ॥

प्राप्तविवेकजज्ञानस्याप्राप्तविवेकजज्ञानस्य वेत्यादिः। एवंचेतरसिद्ध्यनपेक्षा सुतरांकैवल्ये इति बोध्यम् बुद्धिसत्वस्य पुरुषेण सह यदाशुद्धिसाम्यन्तन्देव मोक्षो नतूक्तसिध्यपेक्षेत्यर्थः यदा हि निर्धूतरजस्तमोमलं बुद्धिसत्वं पुरुषस्यान्यताप्रत्यये विवेकख्यातिमात्रे ऽधिकारः कर्त्तव्यताबुद्धिर्यस्य तादृशं। दग्धानि अनागतक्लेशरूपाणि विपाकाख्यसंसारबीजानि यत्र तादृशं भवति ॥ तदा पुरुषस्य शुध्या सारूप्यं प्राप्तमिव भवति ॥ बुद्धेर्दुःखात्मकत्वे नात्यन्तशुद्धेः कदाप्यभावात् किमंशेन तर्हि साम्यमिति चेच्छृणु ॥ बुद्धिधर्मत्वात्पुरुषे उपचरितस्य प्रत्ययाविशेषाख्यभोगस्याभावः पुरुषस्य शुद्धिर्बुद्धे-

रपिजीवन्मुक्तिदशायां विवेकित्वेन तादृशभोगाभावेन शुद्धिसाम्यात् साक्षितामात्ररूपभोगव्यावृत्तये उपचरितेत्युक्तप्रत्यया विशेषरूपो हि भोगस्तस्य अविवेकस्योपाधिधर्मत्वात् । एवं च यथा साक्षी निरभिमान एवं चित्तस्य निरभिमानत्वं मोक्षहेतुर्नैश्वर्यादिकमिति फलितं अस्यां च शुद्धिसाम्यावस्थायां जातायां प्रारब्धप्रतिबन्धनिवृत्त्यनन्तरं कैवल्यं भवति ईश्वरानीश्वरसाधारण्येन पूर्वोक्तसंयमानां तत्तत्सिद्धिकामनया ऽनुष्ठानात्प्राप्तज्ञानक्रियाशक्तिमानचेश्वरस्तादृशैश्वर्यकामनाभावात्तदलाभेऽपि तैः प्राप्तविवेकज्ञानस्यानीश्वरस्य वा इतरस्य वोत्पन्नात्मज्ञानस्य दग्धक्लेशबीजस्य मुक्त्यर्थं ज्ञानान्तरे काचिदपेक्षास्ति न चेवं किमर्थं सिद्धीनां कथनं समाधिजस्य क्रियाशक्तिरूपाणिमाद्यैश्वर्यस्य सार्वज्ञस्य च वैराग्यरूपसत्त्वशुद्धिद्वारा मोक्षार्थत्वेन कथनात् परमार्थतस्तु सत्त्वपुरुषान्यताज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्त्या कैवल्यम् । तथा हि अज्ञाने निवृत्ते उत्तरक्लेशनिवृत्तेस्तदभावात्कर्मविपाकाभावः कैवल्यं च चरिताधिकाराणां गुणानामस्यामवस्थायां पुरुषं प्रति कादृश्यत्वेनानुपस्थानं तदा हि पुरुषः सुखदुःखमोहात्मकगुणादर्शनेन चित्तज्योतिर्वियोगात्स्वरूपमात्रज्योतिर्दुःखादिप्रतिबिंबरूपमलरहितः सन् केवले ईश्वरे ऽविभागं प्राप्नोति इति शिव । इति सांख्यप्रवचनपातञ्जलसूत्रवृत्तौ विभूतिपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

पातञ्जलसूत्रवृत्तौ

इदानीं समाधिसिद्धेरुत्कर्षं दर्शयितुं पञ्चप्रकारां सिद्धिमाह ।

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

तत्रैहिकेन कर्मणा देवादिदेहान्तरजन्ममात्रेण भवन्ती अणिमादिसिद्धिर्जन्मजा असुरादिभवनेषु रसायनादिजा कायवज्रसारत्वादिसिद्धिरौषधिजा मन्त्रजपादिभिर्या ऽणिमाद्याकाशगमनादिसिद्धिः सा मन्त्रजा ॥ तपसा संकल्पसिद्धिस्तपोजन्या सा समाधिजा व्याख्याता ।

अथ निर्माणकायनिर्माणेन्द्रिययोरुत्पत्तिप्रकारमाह ।

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

अन्यजातिपरिणतानां कायेन्द्रियाणां पूर्वपरिणामापाये उत्तरपरिणामोपजनिस्तत्तत्कायेन्द्रियप्रकृतिभूतानामवयवानामापूरादनुप्रवेशाद्भवति । लोके वल्मीकादीनां क्षुद्रपरिणामापाये तदुत्तरमहापरिणामोत्पत्तेर्भूतप्रकृतीनामनुप्रवेशेन दृष्टत्वात् अतो योगिनामपि देहेन्द्रिययोः परिणामान्तरकाले धर्मा निमित्तापेक्षाः कायेन्द्रियप्रकृतय आपूरणेन स्व स्व जातीयं विकारमुपकुर्वन्ति तत्र कायप्रकृतिः पञ्चभूतानि इन्द्रियप्रकृतिश्चाहंकारः दृष्टश्च लोके तृणराशिनिक्षिप्तस्य वह्निकणस्य क्षणादेव प्रकृत्या पूरेण गगनव्यापीपरिणामः । एवमेव वामनादीनां त्रिभुवनव्यापित्वे कृष्णेन चार्जुनादिभ्यो विश्वरूपप्रदर्शनं च प्रकृत्या पूरेण तडित्वत् क्षणभङ्गुरेणेति बोध्यम् । एवं शरीरस्य तारुण्यवार्धक्यादिकमपि एवमणिमादिकं प्रकृत्यपगमादितिबोध्यम् । अगस्त्यादीनां समुद्रपानं च तोयादिप्रकृत्यपगमेनेति बोध्यम् । अथ

आत्यन्तरशब्देन योगिनां गजतुरगादिविभवं कायव्यूहादिकं च ग्राह्यम् । स एकधा भवति । त्रिधा भवति पञ्चधा शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशति रितिकायव्यूहे श्रुतिः ।

ननु योगजधर्मबलात्प्रकृत्याकर्षे प्रकृतिस्वातन्त्र्यसिद्धान्त-हानिरत आह ।

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

धर्मादिरूपं निमित्तकारणं न प्रकृतीनां प्रेरकं परतन्त्रेण कार्येण स्वतन्त्रस्य कारणस्याप्रवर्त्तनात् । ननु प्रकृते स्वातन्त्र्ये धर्मादिकं व्यर्थमित्यत आह वरणेत्यादि । यथा क्षेत्रिकोद्भिः पूर्णात्केदारात् समंनिम्नं निम्नतरं वा केदारान्तरन्ताभिरद्भिः विप्लावयिषुर्नापः पाणिना ऽपकर्षति क्षिपति आवरणान्तमासांभिनत्ति आलवालाख्यं तस्मिंश्च स्वयमेवापः केदारान्तरं गच्छन्ति । तथा धर्मेण प्रकृतीनामावरणो ऽधर्मे भिन्ने स्वयमेव प्रकृतयः स्व स्व सजातीयं विकारं विकारप्रकृतीनां परिणामान्तरार्थं व्याप्नुवन्ति एवं क्रियावदारम्भकसंयोगोऽपि प्रकृतेः स्वत एव भवति तथा हि यथा स एवक्षेत्रिकस्तस्मिन्नेव केदारे नोदकान् भौमान्वा रसान्धान्यमूलान्यनुप्रवेशयितुं नसमर्थः किं तर्हि मुद्गगवेधुकश्यामाकादींस्ततोऽपकर्षति अपकृष्टेषु तेषु स्वयमेव रसान्धान्यमूलान्यनुप्रविशन्ति तथा धर्मो निवृत्तिमात्रे कारणमधर्मस्य । शुध्यशुध्योरत्यन्तविरोधात् न तु प्रकृतिप्रवृत्तौ संयोगविशेषे वा धर्मो हेतुः । एवं चाधर्मादि प्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारेणैव धर्मादिः परिणामकारणम् । यथा संस्कार एव स्मृतिहेतुः सदृशादृष्टचिन्तादयस्त्वननुगता एव संस्कारस्योद्बोधकमात्राः उद्बोधश्च तमोदोषरूपावरणभङ्गः तथा प्रकृतिरेव जग-

त्कार्यं कालकर्मेश्वरादयस्तु प्रकृतेः कार्यजननायत्युद्बोधकाः तत्र धर्माधर्मौ स्व विरुद्धाधर्मधर्मरूपावरणभङ्गेनोद्बोधकौ। ईश्वरस्तु साम्यपरिणामादिरूपाखिलावरणभङ्गेनोद्बोधकः । कालादयस्तु । धर्माद्युद्बोधकतया दृष्टादयस्तु कार्यान्तराभिव्यक्तिप्रतिबन्धकतयेत्यूह्यम् । एतदेव निमित्तकारणत्वं अव्यभिचारात् संयोगस्यासमवायिकारणत्वमिष्यत एव द्वारत्वात् न तेन प्रकृतेः स्वातन्त्र्यहानिरितिबोध्यम् । तत्र धर्मस्याधर्मापसारणद्वाराकायेन्द्रियपरिणामनिमित्तत्वं । यथा नन्दीश्वरे स हि नन्दिनामा मनुष्यो धर्मातिशयवशान्नन्दीश्वरो जातः एवं बलवानधर्मोऽपि धर्मापसारणेन तन्निमित्तं यथा नहुषाजगरस्येति दिक् ।

यदा योगी बहून्कायान्निर्मिमीते तदा किं ते निर्मातृमनोमात्रेणैकव्यवहारभाज उत तदतिरिक्तप्रातिस्विकमनोभाजस्तत्राह ।

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

स्व संकल्पेन निर्मितचित्तानि निर्माणचित्तानि निर्मितदेहसमसंख्यानि भवन्ति ॥ चैत्रमैत्रादिशरीरेषु एकैकासाधारणचित्तान्वितत्वदर्शनात् तानि चाहंकाराख्यास्मितामात्रात् । चित्तशब्दोऽत्र मनोमात्रवाची । योगिनो मनस्तु संकल्पमात्रेण निमित्तकारणन्तेषां । एवं बुद्ध्यहंकारौ अपि स्व प्रकृतिप्रधानबुद्ध्यापूराद्भवन्तीति बोध्यं युक्तिसाम्यात् ततस्तानि सर्वाणि शरीराणि सचित्तानि भवन्ति । ननु व्यापकस्य निर्मातृचित्तेनैव कायव्यूहेषु वृत्तिसम्भवेनानेकतत्कल्पनाव्यर्थेति चेत् न समाधिभोगयोर्नानाज्ञानयोश्चैकदैकस्मिंश्चित्ते विरोधेन तद्भेदसिद्धेः यदा तु योगी जीवभेदानेव स्वदेहान्निर्मितेषु देहेषु यो जयति तदा अवश्यमन्तःकरणभेदापेक्षणाच्च। तस्माच्च मनसोभेदाज्जायन्ते चेतनबहि। एकधा स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः योगी-

श्वरः शरीराणि करोति विकरोति च प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चिदुग्रन्तपश्चरेत् संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिवेति स्मृतेः । कदाचित्तु योगिना-मेकान्तःकरणेनैव नानादेहेषु व्यवहारो ऽपि स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वात् न चैवमात्मनानात्वकल्पना व्यर्था चित्तभेदे-नैव ज्ञानाज्ञानाद्युपपत्तेरिति वाच्यं । बन्धमोक्षव्यवस्थानुरोधेन तत्सिद्धेरिति दिक् ।

तत्र विशेषमाह ।

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

तेषां बहूनां चित्तानां कथमेकचित्ताभिप्रायानुसारिणीप्रवृत्तिः स्यादिति योगी पूर्वसिद्धं यच्चित्तं तदेव सर्वचित्तानां प्रयोजकं निर्मिमीते नियामकं करोति एवं च तदभिप्रायेण तेषां प्रवृत्तिः ऐश्वर्यनि-र्वाहार्थमनेकचित्तेष्वन्तर्यामिविधया पूर्वसिद्धं चित्तं स्थापयित्वा तत्र प्रवृत्तिभेदं संपादयतीति भावः एतेनैकाभिप्रायानुरोधः स्वपरप्रति-सन्धानं चोपपादितं एतेन विष्ण्वादीनामंशावतारा अपि व्याख्याताः तेष्वात्मन एकत्वे ऽपि अंशांशिभावव्यवहार उपाधीनामंशांशिभावे-नौपाधिका इति दिक् ।

अथोक्तपञ्चविधसिद्धियुक्तचित्तानां मध्ये मुक्तियोग्यं चित्तमाह ।

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

तेषु यत् ध्यानजं ध्यानसंस्कृतं निर्माणयोग्यं चित्तं तदेवाना-शयं क्लेशकर्मवासनारूपाशयरहितं योगेनैव ज्ञानोत्पत्त्या वासनोच्छेदो न मन्त्रादिभिरित्यर्थः इतरेषां तु कर्माशयोस्त्येव ।

त्रिविधकर्मवत्त्वादित्याह ।

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम ॥ ७ ॥

योगिनो निष्पन्नयोगस्य कर्मकायादिव्यापारोऽशुक्लाकृष्णः पुण्यपापाहेतुत्वात्। इतरेषामयोगिनां जन्मादिसिद्धानां त्रिविधं शुक्लं कृष्णं शुक्लकृष्णं चेति। तत्र कृष्णं तमोवर्धकतया दुःखफलदं यथा दुरात्मनां शुक्लं सत्ववर्धकत्वात्सुखफलदं यथा तपः स्वाध्यायध्यानवतामसंन्यासिनामपि तस्य हि केवलेमनस्ययत्तत्वेनाबहिः-साधनाधीनतया परापीडयैवोत्पत्तेः शुक्लं कृष्णं शुक्लकृष्णं चेति। तत्र कृष्णं तमोवर्धकतया दुःखफलदं यथा दुरात्मनां शुक्लं सत्ववर्धक-त्वात्सुखफलन्द यथा तपः स्वाध्यायध्यानवतामसन्यासिनामपि तस्य हि केवले मनस्यायत्तत्वेनाबहिःसाधनाधीनतया परापीडयैवो-त्पत्तेः शुक्लकृष्णं रजोवर्धकत्वात्सुखदुःखफलदं। यथा कामिनां। तस्य देहेन्द्रियमनोभ्यो बहिर्यानिसाधनातितत्साध्यतयापरपीडानु-ग्रहोभयद्वारकत्वात् बहिः साधनसंपादने हि अन्ततोपरिहार्या-पिपीलिकादीनां पीडाभवत्येवेति बहिःसाधनसाध्यं सर्ववेदोक्तमपि कृष्णसङ्कीर्णमेव अनुग्रहश्च तत्र देवादीनां प्रसिद्ध एव अशुक्ला कृष्णं यथा सन्यासिनामभिमानफलत्यगिनां क्षीणक्लेशानां चरमदेहानां न तु सन्यासाश्रमिमात्राणां अविद्यादिक्लेशसत्वे तेषामपि धर्माधर्मोदयात्। क्लेशक्षये च गृहिणामप्यशुक्लां कृष्णत्वात्। योगिभिः फलस्याहंकरो-मीत्यभिमानस्य च त्यागात्। विहितं हि कामनायां सत्यामेव फलं ददाति विहितं निषिद्धं चेत्युभयमपि उपादानाख्याभिमाने सत्येवफलदं अथाशुक्लाकृष्णानां सुखदुःखफलस्यैव प्रतिषेधेन सत्व-शुद्धिफलकत्वमस्त्येव। न च ज्ञानेनैव तेषां सत्वशुध्याख्यः पापक्षयो भविष्यति। कर्मणामपि ज्ञानाङ्गतया सत्वशुद्धिहेतुत्वात् आत्म-रतिः क्रियावानेषब्रह्मविदां वरिष्ठ इति श्रुतेः। योगिनः कर्मकुर्व्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये इति स्मृतेश्च,। अन्यथा वसिष्ठादीनां कर्मा-

नुष्ठानानुपपत्तिः न च लोकसंग्रहार्थं तेषां कर्मलोकसंग्रहस्य स्वतो ऽपुरुषार्थतया कैवल्यहेतुसत्त्वशुद्धिद्वारैव तत्त्वस्यौचित्यादिति दिक् ।

नन्वयोगिनां कर्मसत्त्वेपि वासनानभिव्यक्तयामोहो स्थित्यत आह ।

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

ततस्त्रिविधात्कर्मणो वासनानामभिव्यक्तिर्भवत्येव । नन्वेवं मानुष्यप्रापककर्मणां पश्वादिभोगवासनाभिव्यक्तौ तृणभोजने ऽपि प्रवृत्तिः स्यादतस्तद्विपाकानुगुणानामिति । यज्जातीयस्य कर्मणो यो विपाकस्तदनुगुणानामेवाभिव्यक्तिरित्यर्थः नहि दैवं कर्मफलोन्मुखं तिर्यग्मनुष्यवासनाभिव्यक्तिनिमित्तं सम्भवति किन्तु दैवानुगुणवासनाभिव्यक्ति निमित्तमेवेति नारकतिर्यग्मनुष्ये चायं समानश्चर्चो विचार इति दिक् ।

चतुर्जन्मादिव्यवहितवासनाभिव्यक्तिं कर्मफलान्यथानुपपत्त्याह ।

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

जात्यादिभिर्व्यवहितानामपि वासनानामानन्तर्यमव्यवहितवत्तत्कार्य्यकारित्वं भवति ॥ अन्यथा कर्म्मफलानुपपत्तेः स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वादेकाकारत्वादित्यर्थः ॥ तथा हि वृषदंशविपाकारम्भः स्वव्यञ्जकेनाञ्जनेन कालादिनाभिव्यक्तो वर्त्तमानावस्थो भवति न तु पूर्वदेहत्यागमात्रेण झटित्येवेति नियमः स यदा जातिशतेन वा दूरदेशतया वा कल्पशतेन वा व्यवहितः स्वव्यञ्जकं प्राप्य उदियात् तदा शीघ्रं पूर्वप्राप्तवृषदंशविपाकजनितसंस्काररूपवासनागृहीत्वेव व्यक्तो भवति व्यवहितानामपि वासनानां सदृशं कर्म

व्यञ्जकमभिव्यक्तौ निमित्तं प्रकृतेरेवोपादानत्वादित्यानन्तर्यमेवार्थात् सादृश्यं चैकजातीयफलकत्वेन प्रमाणमाह स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् । न चाव्यवहिते मनुष्यजन्मन्येव वृषदंशवासनाः सन्तु अनुभवैः एव समानाकारसंस्काराणामेव जननात् । न चैवं मनुष्यवासनयैव वृषदंशविपाकोऽस्तु । संस्काराणां कर्माशयानुरूपाणामेवापेक्षणात् । न च मनुष्यसंस्कारादेव वृषदंशविपाकनिर्वाहकस्मृतिरस्तु । स्मृतिसंस्कारयोः समानरूपत्वात् । तस्मात् जात्यादि व्यवहितसंस्कारेभ्यः स्मृतिः न चैवमेकविपाककाले स्मृत्युत्पादनेन पूर्वसंस्कारनाशात्कथं पुनस्तज्जातीयं विपाकान्तरं इदानीन्तनस्मृतिभिः पुनः संस्कारोत्पत्तेः एवमेते स्मृतिहेतुसंस्काराः कर्माशयोद्बोधाद्व्यज्यन्ते अतो व्यवहितानां निमित्तनैमित्तिकभावानुच्छेदादानन्तर्यमेवेति सिद्धम् ।

ननु सकलजन्मार्थं वासनास्वीकारेऽनवस्था स्यादत आह ।

तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ॥ १० ॥

तासां वासनानामनादित्वं प्रवाहरूपेणमानभूवंभूयासमित्याशिषो नित्यत्वात् प्रतिजन्मनियतत्वात् । यद्यप्याशीर्नित्यतया तद्धेतुवासनानामनादित्वं सिध्यति न तु भोगहेतुवासनानां तथाऽपि तत्रानवस्थायाः प्रामाणिकत्वेनादोषत्वेन दृष्टान्तेनान्यासामप्यनादित्वमनुमेयम् । न चाग्न्यौष्ण्यादिवदियमाशीश्चेतनस्य स्वाभाविक्येवास्तु । जातमात्रस्यानुमानाद्यसमर्थस्यास्मिञ्जन्मन्यननुभूतमरणादिधर्मकस्य द्वेषतदनुषक्ततत्कारणमरणादिदुःखस्मरणाभ्यामेव जायमानस्य यथोक्ताशीरूपस्य त्रासस्य पूर्वजन्मानुभूतमरणादिदुःखवासनां विना ऽनुपपत्तेः । न च स्वाभाविकः सः खड्गदर्शनादिनिमित्तसापेक्षत्वात् अन्यदाऽभावात् । न हि स्वाभाविकं निमित्तसापेक्षं स हि दृश्यमानखड्गादेर्दुःखहेतुभावानुमानात् तच्च तज्जातीयादनुभूतदुःख

स्मरणे सति तज्जातीयतयाऽस्यापितस्यमनुमिनोति तस्मात्प्राग्भवीयोऽनुभवः शिष्यते । बालकस्य दृश्यमानः कम्पोभयात् वेदृशकम्पत्वात् मत्कम्पवत् भयञ्च द्वेषदुःखस्मृतिदुःखनिमित्तकं भयत्वात् मद्भयवत् स्मृतिश्च पूर्वानुभवनिबन्धना साम्प्रतिकानुभवाभावविशिष्टस्मृतित्वादित्यनुमानेन तत्सिद्धिः तस्मादनादिवासनानुविद्धमिदं चित्तं विपाकोन्मुखकर्मवशात् काश्चिदेववासना गृहीत्वा पुरुषस्य भोगायोपावर्त्तते । ननु वासनानामनादित्वं चित्तस्य नित्यत्वे सर्वशरीरेष्वेकत्वे च स्यात् तत्तु न पुंप्रकृत्यतिरिक्तस्य कार्यत्वाभ्युपगमात् । अणुमहच्छरीरभेदेन तत्तत्परिमाणचित्तस्यापि भेदाच्चेति चेत् अत्र सांख्याः प्रतिपुरुषं सर्वशरीरसाधारणमेकैकमेवचित्तं किं तु घटप्रासादरूपस्वल्पमहदाश्रयभेदेन प्रदीपवत्स्वल्पमहच्छरीरभेदेन संकोचविकासशालितया स्वल्पमहत् परिमाणं च न तु विभु । तथा सत्यणुत्वासंभवेनान्तराप्रलये लयस्यानुपपत्तेः । एवं चाणुतुल्यसूक्ष्मावस्थायां प्रकृते सत्वरूपांशतां प्राप्नोतीति न प्रकृतिपुरुषातिरिक्तस्यानित्यताहानिः तथा संसारःसंसरणं इहलोकपरलोकसंचारश्चोपपद्यते सक्रियत्वात् विभुत्वेचैतदुभयं न घटत इति वदन्ति । एतच्छास्त्राचार्यास्तु आचार्यः स्वयंभूरिति मिश्राः विभ्वेव चित्तं प्रतिनियतपुरुषभोग्यत्वात् । पुरुषभेदेनानन्तं च । चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकं द्वाभ्यां शून्यतमं विद्धि चिदाकाशं वरानने । इति स्मृतेः यथा चाकाशस्य विभोरपि घटाद्युपाधिकं गमनं तथास्यापि वृत्त्युपाधिकं तत् । विभूनामेव जीवचित्तानां मलिनदर्पणवदविद्याकामकर्मावृत्तप्रकाशशक्तीनां बाह्यसत्वान्तरोपष्टम्भात् ज्ञानादिहेतुरेकादशेन्द्रियपञ्चप्राणरूपः परिमाणविशेषः प्रदीपशिखावद्‌द्रव्यपो जायते सावृत्तिस्ताघृत्तयश्च संकोचवि-

कासशालिन्यः स्वल्पमहच्छरीरभेदेन संकोचविकासशीला भवन्ति प्राकृतलयपर्यन्तं चाशतिष्ठन्ति । तदुपाधिकं च गमनागमनं तद्वृत्तिजन्यवृत्तीनां घटपटाद्याकाराणां ज्ञानादिशब्दवाच्यता एवं च चित्तं कार्याकार्यरूपेण द्विविधमाकाशवत् योगिनां युगपत्सर्ववस्तुज्ञानदर्शनाच्चास्य विभुत्वं । अन्यथा संनिकर्षाभावात् कथं गृह्णीत योगजधर्मस्यापि प्रत्यासत्तित्वकल्पने गौरवात् तस्माद्योगजधर्मेण तम आख्यप्रतिबन्धकनिवृत्तिमात्रे कारणं । योगिनोऽपि प्रत्यक्षं संयोगादिप्रत्यासत्त्यैव अनन्तवासनाधारत्वाच्च विभुत्वं । अत एव वासनानां देशव्यवधानमाचार्येणोक्तं ग्रन्थिवच्च वासनानां स्थितिर्भाष्ये उक्ता । सर्वेषा णुत्वेतु युगपत्पञ्चेन्द्रियवृत्त्यनुपपत्तिः युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्यनेन च सदासर्वज्ञत्वाभाव एवमनआख्यकरणे लिङ्गत्वेनोक्तः न त्वेकदा इन्द्रियद्वयवृत्त्यभावः हेत्वसिद्धेरिति बोध्यम् ननु वृत्तीनां संकोचविकासयोः किंकारणमिति चेत् शृणु । धर्माधर्मरूपं निमित्तकारणं तयोः अनादित्वाच्च नान्योन्याश्रयः न चेवं शारीरादिधर्मैस्तुतिदानादिभिरेव ज्ञानसंभवे योगो व्यर्थः बाह्याध्यात्मिकभेदेन निमित्तद्वैविध्यात् । तत्र बाह्यं शरीरादिसाधनापेक्षं स्तुतिदानाभिवादनादिनिन्दापरस्वादानादीनि च । आध्यात्मिकं चित्तमात्राधीनं श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञारूपं तद्विपरीतमश्रद्धादि च तदुक्तं । ये चेतेमैत्र्यादयो ध्यायिनामफलसाध्यत्वेनविहारास्ते बाह्यसाधनानपेक्षस्वभावत्वेन निष्पापं प्रकृष्टं धर्ममुत्पादयन्तीति तयोराध्यात्मिकं बलवत् । ज्ञानवैराग्यरूपतया सर्वातिशायित्वात् । चित्तबलंविना दण्डकारण्यं कःशारीरेण कर्मणाशून्यं कुर्यात् समुद्रमगस्त्यवद्वापिबेत् दण्डकराजक्रोधेन दण्डकदेशं सप्तदिनवृष्ट्या जनशून्यं कृतवान् कश्चि-

द्योगी । एवं च योगजधर्मवत् बाह्यधर्मो न तथा चित्तविकासकारीति न तद्वैयर्थ्यमिति बोध्यम् ।

इदानीं मोक्षोपपत्तये नाद्यसंख्यानामपि वासनानामत्यन्तोच्छेदमाह ।

हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः ॥ ११ ॥

तत्र हेतुरुच्यते धर्मात्सुखं अधर्माद्दुःखं सुखाद्रागो दुःखात् द्वेषः ततः प्रयत्नस्तेन प्रयत्नेन मनसावाचाकायेन वा चेष्टमानः परमनुगृह्णाति उपहन्ति वा ततः पुनर्धर्माधर्मौ सुखदुःखे रागद्वेषौ इति षडरं धर्माधर्मसुखदुःखरागद्वेषरूपारषट्सहितं प्रवृत्तमिदमविद्यादण्डप्रेरणेन भ्रामितं संसारचक्रं ज्ञानकर्मवासनाहेतुः यथा कुलालचक्रस्य दण्डेन प्रेरणे वेगाख्यः संस्कारो भवति ततस्तं विनापि किञ्चित्कालं स्वयमेव भ्रमति तद्वदेव भ्रामितं संसारचक्रं वासनाहेतुः । अस्य च प्रतिक्षणमावर्तमानस्याविद्यानेत्री भ्रामिका सेव सर्वक्लेशानां मूलकारणं अविद्याक्षये च कर्मणां सत्वेपि चक्रभ्रमणेपि न वासनोदय इत्येषोऽविद्यारूपो वासनाया हेतुः फलं तु यं पुरुषार्थमुद्दिश्य धर्मादुत्पन्नं तदेव वासनानामपि फलं कर्मवासनयोरन्योन्यसहकारित्वात् । ननु फलेन सह कथंकारणस्य नियमरूपः संग्रहः फलाभावेपि कारणस्य सत्वादिति चेन्न अपूर्वस्यासतो जन्माभावात् । एवं च सत्कार्यवादस्वीकारेणानागतावस्थफलेन तत्संभवः आश्रयस्तु वासनानां साधिकारं पुरुषार्थजन्मनः प्रलये वासनासत्वानुरोधेन तदाश्रयमनसो नित्यत्वमभिप्रेत्य साधिकारमित्युक्तं । अधिकारसमाप्तौ तु मनसो लयेन क्वनिराश्रयावासनास्तिष्ठेरन् मनोऽर्थचित्तं आलम्बनं तु यदभिमुखीभूतं वस्तु यां वासनां व्यनक्ति तस्यास्तदालम्बनं मोक्षकाले

तु कामिनीरूपादीनां रागवासनाऽव्यञ्जकत्वान्नालम्बनत्वं एवमेतैर्हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीता व्याप्ताः सर्वा वासना अत एषामभावेऽत्यन्तोच्छेदे विदेहमुक्तिसमये तदाश्रयाणां तन्नियतानां वासनानामभावोऽत्यन्तोच्छेद इति तासामनादित्वे ऽपि मोक्षसंभव इत्यर्थः।

ननु सत्कार्यवादात्कथं वासनानामत्यन्तोच्छेदोऽत आह।

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् ॥ १२ ॥

स्यादयं दोषो यदि स्वरूपापायस्तासामुच्येत किन्त्वत्यन्तातीततामात्रमुच्यते यतोऽतीनागतं वस्तु स्वरूपतोऽस्ति। ननु विरुद्धधर्माणां कथमेकदा सत्ता तत्राह अध्वभेदादिति भिन्नाध्वकत्वादविरोध इत्यर्थः वर्तमानलक्षणानामेव विरोध एकदेतिभावः। तयोः स्वरूपानपाये किं प्रमाणमिति चेत् शृणु भविष्यदभिव्यक्तिकमनागतं अनुभूताभिव्यक्तिकमतीतं अनुभूयमानाभिव्यक्तिकं वर्तमानं त्रयमप्येतत्स्वरूपं सत् यतो योगिनां प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयः यदि चैतत्स्वरूपतो न स्यात् नेदं निर्विषयं ज्ञानमुदयत्स्यत्। शशशृङ्गादीनां ज्ञानादर्शनात् न च शुक्तिरजतादि वद्बुद्धिपरिणामविशेष एवयोगजधर्मादिजन्योऽतीतादिस्थले साक्षिज्ञानविषयोऽस्त्विति चेन्न। योगिना पूर्वानुभूतातीतादेः कालान्तरे ऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् वर्तमानवस्तूनामप्येवं बुद्धिमात्रताप्रसङ्गाच्च। अस्मदादीनां तु सौक्ष्म्यादनुपलम्भ उपपन्नः घटोऽतीत इति प्रतीति र्वन्नास्तीति प्रत्ययोप्यतीततादिविषयकः। किं च यदि भोगसाधनस्यापवर्गसाधनस्य वा कर्मणः फलमुत्पत्स्यमानं निरूपाख्यमसत् तदा तेन निमित्तेन तदुद्देशेन कुशलस्य योगिनोऽनुष्ठानं न स्यात् अनागतं साक्षात् कृत्ययोगी तद्वर्तमानत्वापपत्तते। यथार्जुनः कालात्मके कृष्णशरीरे भाविनं भीष्मादिमृत्युं दृष्ट्वा युद्धे प्रवृत्तः न चैवं कारणव्यापारो विफलः सत

एव फलस्य वर्त्तमानीकरणे व्यापारात् दृष्टं च तिलेषु विद्यमानस्यैव तैलस्य तैलिकव्यापारेणाभिव्यक्तिमात्रं नापूर्वोत्पादने कारणव्यापारः शिला-यामङ्कुरोत्पादनेऽपि तदापत्तेः न चैवं कारणस्यापि नित्यत्वादतीतकारणादपि कार्याभिव्यक्तिः स्यात् । वर्त्तमानस्यैव कारणस्य कार्याभिव्यक्तिहेतुत्वात् । न त्वपूर्वोत्पादने हेतुत्वं शशशृङ्गादेरप्युत्पत्त्यापत्तेः उत्पत्तेः प्राक् द्वयोरपि परमते तुल्यत्वात् धर्मी चानेकधर्मस्वभावः तस्य च ते धर्मा अध्वभेदेन प्रत्यवस्थिताः न च विरोधः । अभिव्यक्तिरूपेण विशेषेणैव धर्माणां विरोधो न स्वरूपत इत्यभ्युपगमात् न हि यथा वर्त्तमानमभिव्यक्तिमापन्नं दृश्यतः स्वक्रियाकारित्वे नास्ति एवमतीतमनागतं च वर्त्तते किं तर्हि स्वेनैव भाविव्यक्तिकेन रूपेणानागतमस्ति अतीतं चानुभूताभिव्यक्तिकेन स्वरूपेणास्ति वर्तमाने एवत्वध्वनिस्वरूपव्यक्तिरिति अतीतानागतयोरध्वनोस्तस्या अभावः न चैवमेकाध्वसमयेऽपराध्वाभावात्तत्र सत्कार्यहानिः एकस्य चाध्वनोऽभिव्यक्तिसमयेद्वावध्वानौ धर्मिसमन्वागतौ भवत एवेति नाभूत्वाभावस्त्रयाणामध्वनामित्यदोषात् एतच्चोपपादितं प्राक् ।

अथ सदसत्त्ववैधर्म्येण कार्यकारणयोर्विवेकं सम्यक् ज्ञानविषयमाह ।

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

तेऽमी अध्वानो धर्मा वर्त्तमानाव्यक्तस्वरूपाः अतीतानागताः सूक्ष्मात्मानः षडविशेषरूपाः सर्वमिदं महदादिघटपटान्तं धर्मजातं गुणानां संनिवेशविशेषमात्रं परमार्थतस्तु गुणात्मान एव ते धर्म्माः ॥ गुणरूपेणैवेषां सत्त्वं न तु स्वरूपेणेत्यर्थः ॥ तदुक्तम् गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति । यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छक-

मिति। परमं पारमार्थिकं नित्यमिति यावत्। मायेव लौकिकमायावत् क्षणभङ्गुरं। अतः सुतच्छकमत्यन्ततुच्छमत्यसारं। स्थिरांशाभावात्। अत्र सुशब्देन परिणामितयागुणानामपि तुच्छत्वं सूचितं तेषामपि परिणामितया कूटस्थनित्यापेक्षया तुच्छत्वात् गुणकार्यं तु ततोपि तुच्छम् यद्यपि मायाशब्दो मिथ्यावस्तूनां कारणेमुख्यः मायान्तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतेः, विश्वस्य बीजं परमासिमायेति स्मृतेश्च, मायात्वं च मृषाविकारेण व्यामोहकत्वं। तच्च प्रकृतावेव मुख्यं तथाऽपि कार्यकारणाभेदात्कार्येपि मायाशब्द उक्तः दैवीह्येषागुणमयी ममभायादुरत्ययेत्यादिवत्।

ननु सर्वविकाराणामनेकगुणरूपत्वे कथमेकं शब्दतन्मात्रमेकं चक्षुरित्यादयो व्यवहारा इत्यत आह।

परिणामैकत्वाद्वस्तु तत्वम॥ १४॥

परमार्थतो नानात्वेपि व्यावहारिकेण परिणामरूपेण परिणामस्यैकत्वाद्वस्तूनां गुणानामेकत्वव्यवहार इत्यर्थः दृष्टोहि बहूनामप्येकः परिणामो यथारूमानिक्षिप्तानां गवाश्वमहिषमातङ्गानामेकोलवणत्वजातीयः परिणामः वर्तितैलानलानां च प्रदीप इति तथा हि प्रख्याक्रियास्थितिशीलानां गुणानां ग्रहणात्मकानां सात्विकान्तःकरणरूपेकरूपेण परिणतानां बाह्यकरणभावेन श्रोत्रेन्द्रियमेकः परिणामः एवमन्यान्यपि ज्ञानेन्द्रियाण्येकः परिणामः तथाग्राह्यात्मकानां तामसान्तःकरणरूपेण परिणतानां शब्दतन्मात्रादिरूप एकः परिणामः स शब्दःशब्दतन्मात्ररूपं द्रव्यं विषयो नाम जडःदेवादिश्रोत्रेन्द्रियविषयश्चेति एवं राजसान्तःकरणरूपेण परिणतानां गुणानामेकः परिणामो वागादीन्द्रियं। तेषामेव शब्दतन्मात्रादीनां मूर्त्याकाठिन्येन सजातीयानि द्रव्याणामेकः परिणामः पृथिवीपरमा-

णुस्थूलपृथिव्याः सूक्ष्मावस्थांशः पञ्चतन्मात्रावयवकः गुणानामणुत्वेऽपि तेषु पृथिवीत्वाद्यभावेन न पृथिव्याद्यणुव्यवहारः तेषां च परमाणूनामेकैकः परिणामः पृथिवी गौर्वृक्षः पर्वत इत्येवमादिः । एवं भूतान्तरेष्वपि स्नेहोष्ण्यप्रणामित्वावकाशदानसमनियतजलत्वतेजस्त्ववायुत्वाकाशत्वजातीयानि तन्मात्राण्युपादाय सामान्यं सजातीयानामनेकेषां धर्मभूत एकविकारारम्भ उपपादनीयः । तत्र तत्तज्जातीयारम्भकाः परमाणवो भिन्ना एव तदनुगम एव तत्र तत्तज्जातिव्यवहारभागभाक् । एवं क्रियाद्युपादानभूता अपि रजआद्यंशाभिन्नाभिन्ना एव तदनुगमादेव तत्तत्क्रियात्वादिव्यवहारः । त एव च तत्तद्व्यक्तयः । अत एव व्यक्तभेदा व्यक्तय एव जातिरिति वदन्ति । त एव पृथिवीजलादिव्यक्तिरूपाः । एवं पृथिव्यादि विकाराणां सामान्यभूताः परमाणव एव तेषां व्यक्तिभूतानुगतत्वाच्च घटत्वादिजातिरूपा अपि ते । अत्रेदमवधेयं शब्दादीनां मूर्तिसमानजातीयानामिति भाष्योक्तेस्तन्मात्रपञ्चके काठिन्यस्नेहादिव्यंग्या पृथिवीत्वादिजातिरूपा व्यक्तयः सन्ति तत्र पृथिवीजातीयैः शब्दादिगन्धान्तपञ्चतन्मात्रैः पृथिव्यणव आरभ्यन्ते तेषाञ्च महापृथिव्यादिः परिणामः तस्यां पञ्चगुणोपलम्भात् । एवं जलजातीयैः शब्दादिरसपर्यन्तैश्चतुस्तन्मात्रैर्जलपरमाणवस्तेभ्यो महाजलादिः एवं तेजोजातीयैः शब्दादिरूपां तत्रितन्मात्रैस्तेजोणवस्तैर्महातेजआदिः एवं वायुजातीयाभ्यां शब्दस्पर्शतन्मात्राभ्यां वाय्वणवस्तेभ्यो महावाय्वादिः एवमाकाशजातीयाच्छब्दतन्मात्रादहङ्कारसहकृतादाकाशाणवस्तेभ्यो महाकाशादिः एवं च परमाणुगणोत्पत्त्यनन्तरं तेभ्य एवाकाशादिक्रमेण पञ्चमहाभूतोत्पत्तिरिति बोध्यम् सर्वत्र तन्मात्रैस्तत्तद्भूतोत्पादनेऽहंकारस्य सहकारित्वं बोध्यं स्मृतिबलात् । यत्तु विज्ञानवादिनः कार्यकारणरूपं सर्वं वस्त्वसत्

चित्तकल्पितमात्रं स्वप्नवत् बाह्यवस्तुनो हि प्रातीतिक्येऽसत्तापरमार्थतोगुणा वा तत्परिणामो वा अतीतादिकं वा न किं चिदस्ति । यथा रथादयः स्वप्ने भान्ति नैव तु संति ते ॥ तथा जाग्रदवस्थायां भूतानि च न सन्तिवै इति स्मृतेः ॥ न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ॥ न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थतेति श्रुतेश्च । किं च स्वप्नादौ ज्ञानं विषयभूतार्थं विनोभयवादिसिद्धं अर्थश्चानुभवविषयत्वं विना शशशृङ्गादिः परैरपि न स्वीक्रियते । किं च ज्ञानाभावकालेऽउभयवादि सिद्धोर्थो नास्ति अत उभसिद्धेन ज्ञानेनैव स्वप्नादिवत्सर्वव्यवहारोपपत्तौ ज्ञानातिरिक्तार्थकल्पने गौरवमिति बाह्यं वस्त्वपन्हवते किं च यद्वेद्यते येन वेदनेन ततो न भिद्यते यथाज्ञानस्यात्मावेद्यन्ते च भूतभौतिकानीतिविरुद्धव्याप्तोपलब्धिः निषेध्यभेदविरुद्धेनाभेदेन व्याप्तं वेद्यत्वं दृश्यमानं स्वव्यापकमभेदमुपस्थापयत्तद्विरुद्धं भेदं प्रतिक्षिपति तथाभेद्येन नियतसहोपलम्भन्ततो न भिद्यते यथैकस्माच्चन्द्रात् द्वितीयश्चन्द्रः नियतसहोपलंभश्चार्थज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः निषेध्यभेदव्यापकानियमविरुद्धोऽनियमो नियममावर्त्तयंस्तद्व्याप्तं भेदं प्रति क्षिपति भेदप्रतीतिश्च कल्पितभेदविषया विकल्परूपैवेति तन्न । तेषां स्वमाहात्म्येन संनिकर्षादिनोपस्थितं न तु दोषादिना स्वप्नवदत्यन्तबाधादर्शनात् वस्तुस्वरूपं गृहीत्वापि अप्रमाणविकल्पात्मकस्वमज्ञानदृष्टान्तबलेनापलपतां अश्रद्धेयवचनत्वाभावात् । तेषां ज्ञानस्य भ्रमत्वेन तद्वाक्यस्य यथार्थवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वेनाश्रद्धेयत्वात् सहोपलम्भनियमवेद्यत्वरूपौ हेतू अनैकान्तिकौ तथा हि । वस्तुनि स्थूलत्वं बाह्यत्वं च न ते ज्ञानगते । नानादेशव्यापित्वं च स्थौल्यं विच्छिन्नदेशता च बाह्यत्वं न चैकस्येमौ विरुद्धधर्मौ न च विज्ञानभेदः युगपत् विज्ञानद्वयाभावात् ।

न च विकल्पः विशदप्रतिभासात् अलीकत्वे विज्ञानस्यापि तत्वापत्तिः वेद्यत्वेन विज्ञानाभेदात् । तस्मान्न वेद्यत्वमभेदव्याप्तं एवं सहोपलम्भनियमो भेदेपि घटपटयोर्दृष्टः वनमित्यादिप्रत्ययेचेति दिक् ।

इतोपि तन्मतमसङ्गतमित्याह ।

वस्तु साम्ये ऽपि चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पंथाः ॥ १५ ॥

एकस्मिन्नेव विषये चित्तान्तरवियोगेन चित्तान्तरालम्बनत्वदर्शनात्तयोश्चित्तार्थयोः पृथगेव पंथाः स्वरूपभेदोन्नयनवर्त्म एकानेकत्वरूपमित्यर्थः क्षणिकविज्ञानमेव परेषां चित्तमिति चित्ताद्भेदेनैव विज्ञानभेदोऽर्थेषु सिद्ध इति भावः । तथा हि बहुचित्तावलम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणत्वेन प्रत्यभिज्ञया सिद्धं तच्च नैकपुरुषीयचित्तात्मकं नाप्यमेकपुरुषीयचित्तात्मकं अपि तु स्वप्रतिष्ठं चित्तातिरेकेण स्वातन्त्र्येणैव स्थितं कुतः वस्तु साम्ये चित्तभेदात् । पुरुषभेदेनैकस्मिन्नेव योषिद्वस्तुनि धर्मरूपनिमित्तात्सुखवती स्त्र्याकारवृत्तिर्भवति अधर्मरूपनिमित्ताच्च तथैव दुःखवती सा अविद्यानिमित्तेन तथैव मोहवती सा सम्यग्दर्शनेन च तथैव माध्यस्थवतीत्यतः कस्य पुरुषस्य चित्तेन कल्पितं अभिन्नं स्यान्नकस्यापीति नैकचित्तात्मकत्वसम्भवः या त्वया दृश्यते सैव मयापीति प्रत्यभिज्ञानाच्च । किं चान्यचित्तपरिकल्पितेनार्थेनान्यचित्तोपरागासम्भवः परस्वप्नस्य परेणाज्ञानात् । एतेनानेकचित्तपरिकल्पितत्वमपि निरस्तं बहुभिरेकस्वप्नादर्शनात् । तस्मात् ग्राह्यग्रहणरूपयोर्वस्तु ज्ञानयोर्भेदेन वैधर्म्येण भिन्नयोर्विभक्तएव पंथानानयोः संकरगन्धोपीति बोध्यम् । ननु चित्तातिरिक्तार्थवादिनामर्थस्य स्थिरत्वान्निरन्तरमेव कथं ज्ञानं न भवति कथं वा एक एवार्थः सुखादिभेदभिन्नासु वृत्तिषु हेतुः स्यात् । न ह्येकस्यात्कारणात्कार्यभेदो

घटत इति चेन्न । सांख्यमते सर्वस्य वस्तुनः सुखदुःखमोहात्मकत्रिगुणात्वेन चित्तस्य चलस्वभावत्वेन च धर्मादिनिमित्तसापेक्षत्वेन च वस्तुसम्बन्धस्य कादाचित्कत्वेन चोक्तदोषद्वयाभावात् धर्मादिनिमित्तानुरूपसुखाद्यात्मकप्रत्ययं प्रति सुखाद्यात्मकत्वेनैव वस्तुनो हेतुतया कारणतावच्छेदकभेदाच्च । केचित्तु ज्ञानाद्भिन्नोऽपि ज्ञानसहभूरेवार्थः भोग्यत्वात्सुखादिवत् अत्र सुखं दृष्टान्तस्तन्मतेनैव अस्मन्मते सुखस्यापि विषये स्थिरत्वात् रागद्वेषादिकं तूभयसिद्धो दृष्टान्तः अन्यदासत्वे मानाभावाद् इति तन्न । एवमनुमानेन पूर्वापरक्षणेषु वस्तुस्वरूपस्यैवापलापेन तस्य पुरुषान्तरसाधारणत्वाना पत्याय त्वया दृष्टं तदेवमयेति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः किं च ।

न चैकचित्ततंत्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥ १६ ॥

वृत्त्याख्यज्ञानातिरिक्तं तेषां चित्तं नास्तीति तदेवात्र चित्तं तत्तन्त्रं तन्नियतं एवं च वस्तु एकज्ञाननियतं नेति प्रतिज्ञा । तद्धि त्यादिर्हेतुः यदि एकज्ञाननियतं चेद्वस्तु स्यात् तदा तच्चित्ते विषयान्तरसंचारिणि निरुद्धे वा तद्वस्तु अस्वरूपमेव तत्स्यात् तेनापरामृष्टत्वादन्यस्याविषयत्वाच्च । एवं च केनाप्यगृहीतस्वभावत्वरूपप्रमाणकं किं तत्स्यात् चित्तापाये कुत्रविलीयेत न कुत्रचित् । यदि चित्तकारणे विलीयेत इत्युच्यते तदा घटादिरूपार्थानां लाघवाच्चित्ताभेदापत्तौ विज्ञानवादिमत एव प्रवेशः यदि मृदादिषु उच्येत विनाशकारणत्वेन दृष्टस्य मुद्गरपातादेरभावेन तद्वस्तुनाशानुपपत्तिः एवमपि नाशाङ्गीकारे पुनश्चित्तेन समकालमाविर्भवत्कुत उत्पद्येत । कारणत्वेन क्लृप्तस्याभावात् । न च तज्ज्ञानकारणमेव तत्कारणं । आम्रामेदकेरपि तृप्तिप्रसङ्गात् किं चास्यार्थस्य शरीररूपस्याप्रतीयमानाः पृष्ठाद्यंशास्ते-

प्यप्रामाणिकत्वादसंतःस्युः एवं च पृष्ठाद्यभावादुदरं प्रतीयमानमपि न सत्यतया गृह्येत । उदरस्य पृष्ठादिव्याप्ततया पृष्ठाद्यभावेनोदराभावसिद्धेः तस्मात्स्वतन्त्रोऽर्थः सर्वपुरुषसाधारणः स्वतन्त्राणि च चित्तानि प्रतिपुरुषं प्रवर्तन्ते । तयोः सम्बन्धादुपलब्धिः पुरुषस्य भोगः वियोगाच्चानुपलब्धिर्मोक्ष इति दिक् ।

इदानीं चित्तात्मनोर्विवेकप्रकारमाह ।

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥

चित्तस्य कालभेदेन ज्ञातमज्ञातं च वस्तु अर्थज्ञाने अर्थाकारताकृपोपरागसापेक्षत्वात् एवं च ज्ञाताज्ञातविषयत्वाच्चित्तं परिणामि न चार्थाकारतातिरिक्तं बुद्धेर्ज्ञानं किं यच तस्यापेक्षोच्यत इति वाच्यं भूतप्रकाशवत्सुषुप्त्यादिव्यावृत्तस्य सत्वगतप्रकाशस्य सत्त्वेन तस्यैवाकारावच्छिन्नस्य बुद्धिधर्मज्ञानत्वात् । तथा हि । अयस्कान्तमणिवद क्रिया एव विषयाः अयोवत् क्रियाशीलं चित्तं स्वमहिम्नाऽऽकृष्य स्वस्मिन्सम्बध्य स्वाकारेण तत्परिणामेनोपरञ्जयन्ति अतो येन विषयेणोपरक्तं यच्चित्तं स तस्य विषयो ज्ञातः अतो ज्ञाताज्ञातवस्तुकत्वानुपपत्त्या चित्तस्योपरागाख्यपरिणामवत्त्वं सिद्धं पुरुषाद्वैधर्म्यं एते नार्थस्य स्वतन्त्रत्वे जडत्वान्न कदाचित्प्रकाशः स्यात् । न चेन्द्रियग्राह्यत्वेन जडस्वभावस्यार्थस्य धर्मप्राकट्यादिः प्रकाशः तत्त्वेनीलत्वादिवत्सर्वपुरुषसाधारणत्वापत्तौ एकस्य शास्त्राभिज्ञत्वे सर्वेषां विद्वत्वापत्तेः अतीतानागतयोर्वर्तमानधर्मवत्त्वासम्भवाच्चेति निरस्तम् अर्थोपरक्तचित्तप्रतिबिम्बेन चितेरर्थानुभवात् यद्यपि जडत्वाच्चित्तस्य न ज्ञानं चैतन्यस्यैव ज्ञानत्वात् । तच्च पौरुषेयमेव सत्त्वस्य प्रकाशरूपता तु पुरुषप्रतिबिम्बग्रहणसमर्थनैर्मल्यमेव तथा पि तत्प्रायः पिण्डवह्निवद्वहारतो

बुद्धिसत्त्वप्रकाशोऽपि ज्ञानशब्देनोक्तः घटादयस्तु पुरुषस्य न साक्षाद्विषयाः किं तु चित्तमेव तद्विषयेऽतोन पुरुषस्य ज्ञाताज्ञातविषयत्वमित्याह—

सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामात् ॥१८॥

तत्प्रभोश्चित्तसाक्षिणः पुरुषस्य विषयभूताश्चित्तवृत्तयः सदा ज्ञाताः पुरुषस्यापरिणामात् परिणामित्वे हि पुरुषस्य कदाचिदाध्य यत्याश्चित्तवृत्त्यज्ञानेऽहंसुखी न वा दुःखी न वा इच्छामि नवेत्यादि-संशयः स्यात् अतो वृत्तेरज्ञातसत्ताभावात्पुरुषो परिणामी। किं च परिणामित्वे पुरुषीयज्ञानादिलक्षणधर्मस्य मोक्षेनाशापत्तौ व्यपदोक्ष्म दारिद्रवन्मोक्षस्यापुरुषात्वापत्तिः तथा हि यदि चित्तवत्तत्प्रभुः परिणामेत तदा तस्य पुरुषस्य विषयभूताश्चित्तवृत्तयः शब्दादिविषयवत् ज्ञाताज्ञाताः स्युः सदा ज्ञातत्वं तु मनोवृत्तीनां स्वप्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमापयतीति।

ननु सर्वसम्बद्धत्वाविशेषेपि चित्तमेव पुरुषस्य विषय इत्यत्र किं मानमिति चेत् शृणु। अर्थाकारतैव विषयविषयिभावो न तु संयोगमात्रं अतीन्द्रियेषु संयोगसत्त्वेपि चित्तविषयत्वाभावात्। पुरुषे चार्थाकारताप्रतिबिम्बरूपेणैव स्वतोऽपरिणामित्वात्। अतःपुरुषे तिबिम्बनसामर्थ्यं वृत्तिमच्चित्तस्यैव फलबलात् यथा जलादौ प्रतिबिम्बनसामर्थ्यं रूपवत्स्थूलद्रव्यस्यैव। शब्दादीनां तु चित्तारूढानामेव पुरुषेण भासनं। अर्थे विषयत्वं तु पुरुषवृत्तिप्रतिबिम्बनिष्ठतत्तदाकारतानिरूपकत्वमेव। तदेव च तत्तद्वस्तुनिष्ठं विशेष्यतादिशब्दैर्व्यवह्रियते इति। अपेदं तत्त्वं अज्ञानस्य चित्तधर्मतया तत्कार्यधर्मादिकं तत्कार्यं चेच्छासुखादिकं सर्वं चित्तस्यैव सामानाधिकरण्यप्र-

त्यासतो लाघवात् । न नु चित्तमेव विषयवत्स्वस्यापि प्रकाशकमस्तु कृतं पुरुषेण । अग्निवत् । अग्निचित्तसाधारणप्रकाशत्वमखण्डोपाधिरिति बौद्धाशंकायामाह—

न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥

यथेन्द्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यत्वान्न स्वप्रकाशानि तथा मनोऽपि ज्ञेयं यद्वृत्तिपरिणामितया नीलादिवदनुभवव्याप्यं न तत्स्वाभासं आत्मनि वृत्तिविरोधात् । न हि तदेव क्रिया च कारकं च न हि पाकः पच्यते छिदा वा छिद्यते पुरुषस्तु नानुभवकर्मेत्यतः स्वप्रकाश एव अपराधीनप्रकाशतैवास्य स्वयंप्रकाशता नानुभवकर्मतेतिमिश्राः । अन्ये तु चित्तं स्वगोचरवृत्त्यभावकाले न स्वप्रकाशं दृश्यत्वात् इन्द्रियशब्दादिवदिति प्रयोगः एवं च स्वगोचरवृत्त्यभावकाले चित्तभानार्थं पुरुषसिद्धिः वृत्तिभानार्थं नियमेन वृत्तिकल्पने चानवस्था । पुरुषेऽस्वज्ञेयतायां उक्तत्वेन तच्च व्यभिचारवारणाय काले इत्यन्तं कर्तृकर्म्मविरोधो विपक्षे बाधकस्तर्कः कर्तृकर्म्मविरोधे च स्वस्मिन् स्वसंयोगाद्यनुपपत्तिस्तर्कः । न चैवं पुरुषस्य ज्ञेयत्वे कर्तृकर्मविरोधः चेत् न प्रतिबिम्बितबुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वरूपस्यैव ज्ञेयत्वस्य पटादिवत्तत्र सत्वात् तत्र बुद्धिवृत्त्यारूढरूपो दृश्यो दर्पणारूढमुखवत् केवलस्तु द्रष्टेति प्रकारभेदान्नतद्विरोधः प्रकारभेदेऽपि वस्तुतः स्वप्रकाशत्वमस्त्येव । एतेनात्मा दृश्य एव न पुरुषगोचरस्तु व्यवहारः स्वरूपसत्तैव पुरुषेण प्रकाशगोचरव्यवहारे प्रकाशानपेक्षादर्शनाद् इति चिन्त्यम् । चित्तवृत्तावप्येवं परैर्दृश्यतायाः सुवचतया चित्तातिरिक्तपुरुषसिध्यनुपपत्तेः वृत्तिगोचरव्यवहारस्यापि स्वरूपसत्या वृत्त्यैव वक्तुं शक्यत्वात् । तस्यापि सत्वरूपतया प्रकाशत्वात् । परोक्ताग्निदृष्टान्तोऽप्यसिद्धः यद्यग्निः पूर्वतमसा पिहितः पश्चादात्मानं प्रकाशयतीति क्वचिद् दृष्टं

स्यात्तदा ऽग्नेः स्वप्रकाश्यत्वं पुरुषस्येव सिध्येत् तदेव तु नास्ति । यद्यपि पुरुषोऽपि प्रकाशरूप एव सर्वदा तमस्तु बुद्धिवृत्तेरेवप्रतिबन्धकं तथापि बुद्धिवृत्त्याख्यकरणाभावकाले स्वमविषयीकृत्य तदाख्याकरणकाले करोतीत्यग्नितो विशेषात् अतः प्रकाशरूपतादिसाम्येऽपि पुरुषः स्वप्रकाश्यो नाग्निः किं च प्रकाश्यत्वव्यवहारः प्रकाश्यप्रकाशसंयोगे दृष्टः न च स्वरूपमात्रे संयोगः संयोगोऽत्र प्रतिबिम्बसाधारणः सम्बन्धः अग्नेः स्वप्रकाशत्वं तु प्रकाशान्तरनैरपेक्ष्येण । अग्निदृष्टान्तेन चेदृशमेव स्वप्रकाशत्वं शास्त्रेषूच्यते चित्ताद्विवेकाय चित्तस्य हि प्रकाशः पुरुषोपाधिक एव अयसो दग्धृत्ववत् अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षयोग्यत्वं स्वप्रकाशत्वं पुरुषे इति वेदान्तभाष्यकृतः तेषां दृष्टव्यइत्यादि, श्रुतीनां कागतिः वेदनस्य व्यवहारप्रतिसामानाधिकरण्येन हेतुत्वस्य क्लृप्तस्य कागतिरिति वदन्ति । किं च स्वाभासं चित्तमित्यस्य कस्याप्यग्राह्यमित्येवार्थः यथा स्वात्मप्रतिष्ठमाकाशमित्यस्यापरप्रतिष्ठमिति एवं च वृत्तिरूपस्वबुद्धिप्रचारस्य संवेदनात्क्रुद्धोऽहं भीतोऽहमत्र मेरागो मुत्र मेक्रोध इति प्राणिनां व्यवहारो दृश्यते स स्वबुध्यग्रहणेन स्यात् अतो बुद्धेर्ग्राह्यत्वमावश्यकं । ननूक्तप्रत्ययेऽहमिति पुरुषस्यापि भानात्तस्यापि स्वाभासत्वं न स्यादिति चेन्न अग्राह्यत्वरूपस्वाभासत्वस्य पुरुषेप्यनङ्गीकाराद् इति दिक् ।

चित्तस्य स्वाभासतामते तन्मतमालम्ब्यैव दूषणमाह—

एक समये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥

एकस्मिन्नुत्पत्तिक्षण एव स्वपरावधारणं न युक्तं पूर्वं सत एव प्रत्यक्षगोचरत्वात् स्वस्य च प्रागसत्त्वादित्यर्थः न च सोत्पत्त्यनन्तरं गृह्णातस्तु क्षणिकवादिना या वस्तुन उत्पत्तिः सैव तस्य

क्रियाकार्यं सैव च तस्याः कर्त्रादिकारकमित्यभ्युपगमात् । तन्मते हि सर्वं वस्तु उत्पत्तिमात्रफलकं निर्हेतुकं च स्वयमेव भवति ।

ननु स्वाभासशब्देन स्वसन्तानग्राह्यत्वमुच्यते एवं च स्वरसेन विनाशस्वाभाव्येन निरुद्धं नष्टमपि चित्तं उत्तरोत्पन्नेन चित्तान्तरेण ग्राह्यमित्याशङ्कायामाह ।

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसंकरश्च ॥ २१ ॥

वृत्तिरूपचित्तं वृत्तिरूपचित्तान्तरेण चेत् गृह्यते सा वृत्तिविषयावृत्तिरन्येन गृह्येत अन्ययेति चेदतिप्रसङ्गोऽनवस्थारूपः न च सर्वमेव चित्तं ग्रहीतव्यमिति नियमाभावान्नानवस्था एवमप्यनन्तवृत्तिगोचरानन्तवृत्तिकल्पनागौरवमेवातिप्रसङ्गः अस्माभिर्लाघवेन सकलवृत्तिगोचरैकज्ञानकल्पनात् । एतेन वैशेषिकाणामुत्तरोत्तरज्ञानेन पूर्वपूर्वज्ञानग्रहणकल्पना परास्ता । गौरवात् । स्मृतिसङ्करश्चेति बुद्धिबुद्धेरिति शेषः तथा हि यावन्तो बुद्धिबुद्धीनामनुभवास्तावंत्यः स्मृतयः स्युः विषयानुभवज्ञानज्ञानधाराजातेति विषयस्मृतिकालेपि अनन्तानां तत्र ज्ञानानां घटो मया ज्ञातो घटज्ञानं ज्ञातं तज्ज्ञानं च ज्ञातमित्येवमनन्ताकारा एकदा स्मृतिः प्राप्नोति सोयं स्मृतिसङ्करस्तत्संकरे च घटो मया ज्ञात इत्येकमात्राकारस्मृत्यनुभवो न स्यात् । किं चैवं बुद्धिप्रतिसंवेदिपुरुषापलापिनां नास्तिकानां बन्धमोक्षधर्माधर्मव्यवस्थादिकं सर्वं व्याकुलमेव किं च तेषां मध्ये विज्ञानवादिनः क्षणिकविज्ञानरूपं चित्तमात्रं भोक्तृत्वेन परिकल्प्य तस्यैव मोक्षं वदन्ति । अस्तिसत्वविशेषो य एतान्सांसारिकान्पञ्चस्कन्धान्हित्वान्यान् प्रति संदधातीत्यादिना स्वग्रन्थेन तत एव स्वाभ्युपगमात्

चित्तस्थैर्यापत्त्या वदन्तीति न्यायविरुद्धास्ते पञ्चस्कन्धाश्च विज्ञान वेदनासंज्ञारूपं संस्काराख्याश्चित्तस्यैव संस्कारभेदा न तु चित्ताद्भिन्नास्तत्र विज्ञानविषयानुभवो वेदना दुःखसंज्ञा रूपे नामरूपे शब्दार्थाविभ्तियावत् संस्कारो वासना । एष्वेवान्येषामपि सुखादीनां प्रवेश इत्यखिलं वस्तु चित्तमेवेति तन्मतं तथान्ये शून्यवादिनः स्कन्धान महावेदाख्यवैराग्याया पुनर्जन्मरूपानुत्पादाय प्रशान्तस्य जीवन्मुक्तस्य गुरोरन्तिके ब्रह्मचर्यं ब्रह्माभ्यासं साक्षात्कारपर्यन्तं करिष्याम इत्युक्त्वा शिष्यतामापन्ना नास्तिकगुरूपदेशात्सत्वस्याहं शब्दार्थस्य सत्तामपलपन्ति ते शून्यवादिनो भवन्तीति ते पिन्यायविरुद्धाः स्वाभ्युपगमविरोधात् भोक्तुः सत्वस्यापलापेनाहं शब्दार्थस्य मोक्षस्य ब्रह्मचर्यादीनां चासत्तास्वीकारात् उद्देश्यविस्मृतेः । सांख्ययोगादयस्तु प्रकृष्टावादाः प्रकृष्टानि शास्त्राणि स्वशब्देनाहं स्वमात्मेत्यादिशब्दजातेन भोक्तृतया चित्तस्य स्वामिनं पुरुषमुपगच्छन्तीति न तेषां कश्चिद्दोषः ।

ननु चित्तस्य तदाकारपरिणामेन विषयग्रहणं दृष्टं पुरुषस्य तु परिणामाभावात्कथं चित्तज्ञातृत्वमत आह ।

चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २२ ॥

अप्रतिसञ्चारायाः अपि चित्तेः स्वीयबुद्धिदर्शनं बुद्धिवृत्त्याकारायत्यैव भवति इत्यर्थः ज्ञातुः सञ्चारो न साक्षादेव ज्ञाने हेतुः किं त्वर्थाकारताहेतुसन्निकर्षद्वारा अन्यथा स्वप्नादौ मनः सञ्चाराभावेनार्थभानायोगः अतो विभुत्वेन सर्वत्र सन्निकृष्टस्यात्मनः सञ्चारो नापेक्ष्यते आपत्तिग्रहणं च पुरुषस्य पारमार्थिका कारप्रतिषेधाय यथा हि विषयासन्निकर्षकाले पि स्वप्नादौ तद्भानायागत्या चित्तस्य

तदाकारः परिणाम इष्यते नैवं पुरुषस्य चित्तवृत्त्यभावेपि तद्ज्ञानं भवति येन पुरुषेपि वृत्त्याकारः परिणाम इष्येत किं तु सन्निकृष्टतय लौहित्यस्येव चित्तवृत्तेः प्रतिबिम्बनमेव लाघवादिष्यते उभयथाकाराख्यापरिणामकल्पने गौरवात् । स्फटिकदर्पणादेः स्वप्रतिबिम्बितवस्तुप्रकाशकत्वस्य सिद्धत्वाच्च । एवं च वृत्तिप्रतिबिम्बनमेव वृत्त्याकारापत्तिः तथा हि भोक्तृशक्तिश्चितिरपरिणामिनीति असङ्गारा अतश्चित्तस्यैव न पुरुषस्य ज्ञानसम्भवः सा च वृत्तिरूपे परिणामिन्यर्थे प्रतिबिम्बरूपेणासङ्गारितेव सती तद्वृत्तिं चेतनवत्करोति न चाविवेकादेवेदृशी बुद्धिवृत्तिः अविवेकस्यैव तन्मूलकत्वात् दोषान्तःराभावात् चेतनभानार्थं च वृत्तौ तत्प्रतिबिम्बः कल्प्यते घटमहं जानामीति बुध्यारूढतयैव शब्दादिवदात्मनो भानात् केवलपुरुषग्राहिका तु इतराकाररहिताप्रतिबिम्बविशिष्टा तद्वृत्तिः इदमेव प्रतिबिम्बबुद्धेश्चिच्छायापत्तिरित्युच्यते बुद्धेरर्थाकारतावदात्माकारतेत्यप्युच्यते तस्या वृत्तेः प्राप्तचैतन्यप्रतिबिम्बरूपाया अनुकारमात्रतया तत्प्रतिबिम्बधारतामात्रेण चितेस्तद्वृत्तिज्ञानरूपा वृत्तिबुद्धितृप्तविशिष्टेवेत्युच्यते मिथ्यास्तु विषयाकारबुद्धौ । चितेः प्रतिबिम्बेन तस्य प्रतिबिम्बस्य तदाकारत्वापत्तिर्यथा जलप्रतिबिम्बितं चन्द्रस्याचलादेरपि चलत्वादि एवं च विनापि चितिव्यापारं उपसंक्रान्तचित्प्रतिबिंबं चित्तं स्वगतया क्रियया क्रियावतीमपि चितिं क्रियावतीमिवासङ्गामपि सङ्गामिवाभासयति । स्वयं च भोग्यभावमासादयदभोक्त्रीमपि भोक्तृभावमापादयति वृत्तौ चैतन्यप्रतिबिम्बमेव पुरुषस्य वृत्तिरित्याहुः तदुक्तं ।

न पातालं न विवरं गिरीणां नैवान्धकारं कुक्षयोनोदधीनां गुहायस्यां निहितब्रह्मशाश्वतं बुद्धिवृत्तिमविशिष्टांकवयोवेदयन्त इति ।

अस्यार्थः यस्यां गुहायां गुह्यं शाश्वतं ब्रह्मांशांशयभेदादात्म-सामान्यं निहितं संगुप्तमित्युच्यते सा गुहा न पातालादि किं तु ब्रह्मवृत्त्यविशिष्टां बुद्धिवृत्तिमेव कवयः पण्डिता पश्यन्ति अविशिष्टत्वं च परस्परप्रतिबिम्बनेनोभयोरविषयाकारत्वाच्चेतनत्वाच्चाते। विविच्य ग्रहणायोग्यतया वस्थितिरेवात्मनः सङ्गोपनं बुद्धाविलिता-त्पर्यं आदित्यपुराणेपि ।

नित्यः सर्वगतोह्यात्मा बुद्धिसन्निधिमत्तया ।

यथा यथा भवेद्बुद्धिरात्मातद्वदिहेष्यत इति ।

नन्वेमपि शब्दादिसंवेदनं चितेःकथं तेषामपि चितौ प्रति-बिम्बनसामर्थ्ये सर्वदा सर्वार्थभानप्रसङ्गः किं च चितेः स्वसंवेदन-चित्तवत्पुरुषेप्युक्तानवस्था समाना । किं च बुद्धिपुरुषयोर्वेद्यवेत्तृभावो प्यनुपपन्नोऽत आह ।

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥

सर्वे ग्रहीतृग्रहणग्राह्याः पुरुषस्यार्था भोग्या यस्मिन्निति सर्वार्थ ईदृशं चित्तं यतो द्रष्टृदृश्योभयाकारं बाधकंविना सन्निकृष्टवस्त्वाकारता-स्वाभाव्यस्य चित्तेसर्वसिद्धत्वात् एवं च बुद्धिसंवेदनमेव बुद्धिस्थस्य शब्दादेः पुरुषस्य च संवेदनं । यद्बुद्धिशब्दादिपुरुषोभयाकाराबु-द्धिवृत्तिः पुरुषे प्रतिबिम्बिताभासते इदमेव शब्दादेः पुरुषस्य च दृश्यत्वं बुद्धेर्दृश्यत्ववत् अतो न पुरुषदर्शनार्थे द्रष्ट्रन्तरापेक्षा नापि कर्तृकर्मविरोधः अन्तःकरणस्य द्वारत्वात् । तथा हि मनोमन्तव्ये नोपरक्तं तदाकारं स्वयं च स्वेन च रूपेणोपरक्तं तत्पुरुषस्य विष-यत्वात् विषयिणा पुरुषेण स्वीयचैतन्यलक्षणवृत्तिविशिष्टेन च सम्ब-द्धसन्निकर्षस्य ग्रहणहेतुत्वात् बुद्धिवृत्तौ च पुरुषस्यासङ्गस्य प्रतिबि-

न्द्वातिरिक्तसन्निकर्षासम्भवात् घटमहं जानामीति ज्ञानानुभवात् तदे-तच्चित्तमेव उभयोपरक्तं शब्दादिविषयरूपेण विषयिपुरुषरूपेण च-निर्भासते साक्षिणि प्रतिबिम्बितं चेतनाचेतनरूपापन्नत्वात् । यथा स्फटिकमणिः पार्श्वद्वयस्थयोर्जवेन्द्रनीलयोः प्रतिबिम्बनात्स्वीयरूपेण सहद्विरूपइव एवं चित्तविषयात्मनोः प्रतिबिम्बनात् ग्रहीतृग्रहण-ग्राह्यात्मकरूपत्रयघटित्र भवति अतःसर्वार्थं चित्तमेव अन्येषां सन्नि-कर्षसत्त्वेप्याकारग्रहणसामर्थ्याभावात् अत्र स्फटिकदृष्टान्तोंशेन । स्वप्राद्यनुरोधेन बुद्धेरर्थाकारपरिणामस्यैवाङ्गीकारात् । स्फटिके तु प्रति-बिम्बमात्रं तत्तद्वस्तुसन्निकर्षादिना तत्तद्रूपतामात्रांशे स्फटिकस्य दृष्टा-न्तता तदनेन चित्तसारूप्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमिति प्रति-पन्नावैशेषिकादयो बाह्याश्च अपरे विज्ञानवादिनः चित्तस्य चेत्सर्व-रूपताङ्गीकृतातह्यलं पुरुषेण बाह्यार्थेन वा अनादिवासनावशात्स्वत एव चित्तस्यानन्तपरिणामसम्भवात् । दुग्धस्य दधिरूपतावत् इति तन्न । भ्रमादिस्थले ज्ञेयार्थे चित्तमात्रतायाः अस्माभिरभ्युपगमेपि समा-धिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोर्थश्चिते प्रतिबिम्बितोयोनुभूयते स तस्य चित्तस्याल-म्बनीभूतत्वाच्चित्तादन्यो ऽवश्यंवाच्यः तस्य चित्ताकारमात्रत्वे प्रज्ञयैव प्रज्ञाकारः कथं गृह्येत कर्तृकर्मविरोधात् पुरुषस्यानङ्गीकारात् । एवं ज्ञानातिरिक्तार्थसिद्धौ प्रज्ञारूपस्य प्रज्ञाग्राह्यत्वाभावादेव प्रज्ञायां प्रति-बिम्बरूपेण जातोर्योज्ञानाकारो येन गृह्यते स पुरुष इत्यपि सिद्धं । न च स्वप्रगृहीत्वेव स्वस्य रूपं प्रज्ञा गृह्णातु आकाशाग्रहणेपि शब्द-वदिति वाच्यं शब्दवत्केवलाकाराग्रहणात् अयं घट इति ज्ञानमभू-दित्यादिपेरुणरूपादिवद्धर्मिपुरस्कारेणैवाकारानुभवात् न तत्स्वाभास-मिति सूत्रेण चित्तस्य चित्तग्राह्यत्वं निराकृतं अत्र तु चित्ताकारस्य

चत्तग्राह्यत्वं निराक्रियते भाष्यकृता इति विशेषः एवं च ग्रहीतृग्रहणग्राह्यरूपं चित्तयं परस्परविजातीयतया विवेचयन्ति ते सम्यग्दर्शिन स्तैरेव लब्धः पुरुषोऽन्ये भ्रान्ताः ।

इतोपि चित्तातिरिक्तः पुरुष इत्याह ।

तदसंख्येयवासनाचित्त्रमपि परार्थं संहत्य कारित्वात् ॥ २४ ॥

तच्चित्तमसंख्येयाभिर्वासनाभिश्चित्रीकृतमपि परस्य सुखादिसाक्षात्काररूपभोगविवेकसाक्षात्काररूपापवर्गार्थं न स्वार्थं संहत्यकारित्वात् गृहवत् संहत्यकारित्वमितरसाहाय्येनार्थक्रियाकारित्वं तादृशानां च पदार्थानां लोके परमार्थत्वं दृष्टं न स्वार्थत्वमपि गृहादिकमपि शयनादिकार्यमास्तरणशरीरादिसाहाय्येनैव करोतीति संहत्यकारिपुरुषस्तु नित्यचैतन्यरूपतया चैतन्यार्थेनान्यमपेक्षते अन्या चार्थक्रिया पुरुषस्य नास्तीति न संहत्यकारी चित्तं करणादिसापेक्षत्वात्तथा । यतः सुखचित्तं न चित्तस्यसुखभोगार्थं तथा तत्वज्ञानचित्तरूपमपवर्गचित्तमपि न चित्तस्यापवर्गार्थं भोगापवर्गयोरपि कार्यतया सार्थकत्वनियमेनानवस्थाप्रसङ्गात् यत्कार्यं तत्सार्थकमिति सर्वसंमतश्चित्तस्यैतदुभयमपि परार्थं पुरुषस्य भोगापवर्गौ स्वरूपचैतन्यरूपतया न कार्याविति नानवस्था पुरुषार्थत्ववादिनां पङ्गुभोगेनापवर्गेण चार्थवान् स पुरुष एव परो न तु यत्किञ्चित्स्वोत्तरोत्पन्नक्षणिकचित्तादिकं वैनाशिकाभिमतं तस्य सर्वस्य संहत्यकारित्वेन परार्थत्वात् कूटस्थनित्यः पुरुषस्तु न संहत्यकारीत्युक्तमिति दिक् ।

अथ विवेकज्ञानजमाद्यं मोक्षमाह ।

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः ॥ २५ ॥

तथात्मभावना सत्कारणोच्यते यथा प्रवृषितृणां कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तथापि पुरुषे आत्मभावजिज्ञासाद्वारा ऽपवर्गजनककर्मजन्यं विशेषदर्शनबीजमस्तीत्यनुमीयते यतःतस्यैहिकसाधननिरपेक्षा स्वाभाविकी कोऽहमासं किं नरादिरूपआसं कथं वा संसुखी वा दुःखी वा किं स्विदिदं वर्त्तमानमपि मे रूपं देहो वा मन आदिर्वा कथं स्विदिदं केन पापेन पुण्येन वा तिष्ठति को भविष्यामि कथं भविष्यामि इत्येवं रूपा आत्मभावभावना यथोक्तकर्मकरणिकाप्रवर्त्तते ऐहिकप्राग्भवीयतादृशसत्कर्मशून्यस्य दोषात्पूर्वपक्षे देहाद्यात्मतायां रुचिः श्रद्धा निश्चयो भवति अरुचिश्चतत्त्वनिर्णयेमातृमानमेयात्मकाखिलप्रपञ्चस्य तप्रायःपिण्डवदेकीभावापन्नस्य यथोक्तप्रकारैरन्योन्यविवेकसाक्षात्काररूपविशेषदर्शनवतस्तु सा पूर्वोक्तात्मभावभावना भयशोकप्रवृत्तिनिवृत्याद्यनर्थहेतुर्निवर्त्तते इति तन्निवृत्तिरूप आद्यो मोक्षो भवति । विशेषदर्शने चित्तस्यैवेषस्वर्गनरकमोक्षादिरूपेविविधः परिणामो न पुरुषस्य । अविद्यायाश्चित्तधर्मत्वेनाविद्याजन्यानामेषां तत्रैवौचित्यात् । पुरुषस्त्वसत्यामपि विद्यायामविद्याशून्यत्वाच्छुद्धः पापपुण्यरहितोऽतश्चित्तधर्मैर्जन्ममरणसुखदुःखादिभिरपरामृष्टः कालत्रयेप्यसम्बद्ध इति ज्ञानात्कुशलस्यास्यात्मभाव भावनानिवर्त्तते तन्निवृत्तेः स्वर्गनरकादिषु रागद्वेषादिनिवृत्तिः फलमिति दिक् ।

विशेषदर्शिनो लक्षणमुत्तरमोक्षकारणं सम्प्रज्ञातयोगं चाह ।

तदाविवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥

कैवल्यप्राग्भारं कैवल्याभिमुखं तदा विशेषदर्शनावस्थायां प्राग्पदस्य चित्तं विषयाभिमुखं अज्ञानमार्गे सञ्चार्यासीत्तदा स्वर्गा-

द्विवैराग्यवशात् कैवल्याभिमुखं विवेकनिम्नं विवेकमार्गसञ्चारि भवतीत्यर्थः नोत्पन्नेन विशेषदर्शनेनैव कृतकृत्यता पूर्वसंस्कारवशादन्तरान्तरामोहाख्यानां भवदुःखबीजवृत्तीनामनुवृत्तेरित्याह ।

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रप्रवाहारोहणरूपविवेकप्रत्ययनिम्नत्ववतश्चित्तस्य तच्छिद्रेषु व्युत्थानेषु देहमनुष्यादिरूपोस्मि ममेति वा जानामीति न जानामीति वा अविद्यारूपाणि प्रत्यान्तराणि क्षीयमाणबीजरूपेभ्यः पूर्वसंस्कारेभ्योभवन्तीत्यर्थः कथन्तर्हि सम्यग्ज्ञानप्रवाहेणाप्यविद्यानिवृत्तिः स्यादत आह ।

हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

एषां संस्काराणां हानं दाहः स्वकार्यासामर्थ्यं क्लेशानामिवोक्तं पूर्वाचार्यैः यथा स्थूलसूक्ष्मक्लेशानां तत्वज्ञानचित्तलयाभ्यां दाहनाशौ तथा तत्संस्काराणामपीति फलितोर्थः तदुक्तं यथा क्लेशदग्धबीजभावानप्ररोहसमर्था भवन्ति तथा ज्ञानकाले ज्ञानसंस्कारेण प्रतिबन्धात्संस्कारानुत्पत्तौ पूर्वसंस्काराः प्राचीनाः क्लेश संस्काराः ज्ञानाग्निदग्धबीजभावानप्रत्ययमुत्पादयन्ति । ज्ञानसंस्कारास्त्ववितद्धुत्वाच्चित्ताधिकारसमाप्तिपर्यन्तं भवन्त्येव ततश्च तेनैव सह तेषां नाशइति न सञ्चित्यन्ते इति । यद्यप्येकदा मम जन्मादिदुःखं नास्तीति ज्ञानेऽन्तरान्तरामोहेपि तद्धानार्थं वृत्तिरयुक्ता मोहस्यापि चित्तधर्मतायाः पूर्वन्निश्चितत्वात् तथापि चित्तस्य मोहवत्वे पुनः चित्तस्य भवदुःखोत्पत्त्या पुरुषस्य दुःखभोगः स्यादित्याशयेन ज्ञानिभिरपि चित्तस्यात्यन्तंमोहनिवृत्यर्थं यत्नकरणात् । भोगश्च पुरुषस्यैवेत्युक्तं ।

उक्तस्य संस्कारहानस्य प्रकारमाह ।

प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ २९ ॥

यदाचायं ब्राह्मणः प्रसंख्याने विवेकसाक्षात्कारेऽप्यकुसीदस्ततः सर्वभावाधिष्ठातृत्वादिरूपां सिद्धिं न प्रार्थयते तत्फलेऽपि च विरक्तस्तदा तस्य विद्याभावेन सर्वथा संस्कारबीजस्य क्रमेण दाहादविद्यारूपप्रत्ययानन्तरिता विवेकख्यातिर्भवति तदा धर्ममेघनाम्नी सम्प्रज्ञातसमाधिः पराकाष्ठा भवतीत्यर्थः क्लेशकर्मादीनां निःशेषेणोन्मूलकं धर्मं मेहति वर्षतीति धर्ममेघः ।

एतत्समाधेर्धर्ममेघद्वारा फलं द्वितीयं मोक्षमाह ।

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥

निवृत्तिर्दाहसमाप्तिः तस्य धर्ममेघस्य लाभात् अविद्यादयः क्लेशा अभिनिवेशातिरिक्ताः स्वमूलसंस्कारैः सह सम्यग्निवर्त्तन्ते पापपुण्यरूपकर्माशयाश्च प्रारब्धातिरिक्ताऽक्लेशाख्यमूलेन सह हता भवन्ति न पुनरुत्पत्स्यन्ते तयोर्निवृत्तौ च जीवन्नेव विद्वान्मुक्तो भवति ।

केचित्त्वभिनिवेशस्यापि निवृत्तिमिच्छन्ति न च दुःखात्यन्तनिवृत्तिर्मोक्षो जीवतश्चावश्यं दुःखं 'नहवैसतःशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति श्रुतेः, एवं च जीवन्मुक्तिः कथमिति वाच्यम् । दुःखकारणविपर्यस्यात्यन्तोच्छेदेन तत्र गौणमुक्तित्वात् । क्षीणक्लेशविपर्यस्य कस्यचित् क्वचिदपिकेनापि जातस्यादर्शनादिति दिक् ।

इदानीं जीवन्मुक्तस्य परममुक्तिप्रकारमाह ।

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥

तदा जीवन्मुक्तावस्थायां सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्मलैर्विमुक्तस्य ज्ञानसत्वस्यानन्त्यं भवति। ज्ञानस्य सत्वप्रकाशस्यानन्त्यं विभुत्वं भवति भूतसत्वव्यावृत्तये ज्ञानसत्वमित्युक्तं पूर्वं हि तमसाभिभूतमावृतमनन्तं स्वभावतो व्यापकमपि ज्ञानसत्वं रजसोद्घाटितं क्वचिदेव ग्रहणसमर्थं तत्र यदा सर्वैरावरणमलैरपगतं भवति तदा ऽनावृतानन्त्याज्ज्ञेयं प्रकाश्यमल्पं तदपेक्षया भवति यदि पञ्चविंशतितत्वातिरिक्तमन्यदपि वस्तुतिष्ठेत्तदा तदपि प्रकाश्येत ज्ञेयस्येव त्वाकाशे खद्योतवदल्पतया न प्रकाश्यते न तु सत्वस्याल्पतयेति भावः। अत्र तमोऽभिभवानन्तरमेव वृत्त्युत्पत्त्युक्तेस्तमोनाशकत्ववादश्चिन्त्यः। एतादृशसार्वज्ञ्यं चातीवाश्चर्यमन्धमणिवेधादिवदित्युपहसद्भिर्बौद्धैर्येष सार्वज्ञ्ये इदमुक्तं अन्धोमणिमविध्यत्तमच्छिद्रं कृतवान्तं मणिमनङ्गुलिरावपत्यग्रथितवान् ग्रथितं च तं ग्रीवाशून्यः कंठे ऽधारयत्तं चाजिह्वोऽस्तौदिति। अस्यायं भावः अनाद्यविद्यामूढैश्चित्तैः सांख्याद्यभिमतसूक्ष्मार्थानामवधारणरूपं वेधनमेवादावशक्यं। ततश्च तस्य सूक्ष्मार्थस्याविरलवृत्तिसन्तानसूत्रेण ग्रथनं ततोऽप्यशक्यं ततोऽपि सर्वथविवेकख्यातिरतीवाशक्या ततोऽपि तादृशचित्तस्य परिपूर्णत्वेन स्तुतिरप्यशक्येति आस्तिकैस्तु श्रुतिस्मृतिप्रामाण्येन सर्वमिदं श्रद्धेयमिति।

यथोक्तसार्वज्ञ्यात्परवैराग्योदयेनासंप्रज्ञातपरंपराजन्यं प्रारब्धभोगसमाप्तिजन्यं वा तृतीयं मुख्यं मोक्षमाह।

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥३२॥

ततो धर्ममेघोदयात् क्लेशकर्मनिवृत्त्या ज्ञानस्यानन्त्ये सति परवैराग्येण पुरुषार्थसमाप्त्या कृतार्थानां पुरुषाणां विषये गुणानां सत्वादीनां परिणामक्रमः समाप्यते कृतार्थपुरुषाणां भोगोपयिकः

परिणामः पुनर्न यतः कृतभोगापवर्गाः सत्वादयोगुणा अतएव समाप्त-क्रममास्तं पुरुषं प्रति क्षणमप्यवस्थातुं न समर्था भवन्ति स्थितिहेतु-पुरुषार्थाभावात् । अत्राचेतनानां चेतनार्थतया चैतन्याधीनसत्ता वेदा-न्तिभिरुच्यमाना सिद्धा अत्र यज्ज्ञानस्यानन्त्यात्सार्वज्ञ्याख्यान्मो-क्षकथनं तन्मुख्यकल्पाभिप्रायेण । वस्तुतः सत्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्य इति सूत्रे भाष्ये ईश्वरस्यानीश्वरस्य वा प्राप्तविवेकज्ञानस्येत्यनेना-सर्वज्ञस्याप्यभिमाननिवृत्तिमात्रादेव मोक्ष उक्तः ।

ननु परिणामसमाप्तिरिति वक्तव्ये क्रमशब्दः प्रतिक्षणमुत्पाद-विनाशकथनेन वैराग्योत्पादनाय प्रयुक्तः न चायमर्थः क्रमशब्दाल्ल-भ्यते तस्य पौर्वापर्यमात्रवाचित्वादतः क्रमशब्दार्थमाह ।

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३३ ॥

क्षणप्रतियोगी क्षणस्यावसरस्य विरोधी क्षणेनाप्यनन्तरित इति यावत् । एवं रूपो ऽत्रक्रमो विवक्षितो न तु पौर्वापर्यमात्रं । परिणामश्च पूर्वधर्मापाये धर्मान्तरोत्पत्तिरित्युक्तं ईदृशक्रमे प्रमाणं परिणामेत्यादि क्षणानन्तर्यात्मा ऽव्यवधानरूपक्षणानन्तर्यधर्मकः क्रमः वस्त्रादिरूपस्य परिणामस्य पूर्वान्तापेक्षया ऽपरान्तेन चरमावस्थया ऽनवच्छिन्नपरिणामधाराया अनुमानेन ग्राह्यः न हि वस्त्रस्यान्तकाले दृश्यमाना पुराणता अननुभूतो ऽप्राप्तो यथोक्तक्रमो यैरेवंभूता क्षणा यस्यास्तादृशी संभवति अतः पुराणतायाः सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मस्थू-लादिरूपैः परिणामक्षणेष्वविरलः क्रमो ऽनुमीयते । न च परान्तेना-नित्येषु क्रमसिद्धावपि प्रधाने चरमावस्थाभावाद्गुणानां परिणाम-क्रमे मानाभावेन पूर्वसूत्रोक्ता तत्समाप्तिः कथं घटेतेति चेन्न नित्येषु स्वतोपरान्ताभावेऽपि विकाराणामेव एतैरेव प्रतिक्षणपरिणामानुमानात्

धर्मद्वारा धर्मिविक्रियाया एव प्रपञ्चस्य प्रागुक्तत्वात्। न चैवं नित्यताहानिः कूटस्थनित्यताहानावपि परिणामिनित्यत्वाक्षतेः कूटस्थनित्यता हि पुरुषस्यैव परिणामित्वेन तस्या एव विरोधो न तु नित्यतासामान्यस्य नित्यता च कस्मिन्परिणम्यमानेपि तत्त्वं न विहन्यते स्वरूपं न प्रतीतं भवति तत्त्वं एवं चातीतशून्यत्वं नित्यतासामान्यलक्षणं। तच्चोभयत्रापि कूटस्थे पुरुषे परिणामिषु च तत्र गुणधर्मेषु महदादिषु विनाशित्वात्परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमो लब्धपर्यवसानः नित्येषु धर्मिषु गुणेषु कार्यद्वाराविद्यमानो ऽपि क्षणापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः स्वतोलब्धपर्यवसानः कूटस्थनित्येषु पुरुषेषु बद्धेषु चित्ताव्यतिरेकाभिमानात् तत्परिणामेन परिणामाध्यासस्वरूपमाप्तप्रतिष्ठेषु मुक्तपुरुषेषु तत्तत्क्षणसंबन्धरूपा स्वरूपास्तिताक्रमेणैवानुभूयत इति तत्क्रमः पुरुषेष्वस्ति इदानीं स्थित्वा पश्चात्स्थास्यति पूर्वं च स्थित इति व्यवहारात्। अतस्तत्रापि स्वतोलब्धपर्यवसानः क्रमः यतःशब्दपृष्ठतोच्छिक्रियामुपादाय कल्पित इति। षड्भावविकारेष्वस्तिता तु वृद्धिहेत्ववयवोपचयरूपक्रियारूपेति सैव पुरुषे निषिध्यते। तत्तत्क्षणसम्बन्धरूपा तु न निषिध्यत इति बोध्यम्। नन्वस्य संसारस्य जन्मादिपरिणामजातस्य सृष्ट्यागत्या च गुणेषु वर्त्तमानस्य सृष्टिप्रलयप्रवाहेणावस्थितस्य क्रमसमाप्तिरस्ति न वा आद्ये ऽलब्धपर्यवसानत्वोक्तिविरोधः अन्त्ये 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति' श्रुतिविरोध इति चेन्न। कृतार्थपुरुषं प्रत्येव विश्वमायानिवृत्तेः श्रुत्युक्तत्वेनास्य प्रश्नस्योत्तरानर्हत्वात्। उत्तरार्हस्तु प्रश्नो यथा सर्वो जातो मरिष्यतीति प्रश्नः अयमोमो इति इष्टापत्त्यैव परिहरणीयः एकान्तवचनीयो न तु विभज्य वचनीयः विभज्य वचनीयो यथा सर्वो मृत्वा जनिष्यत इति प्रश्नः जातविवेकज्ञानो न जनिष्यते अन्यस्तु जनिष्यत इति विभ-

ज्योतराहुः तथा मनुष्यजातिः श्रेयसी न वेति प्रश्नोऽपि पशूनुदिश्य श्रेयसी ऋषिदेवापेक्षया नेति विभज्य वचनीय एव अयन्त्वदीयः संसारो ऽयमन्तवान्नवेति प्रश्नस्त्वत्यन्तमवचनीयः यतः कुशले गुण-कृतसंसारक्रमस्य समाप्तिरस्ति नेतरस्मिन्नित्यतोगुणसृष्टिप्रवाहो च्छेदा-नुच्छेदान्यतरावधारणे दोषः आद्ये बाधोऽन्त्ये कस्यापि मुक्तिर्नास्तीति मोक्षापत्तिः तस्मादयं प्रश्नो विकल्पेन व्याख्येयः यदि सर्वथा गुणानां सृष्ट्याप्युच्छेदः पृच्छ्यते तदा नास्तीत्येव वक्तव्यं अनादिर्भगवान्का-लोनानतोऽस्य छिद्रं विद्यते अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमा, इत्यादिस्मृतेः । भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति, श्रुतिश्च माया-ख्यप्रकृतेः प्रलयव्यापारो परमाख्यानिवृत्तिमेव वदति यदि तु रूपस्य संसारोच्छेदः पृच्छ्यते तदा कुशस्यास्ति नेतरस्येति विभज्य प्रतिवचनी-यमेतत् । गुणाधिकाराणां परिणामविशेषाणां क्रमसमाप्तौ कैवल्यमि-ति । ततः कृतार्थानामित्यादिसूत्रेण तात्पर्यत उक्तं तस्य कैवल्यस्य स्वरूपमवधारयति ।

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपम-प्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

कृतभोगापवर्गतया पुरुषार्थशून्यानां गुणानां महदादिसूक्ष्म-भूतपर्यन्तानां लिङ्गशरीराद्यात्मकानां पुरुषोपकरणानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणेऽत्यन्तलयः एतद्बुद्धेः कैवल्यं तदेव च प्रधानस्य ज्ञानिनं प्रति कैवल्यं पुरुषेण पुनरसंयोगात् या तु पुनर्बुद्धिसत्त्वासंबन्धात् केवलचितिशक्तिरूपा पुरुषस्य स्वरूपप्रतिष्ठा बुद्धिसत्त्वोपाधिकरूपशून्य-ता रूपा जवायोगापाये स्फटिकस्य स्वरूपप्रतिष्ठावत् तस्याश्च सर्वदा यत्तथावस्थानं पुनरव्यवस्तत्पुरुषस्य कैवल्यं । वा शब्दो व्यवस्थितवि-

कल्ये परस्पर वियोगे हि उपाध्युपाधिमतोरुभयोः केवलता भवति एते एव दुःखभोगनिवृत्त्याख्यपुरुषार्थसाधने भवत इति द्वे एव कैवल्ये लक्षिते । इति शास्त्रसमाप्तावितिशिवम् ।

यातं जलाब्धौ रचितः सेतुर्विद्वानभिधुवा महापंगुर्मूढतमो येन तं तीर्णवानहम् ॥ १ ॥

इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतायां पातञ्जलसूत्रवृत्तौ भाष्यछायाव्याख्यायां चतुर्थःपादः श्रोरस्तु ॥

पातञ्जलेषु सूत्रेषु वृत्तिर्या लिखिता मया ।
प्रीयतां तु तया सांबः शिवो मे स पतञ्जलिः

इति योगसूत्रवृत्तिः समाप्ता ।